

קובץ
חצי
גבורים

מליטת סופרים

מאסף תורני

ט

ניסן תשע"ו

הרב יחיאל גולדהבר

ירושלים

מאמציו של רבי ישראל משקלוב למציאת עשרת השבטים ותגובת גדולי דורו

דעת רבי ישראל משקלוב על 'דרכי הגאולה' על פי משנת רבו הגר"א מווילנא

רבי ישראל משקלוב, מצעירי תלמידי הגר"א מווילנא, פעל כמגיד בשקלוב לפני עלייתו לארץ-ישראל בשנת תק"ע. לאחר עלייתו זכה לגדולה בכמה תחומים: כעסקן רב פעלים לביסוס ולפיתוחו של יישוב א"י, ובייחוד בעבור עדת הפרושים¹; בגאונותו – כבעל הלכה, בייחוד בספרו 'פאת השלחן' המברר את הלכות ארץ ישראל, וכן כעסקן רב נמרץ להחשת הגאולה. להלן נרחיב את היריעה על התחום האחרון, וכן על היחס של כמה מענקי הרוח באירופה לפעולותיו².

בר"ח מרחשון תקצ"א חותם רבי ישראל משקלוב, מנהיגו של כולל הפרושים בא"י, על איגרת מיוחדת במינה. השליח ר' ברוך ב"ר שמואל מפינסק, מאנשי צפת, שבדיו ניתנה האיגרת, אמור היה לצאת בשליחות מיוחדת למצוא את עשרת השבטים ו"בני משה". את האיגרת שיגר בידי השליח, שנדד בארצות אסיה והגיע לצנעא שבתימן כעבור שנתיים ותשעה ירחים. משם אמר ללכת למדבר חידאן, כדי לחפש שם עקבותיהם של עשרת השבטים, אולם הדבר נבצר ממנו. האימאם התימני בצנעא לקח לשמש כרופאו הפרטי, עד שהרגו בתחילת חורף תקצ"ד. לסיבות חיפוש נרחיב בהמשך, אך קודם לכן נקדים את הרקע לחיפוש אחר עשרת השבטים שגלו לאשור ושגורלם מוטל בספק, ובהמשך נצביע על אלו מחכמי ישראל שניסו לחפשם.

פרק ראשון

פתיחה: השתלשלות חלוקת השבטים

עשרת השבטים, שהתפלגו ממלכות בית דוד והקימו את ממלכת ישראל הצפונית, יצרו באומה ממלכה נפרדת, שפעלה על אדמת ישראל.

1. גדולי דורו סמכו ידיהם עליו במפעלו הקדוש. החת"ס מכנהו 'מרא דארעא קדישא', והידירות ביניהם לא ידעה גבול.
 2. מאמר זה מבוסס בעיקר על עשרות תעודות הטמונות בפנקסי 'הפקידים והאמרכלים באמסטרדם', אוצר בלום של אגרות ומסמכים שנחשף בסוף מלחמת העולם השנייה. הארכיון כולל אגרות שנשלחו מטעם 'ארגון הפקידים והאמרכלים' – שעסק בגיוס כספים למען יהודי א"י – למאות קהילות באירופה, באימפריה העות'מאנית ובא"י, וכן ליחידים וכוללים בא"י.
- במשך כמאה וחמישים שנה היה פשר שליחות זו בגדר רב הנסתר על הנגלה והעמום על הבהיר. בשנת תשמ"ה הוציא ד"ר אריה מורגנשטרן לאור את ספרו 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל', בו האיר אותה לראשונה באלומות אור, ומני אז לא הפסיק לעסוק בה ולהפוך בה ולהביא מן החדש.
- כיהודה ועוד צעדתי כמה צעדים קדימה בניתוח מטרת השליחות, בחלק שנטלו בה רבני חוצה לארץ, ובעיקר מקבילות מאגרות רבי ישראל לכתבי מורו הגר"א. תודתי העמוקה למכובדי ד"ר אריה מורגנשטרן שהיה לי לעיניים בפרשה עלומה זו. ואחרונים חביבים ספרני ספריית 'יד בן צבי': אביעזר טוטיאן ועקב גיגוזין, ובראשם המנהל ד"ר מוטי בן-ארי, שפתחו בפני את ארכיון הפקוא"מ השמור בגנזכם, כדי לעיין בפנקסים.

לאחר ממלכת שלמה, ובגלל חטאיו, נקרעה המלכות לשני חלקים על פי נבואת אחיה השילוני. בחלוקה זו, ניתנה לירבעם בן נבט, משבט אפרים עשרה שבטים, ממלכת ישראל, שעיקר עיר מלכותה היתה בשומרון; ולרחבעם בן שלמה נתנו רק שני שבטים: יהודה ובנימין, שהם יהיו ממלכת יהודה. שתי הממלכות נאבקו זו בזו, החל עם ירבעם בן נבט שתיכף עם פטירת שלמה המלך יום מרידה נגד המלכת רחבעם בנו של שלמה, והקים פסלי ע"ז כדי ששבטי ישראל לא יעלו לירושלים³. הפילוג באומה החל בשנת ב'תתל"ב, והשלטון העצמאי של עשרת השבטים נמשך עד שנלכדה שומרון בשנת ג'קפ"ז, כאשר תגלת פלאסר השלישי, מלך אשור, הגלה מא"י רבים מתושבי הגליל והגלעד⁴ לחבלים רחוקים במלכות האשורית⁵. את מלאכת הכיבוש השלים בנו שלמנאסר החמישי בשנת ג'ר"ה, ששם קץ לשארית מלכות ישראל תחת שלטון הושע בן אלה⁶, שהיה האחרון למלכי שומרון, ושטחיה נהפכה לשטח כיבוש אשורי. כמובן שגם הוא הגלה אותם לחבלים שונים ברחבי האימפריה, והפסוק מפרט את שמות הערים, כדלהלן.

במקרא מפורש בהדיא שהגולים הראשונים הוגלו לממלכת אשור ומעבר לנהר פרת⁷. לא ברור עד היכן השתרעה הממלכה האשורית והיכן היו גבולותיה. אולם בוודאי גבולותיה רחוקים אדירים, ויש להניח שהגלו אותם למקום מרוחק בממלכתם. ואילו בנוגע לגולים האחרונים מפורט במקרא מקומות גלותם (מלכים-ב יז ו): 'ויגל את ישראל אשורה, וישב אותם בְּחֶלֶח⁸ וּבְחֶבְרוֹ⁹ נָהָר גּוֹזָן¹⁰ וערי מְדִי¹¹.

3. כן חטאו אחריו י"ח המלכים אחריו, ולא הסירו את העגלים. רק הושע בן אלה מלכם האחרון הוא שהסיר את העגלים. וראה ברש"י למלכים ב יז ב, שכיון שביטל את העגלים, ולמרות זאת לא עלו לירושלים, נחתם גזר דינם שיגלו. שעד עתה תלו הקלקלה במלכיהם, וכעת תלו את הקלקלה על העם.

4. הפסוק במל"ב טו כט, מונה שמות ערים שתגלת פלאסר כבש והגלה את יושביו; הגליה זו נזכרת בהרחבה בכתובותיו של תגלת פלאסר הג' שהתגלו בשנת תר"ה בעיר פֶּלַח (נמרוד) בירת אשור, ובין השאר ישנו רשימה מפורטת של שמות הערים ומספר הגולים, H. Tadmor, The inscriptions of Tiglah-Pileser III King of Assyria, Jerusalem 1994, P. 83.

5. עדויות על כיבוש הגליל והגליית תושביהם מופיעות גם בספר שופטים יח ל ובדני"א ה ו. מלכים ב טו כט. האמת, שהגליה זו קשורה למסע המלחמה שערך תגלת פלאסר ג' לסוריה ולא"י, נגד רצין' מלך ארם ופקח בן רמליהו' אשר מלך בשומרון. ראה מל"ב טז ז-י; דהיי"א ה ו; דהיי"ב כח כ.

6. שמרד בו, מל"ב פרקים יז-יח. גלות עשרת השבטים נעשתה בכמה שלבים, וישנן דעות שונות במניין השלבים וסדר הגלויות: סדר עולם רבא, פ"ה; תנחומא, מסעי, יג; רש"י ישעיהו ח כה. קה"ר ט, כג; ור"ק ואברבנאל, ישעיה שם, ואריכות באוצר המדרשים (אייזנשטיין), מדרשי עשר גלויות ועוד. כן גלות יהודה נעשתה בכמה שלבים, החלה כבר בימי יהויכין, עיקרה היתה בתקופת צדקיהו וסופה לאחר רצח גדליהו בן אחיקם.

7. מלכים ב יד-טו.

8. חלח מצוי בחלק הצפוני של ארץ אשור.

9. נהר חבור (nar habur) הוא יובל הנשפך אל נהר פרת (purattu) בחלקו התיכון, בקטע שבין היישובים Sirqu אשר בחבל laqe בדרום, וגוזן בצפון. ביובליו העליונים של החבור שוכנות הערים העתיקות גוזן (תל חלאף) במערב ונציבין במזרח.

10. העיר גוזן שוכנת במעלה אחד היובלים של נהר החבור, היום תל-חלאף שבסוריה על גבול טורקיה. לדברי הרמב"ן, לקמן, 'גוזן' הוא נהר הסמבטיון. הנוסע בנימין מטודלה מזהה את 'גוזן' כהעיר הגדולה 'גנוה' שעל-יד הנהר גוזן, ובה כשמונים אלף מישאל.

11. נוסח שונה בדני"א ה כו.

הנביא יחזקאל שישב 'בתוך הגולה על נהר פְּכָר' מנבא שהשבטים מפוזרים במקומות שונים, וזו הסיבה שבנבואתו חוזרת ונשנית הביטוי בדברי בני ישראל הנפוצים 'לכל רוח', 'בגוים', 'בארצות', 'רבעמים'¹². גם ירמיהו ניבא שה' ינקום את הגלות ויביא פורענויות "בכל הגוים אשר הפיצותיך"¹³, ושהקב"ה עתיד לקבץ אותם "מכל הגוים ומכל המקומות אשר הדחת אתכם"¹⁴. מתוך נבואות ישעיהו (מט יב) משמע שבהמשך הגלות יגיעו השבטים עד לארץ סינים, וכמובן שלפי פשוטו של מקרא אין הכוונה לארץ סין שבמזרח הרחוק¹⁵, אלא דרום למצרים¹⁶, ומפורט יתר בנבואת ישעיהו על ביאת משיח 'מגזע ישי' (יא יא): 'והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות את שאר עמו, אשר ישאר מאשור וממצרים'¹⁷ ומפתרוס¹⁸ ומכוש¹⁹ ומעילם²⁰ ומשנער²¹ ומחמת²² ומאיים הים'²³. הרי תיאור חי על התפזרות השבטים לכל רוחות העולם, כפי שמתואר בקללות שבמשנה תורה: 'והפיצך ה' בכל העמים מקצה הארץ ועד קצה הארץ'²⁴; וכך נסתם הגולל על מלכות עשרת השבטים²⁵.

מדי הוא חבל ארץ המשתרע ממזרח לחידקל ובו נסיכויות וממלכות רבות, והחזקה שבהן היא עילם, וחו"ל זיהו את ערי מדי עם חמדן שבמדי; קידושין עב ע"א.

12. יחזקאל ה'; יא טז; יב טו ועוד.

13. ירמיהו ל יא.

14. ירמיהו כט יד.

15. כפי שהעלה לראשונה ר' מנשה בן ישראל.

בשנת תר"ז יצא ר' משה יפה מחברון כשד"ר להודו המזרחית, ובשובו מסר לר' יהוסף שווארץ עדות יהודי מהעיר עדן (תימן): "שמלכות קינ"ה [סין] יש מלכות ישראל וגם נהר סמבטיון אשר מצאו מחדש. ולא עוד אלא שפקד להביא לוחל מנהר זה כדי לבחנו, אולם המלחמה בין אנגליה וסין ניתקה כל חיבור ביניהן". ראה במאמרו של א' יערי, "שליחים מא"י לעשרת השבטים", סיני, ו (ת"ש), עמ' שנד.

בשנת תר"ך היתה קבוצה של יהודים שפעלו רבות לשרש אחרי השבטים האבודים השוכנים בסין, ונעזרו על ידי הצבא האמריקאי. ראה עזריאל האגא, ערפינונג דיו עשרת השבטים אויך דעם טייך סמבטון אין חיינא, פיעטקוב תרס"ה.

16. ראה ראב"ע ורד"ק על אתר; רמב"ן, ספר הגאולה שער א, סוף פ"ז; רבי אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, ח"ג, עמ' 26. רס"ג ביאר שהכוונה ל'אטראבלסיון' [=טריפולין]. ראה תפסיר ישעיה לרב סעדיה, קריית אונו תשנ"ד, עמ' קיא. וראה אצל ר' מנדל ווהלמן, חקרי הארץ, תל אביב תרצ"ט, עמ' 177.

17. הכוונה למצרים התחתונה, הצפונית, ארץ הדלתא.

18. הוא שם המצרי הקדום למצרים העליונה, הדרומית, עמק הנילוס מקהיר דרומה.

19. שם כולל לארצות שמדרום למצרים.

20. חזיסתאן, דרום-מערב אירן של ימינו.

21. כינוי לארץ בבל.

22. צפון-טוריה? עובדיה מסיים את נבואתו בתקווה של חזרה מהגלות: 'לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת', כשהכוונה לסביבת צידון. ראה דעת מקרא.

23. איי הים הָאֶגְאִי ואיי יוון.

24. דברים כח סח.

25. הביטוי 'עשרת השבטים' מוזכר לראשונה בספר עזרא השני פרק יא פסוק מ: 'ואשר ראית אותו מקבץ אליו המון אחר הנאסף בשלום. אלה הם עשרת השבטים אשר נשבו מארצם בימי המלך הושע אשר הגלה שלמנאסר מלך אשור, והעבירם את נהר פרת, וכך הועברו לארץ אחרת. והם נועצו עצה זו, שיעזבו את המון העמים וילכו למקום אחרון, אשר לא ישב שם מעולם זרע אנשים, למען ישמרו שם את תורתם, אשר לא שמרוה בארצם...'. יעקב לייט (מתרגם): ספר חזון עזרא, ירושלים תשכ"ח, עמ' 77-78. הוזכר אצל ר' עזריה

היכן נמצאים מקומות אלו? חכמינו ז"ל²⁶ ניסו לתרגם את המקומות לשמו היישובים בני זמנם, וכמובן שערים אלו שכנו במלכויות פרס ומדי.

חזרתם ואחידותם עם עם-ישראל

שלושת הנביאים הגדולים: ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל התנבאו לשיבת השבטים ואיחודם לעם אחד. במסכת מגילה (יד ע"ב) מסופר שירמיהו פעל להחזיר אותם כשמלך יאשיהו מלך יהודה (שנת ש"ג), אולם רבותינו הראשונים כבר סייגו "שלא החזיר כולם אלא מקצתם החזיר"²⁷. יחזקאל הנביא בחזון 'העצמות היבשות' מביע תקווה לשיבת ציון ואיחוד השבטים לעם אחד, שלא יחצו עוד לעולם (יחזקאל לו כב). והנביא הושע רואה בנבואתו שמספר בני ישראל יהיה: "כחול היום אשר לא ימד ולא יספר", אז יתאחדו השבטים ויהיה קיבוץ הגלויות: 'ונקבצו בני יהודה ובני ישראל יחדיו ושמו להם ראש אחד ועלו מן הארץ כי גדול יום יזרעאל' (הושע ב ב).

באשר לעתידם של עשרת השבטים, נחלקו תנאים: דעת רבי עקיבא שלא יחזרו לעולם מגלותם, ואף לא בעת 'קיבוץ גלויות', ולא יזכו לכל הטוב אשר יהיה באחרית הימים²⁸, וכבר התבטאו 'שבקיה

מן האדומים: "גם ברכיעי לעזרא אשר אצל היוונים ולא אצלנו, פרק יג, ממנו תמצא דברי מלאך הפותר לעזרא את חלומי..."; אמרי בינה, ווילנא תרכ"ו, פרק יג עמ' 192.

רבי יצחק לאמפרונטי סמך את ידיו על מסורת זו: "אמת ויציב הדבר, ואין ספק בכך שעשרת השבטים נותרו מעבר לנהר השבתון או מעבר לנהר פרת, בלי לשוב יותר ולהתאחד עם יתר היהודים. ודי בספרו המקודש של עזרא, ממנו רואים כי הביא עמו בשוכו מבבל רק חלק מן השבטים... מחבר הספר עזרא הרביעי, הגם שהוא ספר חיצון, בפרק יג פסוק לט ואילך, טוען שאותם עשרת השבטים נותרו מבודדים, מרוחקים ומפוזרים בחלקים הנידחים ביותר של המזרח, על פי השגחת האל". בהמשך מונה ר' יצחק רשימה של מלומדים נוכריים שלדעתו הסתמכו על ספר עזרא החיצון. ראה דוד מלכיאלי (לקמן הע' 36), עמ' 174.

ההגלויות לא פסקו, אלא נמשכו עם הממלכה הבבלית, שירשה את האשורית, גם היא נקטה עם מדיניות של הגליית אוכלוסייה מארצות כבושות: גלות יהויקים, גלות יהויכין שמרד בבבל, שהביאה להמלכת צדקיהו, אחרי שמרד בכל צבאות הכשדים עליו על ערי יהודה וכבשו אותן, ובכך באה ממלכת יהודה לקיצה.

קידושין עב ע"ב; יבמות טז ע"ב. במסכת סנהדרין צד ע"א מובא מאמרו של מר זוטרא שמקומות אלו הם: אפריקי ואילו רבי חנינא אומר: 'הרי סלוג'.

רש"י סנהדרין קי ע"ב ד"ה אין עתידים; תוס' גיטין לו ע"ב ד"ה בזמן. וראה תוס' שם לו ע"א ד"ה בזמן (וכן נקט החת"ס בדרשותיו, דף רעו ראש טו"א), שבזמן בית שני היה יובל נוהג, ואף שמדיני היובל שיהיו כל יושביה עליה, הרי יושבים בה מקצת מכל שבט ושבט שעלו בבית שני ונחשב כמו שנמצאים בא"י כל שנים עשר השבטים. אם כן נמצאים אתנו עתה בגלותינו חלקים מכל השבטים, ומעורבים אתנו, וכשיקבץ אותנו הגואל יעלו כולם יחד.

אולם אין זו דעה מוסכמת ויש מהראשונים הסוברים שעשרת השבטים אבדו לגמרי, ולא נשאר אף אחד מהם עם גלות יהודה. בראש סיעה זו עומד הרמב"ן בחידושי לגיטין יז שם חידש ש"אפילו למ"ד שירמיהו החזירם, לא גלו מעולם לבבל, אלא חזרו למקומם הראשון באשור...". לפי דבריו יבואר היטב לשון הפסוקים במלכים ודה"י דבר גלות עשרת השבטים: "שהגלם לשם עד היום הזה", למרות שירמיהו החזירם, בכל זאת מאחר שחזרו וגלו למקומם הראשון, לכן כתב ירמיהו זאת בספר מלכים לאחר החורבן, כשחזרו כבר.

וכן מפורש בפירוש ר' יוסף קרא לעמוס ט יד על בני שומרון 'ולא יקומו עוד': "משגלו עשרת השבטים שוב לא חזרו"; בעל הטורים, במדבר כט כב; ר' יאיר ב"ר שבתי מקוריו (צפון איטליה; בן דורו של בעל 'מאור עינים'), חרב פיפיות, ירושלים תשי"ח, עמ' 88. וראה ביאורו של רבי חיים קניבסקי שליט"א למסכת עבדים פ"א ה"ג שהקף סוגיה זו בבקאות עצומה.

סנהדרין דף ק"ב ע"ב; וכן שנינו בספרא (תו"כ בחקתי): "ואבדתם בגוים" – אלו עשרת השבטים שגלו למדי,

רבי עקיבא לחסידותיה' – שרגיל לזכות את ישראל וכאן חייב אותם. ואילו דעת רבי אליעזר היא שעתידיים לחזור בעת קיבוץ הגלויות.

את הפסוק (ישעיה כז יב) 'והיה ביום ההוא יחבוט ה' משבולת הנהר עד נחל מצרים ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל' ביארו רש"ר ורד"ק: 'שבולת' הוא חוץ מרוצת הנהר, הוא הסמבטיון. וכן הפסוק הבא אחריו 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים מארץ אשור...' לפי שנפוצו בדרך רחוקה לפני מנהר הסמבטיון קראם 'אובדים'. הרי שנקטו הראשונים לבאר את הנבואה על פי שיטת רבי אליעזר.

מה עלה בגורל עשרת השבטים

בתלמוד ירושלמי (סנהדרין פ"ה ה"ו) הובא מאמרו של רב שמואל בר נחמן: "לשלוש גלויות גלו ישראל: אחת לפני מנהר סמבטיון, ואחת לדפני של אנטוכיה, ואחת שירד עליהם הענן וכיסה אותם"²⁹.

דברי רבי עקיבא. ופירש הראב"ד שרע"ק לשיטתו שאינם עתידיים לחזור, ופירש 'אבדן' אבדן ממש, כלומר כליון. וכן נראה מזה שחששו על כל גוי הנמצא במקומו וקידש אשה שהקידושין חלים מספק – שמה מעשרת השבטים הוא (יבמות טז ע"ב) – לדעת רבי יהודה. ודחו זאת בגמרא, שקבלה בידינו שבנות אותו הדור שנטמעו בגויים, נעשו עקרות ולא הולידו, ולא נשאר מהם זרע יהודי כלל בעולם. איכא דאמרי לא זזו משם עד שעשאו לגויים גמורים. והדברים מתאימים עם שיטת רבי עקיבא, שאבדו וכלה זכרם מן העולם. ותמוה האין הכחיש רבי עקיבא את נבואת יחזקאל על הגאולה העתידה על איחוד השבטים. גם בסוף הספר התנבא על חלוקת הארץ לעתיד לבוא, לכל שבט ושבט, ויתחברו עם בני יהודה למלכות אחת. כן תמה ר"י אברבנאל בספרו 'ישועת משיח'. עוד תמהו הרי קבלה בידינו שאין שבט שלם מישראל כלה (ב"ב קטז). ויישב שאותם שגלו לאשור ונשארו שם אח"כ אכן ספו ואבד זכרם, אולם היו מקצתם שחזרו כמבואר במסכת מגילה, וכן כתב בחידושי אגדות למהר"ל.

לעיל הבאנו את דעת הרמב"ן וסייעתו שאין מעורב אתנו אפילו יחיד משאר השבטים, וכולם גלו ואבד זכרם, אם-כן חזרו כל התמיהות למקומן, שהרי מפורש ביחזקאל שלעתיד לבוא יחזרו כל השבטים. אחד מתלמידי הרמב"ן – רבינו דוד מבונפיל עמד אף הוא על תמיהות אלו, ויישב הדברים שיתאימו עם דעת רבו הרמב"ן ופירש שמה שאמרו 'אין עתידיים לחזור' אין הדברים אמורים אלא באותם שגלו בלבד, שהיו רשעים גמורים, וביאור המחלוקת האם 'עתידיים לחזור' היינו להיות להם חלק לעזה"ב, אבל בניהם ובני בניהם וכל הדורות הבאים עתידיים לחזור. שהרי כמה פעמים בספרי הנביאים מוזכר שכל השבטים יהיו בימות המשיח, כמובא לעיל. בנוסף לכך, הרי מפורש ביחזקאל (פרק מח) שלעת"ל תתחלק הארץ לשנים-עשר שבטים. ומה שאמרו ביבמות שבנות אותו הדור נעשו עקרות, מדובר רק באותן שנטמעו בגויים, ולא באלו שלא נטמעו, שכל רואיהם יכירו שהם זרע בירך ה'. תפיסה זו נתבארה הדק היטב אצל הרב יעקב ליפשיץ (עורך): סנהדרי גדולה: חידושי רבי דוד בונפיל, ירושלים תשכ"ח, עמ' צא-צו, ובהערותיו הנפלאות של העורך. וראה מה שהעיר על דבריו רמ"מ כשר, התקופה הגדולה, עמ' 417-418; כן האריך בסוגיה זו ר' ראובן מרגליות ב'מרגליות הים'. נמצא כמה שיטות בדבר: או שכלו לגמרי, או שלדעת הכל שרדו מהם, או שנשאר קצת מזרעם במקום גלותם, או שאלו שגלו אבדו לגמרי אלא שמעורבים אתנו בלוחינו מקצת מכל שבט ושבט. פלאי הוא מאמרו של רבי חלבו שהיין של העיר פרוגיתא שהיה יין משובח, והמים של נהר דיומסת, שמסוגל לרפואה, "עשקו את עשרת השבטים מישראל", פירש"י: "שהיו בעלי הנאה ועוסקים בכך ולא היו עוסקים בתורה ויצאו לתרבות רעה".

²⁹. וכו' באיכ"ר פרק ב. וראה מדרש עשר גלויות (נוסחא ב'), בתוך: א' יעלינק (עורך), בית המדרש, ח"ה, ווינא תרל"ב, עמ' 115 ד"ה גלות שביעית.

הירושלמי מסיים: "וכשהם חוזרים הם חוזרים משלוש הגלויות האלו". הרי שהירושלמי הכריע כדעת רבי אליעזר שלא נטמעו בגויים ולעתיד לבוא יחזרו מגלותם. במדרש רבה (שלח) ישנה דרשה מעין זו, ושם

בתקופת חז"ל עדיין היה ידוע מקום שבתם, כפי שמובא להלכה במסכת יבמות (טז ע"ב):
נוכרי שקידש בזה"ז – חוששים לקידושין, שמא מעשרת השבטים הוא. ומיירי במקומות הקבועים
שלם, והגמרא מונה את מקומות מושבם³⁰.

גורל עשרת השבטים ומיקומו של נהר הסמבטיון, לא חדל מלרתק את דמיונו של עם ישראל
לתפוצותיו במשך מאות שנים. עדויות על כך נמצאות כבר אצל חז"ל בתלמוד ובמדרשים, וכן
בתקופות מאוחרות: הגאונים, וכן ראשונים ואחרונים עד לפני כמאה שנה.

אגב, נידון זה אם נמצאים בינינו מעורבים מכל השבטים או שאין בינינו רק משבטי יהודה
ובנימין לבד, אינו רק 'הלכתא למשיחא', והדבר נידון למעשה בענין אמירת "יהי רצון" שאחר
קריאת פרשת הנשיאים בתחילת ימי ניסן, שנהגו לומר בו "אם אני משבט ראובן או שמעון", והיו
שטענו שעשרת השבטים אינם נמצאים אתנו, ולכן אין לומר הנוסח הנ"ל. חכם אחד פנה לרבי
חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש בטענה זו, ובתשובה שערך לו מוכיח אב"ד מונקאטש שהיו
מכל השבטים בזמן בית שני, והוכרע הדבר כדעת ר"א, ועל כל אחד מאתנו יש להסתפק לאיזה
שבט הוא שייך אף מעשרת השבטים. ומדברי הירושלמי בסנהדרין "יתד ופינה למעשיות שונים
גדולות ונוראות, ענייני נפלאות מ'בני משה' אשר המה מעבר נהר סמבטיון וגם מעשה"ש, ומובא
הרבה בזה"ק. ומקובל מרבותינו ואבותינו הצדיקים זי"ע, וגם יש אתי מכתב אחד שנדפס
באמסטרדם עוד בחיי התייר הגדול הגה"ק החיד"א ז"ל ומקיים אותו בחתימת ידו, וכפי הנראה
הדברים אמת והיא מהנסתרות לה' אלקינו" (שו"ת מנח"א, מהדורת ירושלים תשס"ו, חלק לקוטי
תשובות, סי' ה).

בני משה

כאמור, בנוסף לאיתור עשרת השבטים ביקש ר' ישראל למצוא את "בני משה". מי הם בני
משה? במקרא אינו מוזכר המושג של המון-רב מצאצאי משה רבנו שגלו יחד עם השבטים הגולים,
כי אם במקורות אחדים בכתבי חז"ל:

במדבר רבה, טז, טו: "אעפ"כ לא בטלה גזירתו של הקב"ה שאמר למשה 'ואעשה אותך',
העמיד ממנו ס' ריבוא... ולע"ל הקב"ה מכנסן, שנאמר: 'הנה אלה מרחוק יבואו והנה אלה מצפון
ומים ואלה מארץ סינים והגליות באים'". וכן מבואר בתנחומא ישן, הוספה לפרשת בשלח פסקא
ו: "העמיד ממנו [משה] ס' ריבוא ולעת"ל הקב"ה מכנסן וכו' והשבטים שהם לפניו מן סנבטיון,
ושלפנים מן חשכה, הן מתכנסים ובאים לירושלים... לאשר בחשך הגלו, אלו שהם נתונים לפניו
מן ענן חשך... אותה שעה הם נגאלים ובאו לציון בשמחה". בתרגום יונתן לפסוק (שמות לד י):
'ויאמר הנה אנכי כורת ברית נגד כל עמך אעשה נפלאות... וראה כל-העם אשר אתה בקרבך את
מעשה ה' כי-נורא הוא אשר אני עושה עמך', נאמר שממשה יצאו עמים צדיקים, ובזמן שיפלו בשבי
ויעמדו על נהרות בבל, יעלה אותם משם ויובילם מעבר לנהר סמבטיון.

נתפרש מפורש שישנה גלות מעבר להרי חושך: "הנה אלה מרחוק יבואו והנה אלה מצפון ומים... והשבטים
שהם נתונים... מתכנסים ובאים לירושלים". דעה זו יש לה חברים רבים בספרי המדרש והזוהר.

30. אולם מסקנת הגמרא שאין לחשוש שהכריזו עליהם כעכו"ם גמורים.

אלדד הדני³¹ מספר עליהם³², כפי שמצטט רב צמח גאון מחיבורו: "וכי בני משה אצלם [=השבטים] ונהר סבטיון מקיף עליהם. [ומכאן ואילך דברי רב צמח:] אמת אמר, שכך אומרים רבותינו ז"ל במדרש, שהגלה נבוכדנצר לויים בני משה ששים ריבוא, וכיון שהגיעו לנהרות בכל הם וכנוריהם, אירע להם כמו שסיפר לכם ר' אלדד"³³.

בחיבור תימני קדום מאוד הובאה מסורת: "דע שהאבות מסרו לנו שבני משה רבינו ע"ה לא זכו להינצל מן הגלות והשעבוד שאנחנו בו אלא בשכר שמסרו עצמם לעבודת ה'... כשנבוכדנצר הגלה משם גולה רבה מבני משה... ראה ה' את סבלם וטוב אמונתם, וסבב להם רוח גדולה העיפה אותם מאותה ארץ עד שהביאם לאחורי ארץ כוש והשכינם מעבר לנהר סמבטיון"³⁴.

רבי ישראל משקלוב סמך בכל כוחו על איגרת 'בני משה' שהעתיק השד"ר הירושלמי רבי נתן שפירא, ובה מסופר על אחד מבני השבטים שניגש ל'בני משה' ופירט בפניהם את הצרות העוברות על כלל ישראל: "גם הלכתי ל'בני משה' אשר מעבר לנהר סמבטיון והודעתי להם והראיתי להם כתבך, וידאגו דאגו גדולה ויבכו בכי גדול".

זיהוי נהר סמבטיון

כאמור לעיל בשם תלמוד הירושלמי שבני עשרת השבטים גלו לשלושה מקומות: נהר סמבטיון, לאנטוכיא, והשליש האחרון ירד עליהם ענן וכיסם.

על טבעו של נהר פלאי זה, הגועש וסוער כל ששת ימי השבוע, אך נח מזעפו בשבת – שהוא הוכחה טבעית על קדושת השבת – וכך הוא מפריד ומונע מאלו הנמצאים בעברו השני לחצות אותו ולעלות לא"י, כבר העיד רבי עקיבא, כאשר נשאל ע"י טרונסורפוס הרשע בקשר לקביעת יום

31. בהמשך נרחיב עליו את הדיבור.

32. בין השאר הוא מספר שבינם ובין ארבעת השבטים מפסיק נהר סמבטיון, ויש בנהר מקום קצר, שם מתקבצים בני משה מעבר מזה, וארבעת השבטים מעבר מזה ומשיחים. גם יש להם יונים, בהם מפריחים אגרות. ראה א"מ הברמן (עורך): כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, כרך א, ספר אלדד הדני, סיפור ב' סעיף 19, עמ' נד [להלן: עפשטיין].

33. תשובה זו נדפסה לראשונה באיטליה בשנת ר"מ לערך. ראה עפשטיין, ספר אלדד הדני, ירושלים תש"י, עמ' לט-מא.

34. הרב יוסף קאפח (עורך): ספר המעלות לדרגות ימות המשיח, קריית אונו תשס"א, עמ' קמז. עוד מקורות על בני-משה: ר"א אפשטיין, ספר אלדד הדני, ירושלים תש"י, א, מבוא, עמ' כו-כז; מדרש בראשית רבתי לרבי משה הדרשן, ירושלים ת"ש, עמ' 124-127, תיאורם במדרש 'אגדתא דבני משה', פורסם ע"י אהרן יעלינק, בית המדרש, ד, לייפציג תרי"ז, עמ' 15-19.

משנת ש' ואילך החל להתפשט נוסח ייחודי של 'שיר הייחוד', ולא עוד אלא גם מחברו הינו ייחודי ביותר, כפי שרשום ברף השער: 'שיר הייחוד' אלו שבעה ייחודים.. הובאו מעבר לסמבטיון.. תקנה 'בני משה'... נעתק ע"י יוסף ב"ר גרשון מפפד"מ, כז שבט ש"ז, כת"י אוקס' בודלי, ספריית אופנהיים, מס' 712. הובא לראשונה לדפוס בוונציה ש"ס לערך, נוסח דף השער: "שיר הייחוד. מצאתי בנוסח כתוב יד בזה הלשון: זה שיר הייחוד אשר תקנו 'בני משה' מעבר לנהר סמבטיון, ומשם הובא לארץ ספרד על ידי סוחר אחד. אלו הייחודים שתקנו 'בני משה' שלתום בסוף בתחילת הפסוק, וקודם שיאמר הייחוד, יאמר שמע ישראל עד ביחוד הראשון....". ממחברת זו נשאר עותק אחד בעולם והיא ספונה באוסף זונה שבספריית יד בן צבי.

השביעי, שהוא יום השבת, ענה לו ר"ע: "נהר סמבטיון יוכיח, שהוא מושך אבנים כל ימות החול ובשבת הוא נח"³⁵.

יוסף בן מתתיהו מוסר שהסמבטיון זורם בין סוריה ללבנון: "ויש לו תכונה נפלאה: הוא מלא מים בעת שטפו ואינו מפגר בזרמו, אחר-כך הוא נעלם ששת ימים רצופים לכל אורכו עד מקורותיו ושטחו נראה יבש כולו [מלא באבנים]. אבל ביום השביעי הוא שולח את מימיו עוד הפעם, כאילו לא חלה כל תמורה"³⁶. ויש לשים לב, שלכאורה זו עדות הפוכה מדברי רבי עקיבא³⁷.

בפירושו לפסוק (דברים לב כו) 'אמרתי אפאיהם אשבייתה מאנוש זכרם', מפרש הרמב"ן את המלה 'אפאיהם' שתהיה גלותם באופן כזה, שיאמרו 'אי הם' לומר שלא ישאר שם ושאר בגויים ולא יודע מקומם, ומהזה את נהר סמבטיון עם נהר ג'וזן הנזכר במקרא³⁸: "כי העומדים אחריו מוסרים מבני אדם, וקורין אותו סבטיון מפני שביתתו בשבת, כי יום השבת בלשון ההוא סבט כאשר הוא בערבי, ונהוג בלשונם להוסיף בתארים יון"³⁹.

תימן וחג'אז

מתוך איגרותיו של רבי ישראל אנו למדים שסימן לשליח שתי תחנות. הראשונה היא מקום

35. סנהדרין סה ע"ב.

36. תולדות מלחמות היהודים, ספר ז ראש פרק ה, מהדורת י' שמחוני, רמת גן תשכ"ח, עמ' 380.

37. בערכו על נהר סמבטיון התייחס רבי יצחק לאמפרונטי בספרו הענקי 'פחד יצחק', לשינוי זה אצל יוספוס, ומציין לכמה מחכמי אומות העולם שעמדו על כך. וז"ל (ערך סמבטיון כתב ר' יצחק בשפה איטלקית, ותורגם ע"י דוד מלכיאל במאמרו 'הסמבטיון ועשרת השבטים בספר פחד יצחק', פעמים, 94, עמ' 172-180): "שני מחברים קדמונים ומחבר מודרני אחד מאשרים כי יש נהר שבתון, הנעמד במסלולו בכל יום שבת וחזור אליו עם שקיעת החמה. יוסף שלנו, בספרו 'מלחמת היהודים'.

בתרגומו הצרפתי של מר ד'אנדלי אפשר לקרוא קטע המאשר את הידיעה, הוא מתאר את נתיבו של הנהר ואת גבולותיו, וכי טיטוס קיסר ראה אותו. פליניוס הזקן [חוקר טבע ומפקד בצבא הרומי בתקופת חורבן הבית], בספרו 'ההיסטוריה של הטבע', מעיר: "ביהודה יש נהר המתייבש בכל שבת". הקאנון והתיאולוג של הקתדרלה של ויטרבו, דומיניקו מגרו, בהוספות ובתיקונים לכרך השני של הספר לקסיקון הגיאוגרפים של באורדנד, שנדפס בפדובה בשנת 1694, דף 496 כותב כך:

'נהר השבתון אכן נח בשבת, אך יוסף היהודי הולך שולל כאשר כתב את ההפך הגמור. הוא היה סבור שנהר זה אכן זורם בשבת ושוקט בימים אחרים, ובעקבותיו בארונים, מְנוֹקִיס ואחרים. על כך שהוא יבש לגמרי בימי שבת מעיד פליניוס: את התופעה העל-טבעית ראיתי ושילבתי בסדר המסעות שלי, תוך הוספות מחברים אמיתיים. לכן, משקיעת החמה ביום ששי נחלשים המים והם שבים ומתחזקים ביום השבת באותה שעה'. אך קרדוס המלומד בספרו 'פילוסופית חופשית' וניציה 1673, ח"ב שאלה 20 דף 68 מסביר, כי את הטקסט של יוסף יש להבין בצורה אחרת. ואת הטקסט הזה. באמצעות המקור היווני מתקן קזאובון בחיבורו 'תרגילים נגד בארון' ג'נבה 1654, תרגיל 15, שם הוא מראה שדעתו של יוסף זהה לזו של פליניוס. דהיינו שהוא אינו זורם בשבתות, ובקטטורף מאשר בספרו 'לקסיקון הארמית הרבנית' באזל 1639, טור 1414 ואילך, שם הוא מאריך את הדיבור אודות נהר זה. ואותו הדבר טוען המלומד סמואל באניאז' בספרו 'תולדות היהודים' 1716, כך שאין לתקן את דעתו של פליניוס, כפי שעושה האב מְנוֹקִי בחיבורו לי סטואורה, וניציה 1675."

38. מלכים ב יז ו; דברי הימים א ה כו.

39. רבנו בחי הרחיב את דברי רמב"ן, וחיזקם עם הפניות רבות לדברי חז"ל.

חקר על מיקום הסמבטיון: יש"ר, בכורי העתים, ווינא תקפ"ח, עמ' 49-55; ולעומתו ר' ש"י פיין, פרחי צפון: דברי תורה וחכמה, ווילנא תר"ד, ב, עמ' 133-137.

שבטם של 'בני הרכבים'⁴⁰, שמקום שבטם הוא בסביבת מְּפָה, שהיא שוכנת בערב הסעודית באמצע אורך ים-סוף, מול פורט סודאן, היינו חצי הדרך משארים-אשיח ועד מבואות תימן. מסורת זו היא עתיקת יומין!

מלבד עשרת השבטים ו'בני משה' הנמצאים אי-שם, וחיים תחת מלכות יהודית, נמצאו ע"י 'נוסעים' מלכות יהודית בארצות ערב, שאמרו שהם "בני הרכבים" – מבני יונדב בן רכב – אשר אביהם ציווה להם לא לשנות יין ולשבת באהלים כל הימים, וקיימו מצוותו. עליהם ניבא ירמיהו (פרק לה) בעת שניבא על גלות יהודה וירושלים: אשר מבני יונדב לא יכרת איש, עומד לפני כל הימים, יען אשר שמעו מצות יונדב אביהם.

בני הרכבים מכונים "יהוד אלחבר"⁴¹; בחיבר ובסביבותיה ישבו השבטים היהודיים המפורסמים בתקופת מוחמד, הלא הם בני הקוניקא, בני נציר ובני קוריטה. אודותם נקשרו תיאורים מופתיים: 'שהם תקיפים וגוברים מס דרכים אפילו משיירות השלטון המוליכות לעיר מְּפָה'⁴². והם

40. בני רֶכֶב, הם משפחה מבניו של יהונדב בן רכב. הרכבים ישבו ביהודה ונדעו בדרך חייהם הסגפנית, אשר חיו בה, על פי הוראתו של אביהם. יהונדב בן רכב מוזכר לראשונה בספר מלכים כמי שהיה מן הקנאים לעבודה ה', שכן מסופר עליו (מל"ב י טו) כמי שהצטרף ותמך רעיונית ומעשית, במלך יהוא בעת שכנס בערומה את כל נביאי הבעל למקום אחד והרג אותם. בהמשך לאחר מאתיים שנה, מוזכרים צאצאיו, בהקשר של ציווי של אביהם, והקפדתם הרבה לשמור את ציווי, כמסופר בירמיה לה.

מי היו בני רכב? חז"ל מוסיים, שהיו מצאצאיו של יתרו חותן משה, שכן נאמר (שופטים א טז): 'ובני קיני חתן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה מדבר יהודה אשר בנגב ערד'. ובמקום אחר נאמר (דה"א ב נה): 'ומשפחות סופרים ישיבי יעבץ תַּרְעָתִים... המה הקינים הבאים מחמת אבי בית-רֶכֶב', מכאן למדו שבני יונדב בן רכב הם בני בניו יתרו.

חז"ל דיברו בשבח המשפחה: "שלושה היו באותה עצה... ויתרו שברך זכו בני בניו לישיב בלשכת הגזית", סוטה דף יא ע"א. "גדול הברית שנכרת עם יונדב בן רכב, מן הברית שנכרת עם דוד, שהברית שנכרת עם יונדב לא נכרת עמו על-תנאי", מכילתא דר"י, ב; וראה מאמרו של ש' אברמסקי, 'הקינים', ארץ ישראל, ג, ירושלים תשי"ד, עמ' 116-124.

41. הרב שי"ר, רבה של פראג, ביקש למצוא קשר בין 'חבר' הקיני ובין ח'יבר, או בין ח'יבר ובין בני רכב בן יונדב, או בני 'הרכבים'. ראה בכורי העתים, תקפ"ד, עמ' 61.

באמצע המאה ה-6 למנינים התיישבו כמה שבטים ערביים בקרבת יהודי אל-מדינה ואימצו מהם רעיונות מונותאיסטים מסוימים. השפעות דומות ניכרו באזורים שבתוך תימן, והיה מצע נוח עבור 'מוחמד' להפצת האסלאם בקרבם. שבטים ערביים אלו היו מתומכיו הראשונים של מוחמד ומהמצטרפים הראשונים לתנועתו. המסורת באסלאם מספרת על תקופה מסוימת בחייו של מוחמד החל לכבוש אזורים שלמים בערב. שנתיים לאחר הטבח ביהודי קוריטה החליט לתקוף את יהודי ח'יבר. לפי מסורתם: יהודי ח'יבר היו כעשרת אלפים חיל גיבורים מוכנים להגן על מולדתם. בשנה השביעית להגירה (628 למס') יצא מוחמד ממדינה עם חיל רב למלחמה ביהודי ח'יבר, ואחרי מצור שנמשך זמן רב, נכנע העיר וכבשה. תוצאות המלחמה היו אימונת יהודי ח'יבר, שמאות בשנים חיו על העבודה ועל המסחר תוך חרות ושלוש, באו עכשיו תחת עול עבדות והשפלות. שבט שחיה היו על טהרת המשפחה, נתפסו נשים ובנותיה וחולקו בין הכובשים כאשר יחולק הצאן והבקר, ומני אז התפזרו יהודייה, או לחלופין רבים התאסלמו, רח"ל. ראה: ישראל בן זאב, היהודים בערב, ירושלים תשי"ז, עמ' 178-194.

גם הנוסע ר' פתחיה מרגנשבורג מספר ב'סיבובו', כי מעבר להרי החושך יושבים בני יונדב בן רכב, והם שלחו לראש ישיבה – אשר בבגד – כי ישלח להם תלמיד חכמים, והוא ראה בעצמו את השליחים ההם, בהיותו בבגד, וכל מי שלא מצא די מחייתו, הולך לבני הרכבים ללמדם תורה. ראה: סבוב הרב רבי פתחיה מרגנשפורג, מהדורת א' גרינהוט, ירושלים תרס"ד, עמ' 25.

42. יכול להיות שר' ישראל קיבל תיאור זה מאת השליח שקדם לר' ברוך, הלא הוא ר' דוד דבית הלל, ושעליו

הסתמך רבות, שיצא מצפת בשנת תקפ"ד וחזר בראשית תקפ"ט. וכה מספר במסעו עת היותו בדמשק, בראשית מסעו: "מדי שנה לפני חג הקרבן, יוצאת שיירה מדמשק לַמְכָּה ולמדינה. ביום זה סגורים כל השווקים והחנויות. את הגמלים, הנושאים את מצנפת השולטן ואת אנשיו מלבישים בגדי-משי ססגוניים... יום שמחה רבה הוא למוסלמים... השיירה עוברת את המדבר שבין דמשק, מצרים תימן, מְכָה ומדינה. הוא המדבר שבו שוכן שבט דן באהלים. מקום משכן מלכם מוקף חומה, ושמו אדרעי. כל המוסלמים העוברים שם חייבים לשלם מס לשבט דן, ואם מסרבים הם לפרוע, כל השיירה נשדדת. הערבים מכנים את השבט הזה בשם 'יהודי אל-כיבר'. לפעמים הם באים בלבוש אחר לקהיר ולאכסנדריה כדי להתכונן במנהגי היהודים. לי נראה שהם עזבו את א"י מאה וחמישים שנה לפני חורבן ירושלים ע"י נבוכדנאצר". ראה: א' יערי, "מסעות רבי דוד דבית הלל", סיני, ד (תרצ"ט), עמ' מה.

מיתוס זה עתיק-יומין הוא. הנוסע בנימין מטודלה שערך את מסעו בא"י ובסוריה בשנת ד' תתק"ל לערך, מתאר מפי השמועה את יהודי חיבר והאזור בתרשים דרמטי ביותר, על עושרם וגבורתם הרב, צידתם בתורה ויראה, קשרם עם ישיבות בגדד, ועל יהודי ח'יבר הוא כותב: "ואומרים בני אדם שהם משבט ראובן וגד וחצי שבט מנשה ששבם שלמנאסר והולכים שם, ובנו ערים בצורות ונלחמים בכל המלכות, ואין אדם יכול להיכנס אליהם כי מהלך י"ח ימים הולכים במדבר בלא יישוב... וכיבר עיר גדולה מאוד מאוד, ושם יהודים כמו חמישים אלף. ובה ת"ח ואנשים גיבורים עורכי מלחמה עם בני שנער וארץ צפון וארץ אל-ימן הקרובים אליהם...". ראה מסעות בנימין מטודלה, מהדורת הרב מרדכי הכהן אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' מו; בהמשך (עמ' סא) מספר על אנשי עדן "שאין עליהם עול גוים".

באגרתו המפורסמת משנת רמ"ח מתאר רבי עובדיה ברטנורא את המתרחש בחיבר: "דבר זה מפורסם וידוע בכל גלילות האל, כי הישמעאלים הנוסעים ממצרים ללכת תפלתם בלמיק"א [=מְכָה], עוברים דרך מדבר גדול וגורא מאוד, ותמיד הם לפחות ארבעת אלפים גמל, ולפעמים באים עליהם במדבר ההוא עם גדול ורם כבני ענקים, איש אחד ירדוף אלף, וקוראים להם הישמעאלים אל-אריב"ם, פירוש בני אל שדי, ר"ל הערביים בני אל שדי, מפני שבמלחמתם תמיד מזכירים אל שדי. ומעידים הישמעאלים שאחד מהם ישא משא גמל על כתפו האחד וכידו האחרת מחזיק השלח להילחם, ומפורסם הוא שדתם דת יהודים, ואומרים עליהם שהם בני רכבים".

גם באגרתו השנייה משנת רמ"ט מעתיק רע"ב עדות מפי יהודי שעלה מתימן לירושלים: "כי מפורסם אצלם, כי רחוק מן האומה ההיא מהלך נ' יום במדבר שם הנהר הידוע סמבטיון... והוא יורה אבנים וחול... ומסורה בידם שאלו כולם בני משה טהורים ונקיים כמלאכי השרת, ואין מהם עוברי עבירה. ומעבר לנהר סמבטיון רבים מבני ישראל כחול הים, מלכים ושרים, אך אינם קדושים וטהורים כאלה...". ראה דרכי ציון, קולמיי תרמ"ו, דף טו ע"א; מהדורה מדעית: מ"ע הרטום ואברהם דוד (עורכים): מאטיליה לירושלים: אגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מא", רמת גן תשנ"ז, עמ' 75-76, 86.

כעבור חמש עשרה שנה, בשנת רס"ה, הזכיר החכם הקראי בקושטא אברהם בן יעקב כלי את 'איגרת אסור נר של שבת'. החיבור נכתב במסגרת הפולמוס בקרב הקהילה הקראית באימפריה העות'מאנית על רפורמות הלכתיות שנעשו בקהילה ובכללן ביטול איסור הדלקת נרות בערב שבת. המחבר שדרך-אגב היה תלמידו של הרבני ר' שבת בן מלכיאל הכהן, שצייד בביטול האיסור, שם בפי 'ר' זכריה התימני חרבן הבא עלינו פה [קושטא] את העדות כי בקרב עשרת השבטים שהגלה מלך אשור, נוהגים להדליק נר בערב שבת". אך אגב-אורחא מביא עדות נוספת מפי 'ר' זכריה התימני: "שיש בין תימן ובין השבטים מלכות נוצרי נלחם תמיד עמם, ולפעמים ישבו מהם ויביאום לארץ תימן ויקנום מהם היהודים הנמצאים שם" [כן מביא בשם ארבעה קראים שעלו מדמשק לירושלים, ומצאו שם שניים מבני השבטים], איגרת אסור נר שבת, אגודת תשס"ב, עמ' 140-141. אם לפי 'ר' עובדיה יודעים יהודי עדן היכן מיקום הנהר, הקרוב אליהם מבחינה גיאוגרפית, הרי שכעבור עשרים שנה כבר קיימו יהודי תימן מגע ממש עם השבטים במסגרת פדיון שבויים!

אפילו הנוסע בנימין השני, שחקר וביקר שמועות ובירר את התבן מהמוץ, האמין לשמועות אלו. בהיותו באבו-שוהאר (ראה לקמן הע' 233) שמע מילידי המקום ש"מעבר השני ללשון ים-פרס בטבור ארץ ערב, ימשך המדבר הגדול עד 'עדן מדינה ומיכה'. הנוסעים שביקרו במכה מספרים, כי מצאו על דרכם ששה עשר שבטים שונים וארבעה מהם נקראים בשם 'איהוד חייבאר', שם אשר פיל אימה ופחד בלבות הערביים. וכולם מאמינים בדת משה וישראל... להם ממשלה מיוחדת, וכיתר יושבי המדבר גם הם שוללים ובוזים את אורחות הנוסעים". כיהודה ועוד הוא מביא שכן דעת החכם ריטטער, ובנימין מסיים את תקוותו ש"בנסיעתנו השנייה ברצות ד' את דרכנו לבקר את אחינו אלה". ראה: ישראל בנימין, מסעי ישראל, ליק תר"ט, עמ' 80.

מודעים למקום יישובם של עשרת השבטים, שהוא רחוק ממקומם מהלך ט"ו יום, וביכולתם להוליך את השליח לשם.

כבר בתקופת מלכות יהודה התיישבו באזור עשרות אלפי יהודים כפי המסופר בספר דה"י (א, ד א), כי בימי חזקיהו המלך רדפו בני שמעון אחרי שרידי העמלקים בהר שעיר, כבשום והתיישבו באזור "עד היום הזה". בירושלמי מסכת תענית (פ"ד סוף ה"ה) מספר ר' יוחנן על בריחת שמונים אלף פרחי-כהונה לישמעאלים, גם כן בקשר לחורבן הבית. בספר ישעיהו ישנו תיאור על הצרות שפקדו אותם בדרך. גם ירמיה מנבא על מלכי ערב⁴³, ויש בו אף אזכור אל תִּמְאָא עיר ידועה בחג'אז שבה התפתחה קהילה יהודית שהיתה ידועה בתקופת מוחמד. וכה לשון הנביא (כא יג): 'משא בערב כיצר בערב תלינו ארחות דְּנִינִים, לקראת צמא התיו מים, יִשְׁבִּי ארץ תִּמְאָא, בְּלַחְמוֹ קְדָמוֹ נָדָד, כי מפני חרבות נָדָדוּ, מפני חרב נטושה, ומפני קשת דרוכה, ומפני כבד מלחמה, כי כה אמר אדני אלי, בעוד שנה כשני שכיר, וְכִלָּה כֹל-כְּבוֹד קֹדֶר, וְשָׁאָר מִסֵּפֶר-קֶשֶׁת, גְּבוּרֵי בְנֵי קֹדֶר יִמְעָטוּ, כי ה' אלהי ישראל דבר'.

עדויות על יישוב יהודי בחצי האי-ערב נמצאות כבר בתקופת הרומית. המשנה (שבת פ"ו מ"ו) קובעת כי מותר לנשותיהם של יושבי ערב לצאת בשבת כשהן רעולות, מפני שדרכן בכך.

בתקופה שלפני האסלאם, גרו באזור, כנראה, עשרות אלפי יהודים. מתוך מקורות הערביים אנו למדים על החיים הדתיים של יהודי ערב. ח"ז הירשברג חקר את קורות היהודים בערב, ואת מסקנותיו העלה בחיבור שהקדיש לכך, ונעתיק משם מקצת דבריו על יהודי ח'יבר: "כמאה ק"מ צפונית ממחוז מדינה משתרע אזור ח'יבר. בתקופה שלפני האסלאם היה אזור יהודי גדול וחשוב, שאולי עלו במספר יושביו על אזור מדינה". הוא ממשיך להביא מסורות ערביות עתיקות על יהודי האזור, שהם הפכו חבל ארץ זה לפורה עד שיצאו לו מוניטין בערב. הם קיימו מוסדות דת, כגון בתי כנסת, בתי מדרש וכדומה. הם מעידים על נהגים קלאסיים של יהודים: מפנים את פניהם לירושלים בעת תפלתם, בשעת התפילה עטפו את עצמם באדרת, וממשמשים בידיהם ציציות המשתלשלות ממנה. בשבת נמנעים מכל מלאכה אף אם מדובר בפיקוח נפש. ביה"כ צמים, ונשותיהם לובשות בו את מיטב בגדיהן. נמנעים ממאכלות אסורות, שמירה ממגע נוכרי ביין. כל אלו עוד בולטות בכתבי האסלאם⁴⁴.

רבים מהתיאורים על חיל גדול אצל השבטים, מצביעים על שבט ראובן, ויש על כך שורש במקרא וחז"ל, שבני ראובן התברכו בחיל וגבורה⁴⁵.

נסים דנה חקר את הערים היהודיות בערב⁴⁶: את ית'רב אלמדינה, עיר שהיתה העיר היהודית המרכזית שהקימו היהודים בערב מאות שנים לפני בוא האסלאם. היהודים היו הראשונים שהתיישבו באזור, ממדבר צחיח הפכו אותו לאזור מתפתח. עם הזמן התפתחה מאוד ית'רב והפכה למקום חניה לסוחרים, שנחו שם מתלאות הדרך. בנוסף מצויין במקורות ערביים שמזג האוויר

43. ירמיהו כה כג-כד; מט כח-כט.

44. ח"ז הירשברג, ישראל בערב, תל אביב תש"ו, עמ' 132-133.

45. ראה תורה שלמה, ויחי, פרק מט ס"ק לט.

46. נסים דנה, למי שייכת הארץ הזאת?, ירושלים תשע"ד, פרק א.

הנעים של ית'ר, מימיה המתוקים ופרותיה הטעימים, משכו אליה סוחרים רבים. כמו כן מתוארים שוקי ית'ר הסגוניים משופעים בכל טוב.

ח'יבר : העיר והמחוז

מחוז ח'יבר הוא חבל ארץ רחב ידיים שהיו בו מספר יישובים ומבצרים. אדמתה היתה פורייה, וסיפקה פירות ותבואה בשפע ליהודים ולערכים שבצפון חג'אז. היישוב ח'יבר שוכן במקום גבוה, והיה היישוב היהודי השני בגודלו אחרי ית'ר.

תימאא

הישוב תימאא הוא היישוב הסמוך ביותר לא", וכנראה היישוב הראשון שהוקם בחג'אז בתקופת בית שני. כאמור לעיל, העיר נזכרת במקרא, והיתה מקופת חומה ונבנו בה כמה עשרות מצודות. ההיסטוריון המוסלמי אלמקדסי מתאר אותה במילים אלה: "מעולם לא ראיתי מים קרים ונעימים כמי תימאא, זהו יישוב עתיק המצוי בבקעה רחבת ידיים, ובה יש פרדסים רבים ועצי תמרים... המים זורמים אל גנים בתעלות, בתיו של היישוב מקיפים שוק, ותמריהו משובחים מאוד".

טיפין טיפין נמשך מיתוס זה גם בתקופת הראשונים. אזכור אחד מצאנו אצל הנוסע בנימין מטודלה המספר על "ארץ שבא הנקראת ארץ-אל-ימן, שם חונים היהודים הנקראים כיבר אנשי תימא, ובתימא ראש הממשלה שלהם, ושם ר' חנן הנשיא מושל עליהם, והיא עיר גדולה ומהלך ארצם י"ו יום בין ההרים הרי-הצפון. ויש להם ערים גדולות ובצורות ואין עול גוים עליהם, והולכים לשלול שלל ולבזוז בז לארץ מרחקים, וגם בני ערב שכניהם בעלי ברייתם"⁴⁷. ברכות הימים הלך והתרחב מיתוס זה וקנה שביטה בדורות המאוחרים⁴⁸.

פרק שני

התעניינות בגורלם של עשרת השבטים

מבוא

השמועות אודות השבטים השוכנים מעבר לנהר סמבטיון, וכן תיאורי מסעות אל תחומם אפוף-התעלומה, זכו לתפוצה רבה ולשלל גרסאות שהתגלגלו והסתעפו מדור לדור. במשך מאות שנים הועלו שאלות אודות קורות השבטים: לאן נדדו? מי הם הגויים או הממלכות אשר הקימו צאצאיהם? מי הם העמים אשר בקרבם נבלעו בני ישראל? תשובות רבות ניתנו ובעיקר הועלו אגדות והשערות על מיקום של נהר הסמבטיון ועל שאר השאלות. התיאורים והמסורות שוקעו במרוצת הזמן בחיבורים עממיים, בשפות היהודיות השונות, כבשו את הלבבות והלהיבו את דמיון הקורא. אל תיאורים על חוסנם והנהגת ממלכתם, הצטרפו גם סיפורים על אודות נוסעים אמיצים שהצליחו להגיע אל המקומות הרחוקים שבהם שרויים ממלכות אלה. לפי דבריהם אף עלה בידם לצאת

47. מסעות בנימין מטודלה, מהדורת הרב מרדכי הכהן אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' מו. וכבר העיר ר"י ספיר, אבן ספיר, דף מג ע"ב, שכל דבריו כחלום יעוף.

48. ראה בהערה 42.

בשלום מתחום מוסגר זה ולהביא לאחיהם שבגולה את בשורת קיומם של האחים האובדים, הנכספים כמותם לגאולה⁴⁹.

סיבת ההתעניינות בגורלם

גילוי השבטים היה קשור לא פעם בשמיעת פעמי הגואל. עיקר העיסוק היה בייחוד בימי חושך לישראל, ימי צרות וזוועות שנקשרו על פי רוב לעידן משיחי⁵⁰, והעם מצא בו עידוד ותנחומים. גם עם גילויים של אזורים לא ידועים, התעוררו תקוות למציאות השבטים האבודים. רבים ביקשו או ניסו לחפשם, במאמרינו זה נתמקד רק באלו שהוזכרו באגרותיו של ר' ישראל כסמכתא ליוזמתו⁵¹.

אלדד הדני

בסביבת שנת ד' תר"ג התפרסם בקהילות ישראל תייר-נוסע מסתורי בשם אלדד הדני, שסיפר על מוצאו משבט דן, השוכן בארץ החוילה 'מעבר לנהרי כוש', קרוב לשפת ים סוף ולשון הים של עדן, שם בארץ שוכנים גם השבטים נפתלי, גד ואשר, והם מקיימים חיי חירות ועצמאות מדינית, ובכך הופיעה עדות חיה על קיום עשרת השבטים. אלדד מסר על הנהגתם, אישיותם ואופיים: שהם גיבורי חיל ועוד. הוא מפרט בפירוט רב מקום מושבו של כל שבט ושבט. הוא מבדיל בין השבטים השוכנים באפריקה לשבטים באסיה. שבטי אפריקה יש להם מלך ונשיא שר צבא, ושהם נלחמים עם מלכי כוש; ואילו על השבטים באסיה יאמר רק שאין עליהם עול מלכות, ושהם פושטים בגדוד כדי לבזז ולשלוש שלל. התלמוד של שבטי אפריקה משונה מהתלמודים של שאר היהודים, כי הוא כתוב בלשון צחה ואין בו שום חכם לא מבעלי משנה או תלמוד, וההלכות מתחילות: כך למדנו

49. מחקר על עשרת השבטים: אביגדור שחן, אל עבר הסמבטיון, תל אביב תשס"ג; דוד מלכיאל, 'הסמבטיון ועשרת השבטים בספר 'פחד יצחק' לרבי יצחק למפרונטי', פעמים 94 (תשס"ג), עמ' 159-180, Rivka Gonen, The Quest for the Ten Lost Tribes of Israel, New Jersey, 2002; Zvi Ben-dor Benite, The Ten Lost Tribes: A World History, Oxford 2009; Bryan Schwartz, Scattered Among the Nations, 2015.

50. הרי אחד מעיקרי התפקידים של משיח הוא קיבוץ כל הגלויות כפי שמנבא ישעיה (פרק יא) 'והיה ביום ההוא יוסיף אדני שניתי ידו לקנות את שאר עמו, אשר ישאר מאשור וממצרים ומפטרס ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים. ונשא נס לגויים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ. וחז"ל ראו בקיבוץ הגלויות את המאורע הגדול בימות המשיח: "גדול קיבוץ גלויות כיום שנבראו בו שמים וארץ" (פסחים פח). אסמכתאות רבות ישנם גם על מגמת חיפושם ולהעלותם ארצה, לדוגמא מאמרם בילקוט שה"ש, רמז תתקפה: "הנהך יפה דודי' כשתפרע מן האומות. 'אף נעים' כשתשלם שכר ליראך. 'אף ערשנו' אלו עשרת השבטים שגלו לפנינו מן נהר סמבטיון, שעתידיים גלות יהודה ובנימין לילך אצלם ולהביאם כדי שיזכו עמם לימי המשיח ולחיי העוה"ב".

נכדו של הרא"ש רבי מאיר אלדדי [נפטר בשנת ק"כ] פותח את פרקו על תיאור הגאולה: "ארבע שנים קודם הגאולה יבוא משיח בן יוסף מזרע אפרים ... ומלך המשיח יקבץ כל הנמצאים אתו וארבעים אלף מגיבורי אפרים יבואו אליו דרך המדבר לעזרו, ויפול מלך אדום בידו ולא יוסף קום..."; שבילי אמנה, נתיב י' ראש פרק א'. הג"מ רבי יו"ט ליפמן העלר בעל 'תוספת יו"ט' סיים את חיבורו 'צורת בית המקדש' (הוראדנא תקמ"ח, דף טז ע"א) בביאור רחב בתולדות השבטים, ומסיים: "שהנבואה זאת מוכרחת חזרת עשרת השבטים וישכון השם בתוכם לעולם, ובזה נשלמה מלאכת הקודש".

51. פלא שגם לאחר גילוי אמריקה ומיפוי כל העולם, עולים מדי פעם וויכוחים הן בעולם הרבני והן בקהל החוקרים אודות מציאות השבטים. לדוגמה: מהר"ל מפראג בספריו: נצח ישראל פרק לד; תפארת ישראל לסנהדרין פרק י', ואצל רבני זמננו: רבי משה שטרנבוך, תשובות והנהגות, ירושלים תשנ"א, סי' תשסו ס"ק א; רבי מנשה קליין אב"ד אונגוואר, שו"ת משנה הלכות, חי"ז סי' יב, עמ' מ.

מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה. ואילו שאר השבטים יש להם 'מקרא ומשנה תלמוד ואגדה', היינו התלמוד שלנו. אלדד סייר בקהילות ישראל בספרד ובאפריקה, וסיפר את סיפוריו המופלאים והמרתקים על השבטים.

הפרט האחרון בתיאורו הצית את הניצוץ אצל ר' ישראל בצורך לחיפושם, והוא מסורתם איש מפי איש ועד יהושע בן נון, כפי שמתאר אותם אלדד הדני: "כל התלמוד שלהם אין שם שום שם חכם, אלא אמר יהושע בן נון מפי משה מפי הגבורה"⁵².

בין השאר סיפר על 'בני משה' החונים אצל נהר סמבטיון, ותיאר בצורה דרמטית את נהר סמבטיון הזורק אבנים וחול כל ימי השבוע ונח ביום השבת; איך שהוא יורה את אבניו בחזקה, שאילו "היה פוגע בהר של ברזל היה מנפצו"⁵³. דבריו הלהיבו את העם ועוררו שמחה ותקווה בלבם, וחזיקה את אמונתם שלא ירחק היום והשבטים האבודים יבואו לעזרתם. לדבריו מגיע ייחוסו עד יעקב אבינו: "וזה שמי אלדד בן מחלי בן יחזקאל... בן חושים בן דן בן יעקב אבינו ע"ה".

סיפוריו עוררו גם ספקות בשל מהימנותם, במיוחד בדבר הלכות מוזרות, שלדבריו היו נהוגות אצל השבטים⁵⁴. היו אלו אנשי קירואן בצפון אפריקה, תהו על קנקנו והעתיקו את ההלכות, שנראו להם כתערובת משונה של דינים, במיוחד בהלכות שחיטה, ושיגרו אותן לרב צמח גאון סורא: "ויש בהם דברים שלא שמענו מעולם..." בתשובתו מאשר רב צמח גאון את מהימנותו, ומסביר זאת עקב שינויי מנהגים ומסורות ארץ ישראליות מול בבליה⁵⁵. נראה מתשובתו שהאמין לסיפוריו של אלדד, ודעתו היא שאכן עשרת השבטים חיים וקיימים במקום נידח, ולא נטמעו בגויים. כן ישנה תשובה המיוחסת לרב נסים גאון המאשר את אמינותו של אלדד ולדעתו אנו מחכים לביאת השבטים האבודים⁵⁶.

אולם היו מהראשונים שלא נטו להאמין יותר מדאי לדבריו. דעת ר"א אבן עזרא שאין לסמוך על דבריו. בביאורו לשמות (ב כב) כתב: "כלל אומר לך כל ספר שלא כתבוהו נביאים או חכמים מפי הקבלה, אין לסמוך עליו... כמו ספר אלדד הדני..."

52. עפשטיין, עמ' לח.

מתוך איגרתו של ר' ישראל אל עשרת השבטים: "כאשר אבותינו ספרו לנו, ורבותינו הקדושים העידו אשר בא לפניהם בזמן שש מאות וארבעים לאלף החמשי איש אחד צדיק וישר שמו רבי אלדד הדני משבט דן, והוא ספר והודיע יקר תפארת גדולתם וצדקתם באמונתם וקדושתם. ועזרת ה' אלהי אבותינו מסבבם וחסדו בבטחונם בו בנחלתם. והיה להם למחסה מכל הגוים אשר סביבותם. כל יוכלו לנגוע בהם ובעדתם. ודרכי תורתנו הקדושה ברורה בידם מפי משה רבנו ע"ה מסיני כפי קבלתם. ודינים דיני קנסות ודיני נפשות בסנהדרין כפקודתם. ובורכים באורך ימים ועושר וכבוד מפרי עסק תורתם. כאשר אמר המלך שלמה ע"ה אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד כברכתם".

53. עפשטיין, עמ' לט. על מקורותיו מהם ינק את תיאורו, ראה עפשטיין, עמ' מג-מד.

54. ראה: עפשטיין, עמ' קפב-קפו; מיכה פרי, מסורת ושינוי, תש"ס, עמ' 49-112; יצחק גלוסקא, אלדד הדני מתזמן ולשון יצירותיו, בתוך: אהרן גימאני ועוד (עורכים), בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה, לוד תשע"א, עמ' 137-208.

55. עפשטיין, עמ' לט-מא.

56. ראה אצל ר' ראובן מרגליות, מלחמת השם לר"א בן הרמב"ם, עמ' קכו; ר"ש אברמסון (עורך), רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 274, הע' 193.

המסורת על רבי מאיר ש"ץ מוורמייזא

הראשון שהצליח לעבור את נהר הסמבטיון – לפי המסורת – ולהגיע ל'בני משה' הנמצאים בעברו השני, הוא הש"ץ המפורסם של קהילת וורמייזא בתפארתה, ר' מאיר ב"ר יצחק, שנקרא בדרך כבוד רבי נהוראי, וידוע גם בשם ר' מאיר ש"ץ. רש"י קורא לו "רבי מאיר ש"ץ החסיד", וכן "פה קדוש וורמייזא". הוא פעל כדור אחד אחרי פטירתו של רגמ"ה, בימיו של ר' יצחק הלוי, רבו של רש"י. היה לו מעמד חשוב בין חכמי דורו, הנהגותיו הובאו בספרי הפוסקים ונתקבלו לדורות. רש"י פגש אותו בעת שלמד בשיבת וורמייזא, והעריכו מאוד. ר' מאיר הנהיג כמה תקנות בענייני התפילה, ורש"י קיבל את חידושי ונהיג אותן בקהילתו. לדוגמה, ענין הזכרת פסוקי קרבנות המוספים של ר"ה ור"ח, שהמנהג הישן באשכנז היה שאין מזכירים אותם. רש"י נשאל על כך, והשיב: "לא ראיתי נוהגים במקומנו בשום יום-טוב הנזכרת מקראות של מוספים... ומשבאתי משם [מוורמייזא] ושמעתי מפי צדיק ר' מאיר ב"ר יצחק שמסדרן, הנהגתי אני במקומי"⁵⁷.

ולא עוד אלא חכמי דורו עקבו אחרי תפילתו ואחרי דיוקיו בביטוי ודקדוק המילים. החכם המפרש ר' יוסף קרא, שהיה תלמיד-חבר לרש"י וחיבר פירוש גדול לנ"ך, גם חיבר פירוש על כל הפיוטים שנמצא עדיין בכת"י, והוא נקרא בפי כל 'המפרש' סתם של הפיוטים. ר' יוסף עוד הכיר את ר' מאיר ש"ץ, ובאחד מכתביו ששרדו ממנו הוא מספר עובדה שהיה נוכח בהתרחשותה: "פעם אחת ירד ר' מאיר שליח ציבור לפני התיבה והתפלל סליחה 'תעלת צרי תרף וחובש למזור', ליוה"כ, וכשהגיע לחרוץ 'חון חנם מגויך' היה מדגיש הזיין שבמגזיך, ושמע רבנו יצחק ב"ר אלעזר הלוי [רבו של רש"י], ושמח וקרא ואמר אל העומדים לפניו לאמר הראיתם שלוחינו זה כמה הוא מדגיש זיין שבמגזיך כדי להפריד בין נגזזיך שלמעלה שהוא לשון גיזה, יפה הוא מפריד בין מגזיך שהוא לשון אוצר, והוא דגש ויישר כחו"⁵⁸.

חסידי אשכנז תיארו אותו כמי ש"בקי היה בסודות ובמדרשים ובטעמים". כלומר, שכוחו רב בנסתר ובדברי אגדה. אך גם דברי הלכה הובאו בשמו⁵⁹; ולא עוד אלא 'חסידי אשכנז' ביארו את פיוטיו⁶⁰; כן נשתמרו פירושים שלו למקרא⁶¹.

ר' מאיר תיקן פיוטים רבים, וכחמישים פיוטים ידועים ממנו⁶², המפורסם בהם הוא הפיוט 'אקדמות מילין' לשבועות.

57. סידור רש"י, ברלין תרע"ב, עמ' 80. תקנה נוספת מביא רש"י בשמו של ר' מאיר בנוסח החתימה של ברכת 'השכיבנו' בליל שבת ("הפורס סוכת שלום"); מחזור ויטרי, עמ' 142. כן קבע ר' מאיר את נוסח הברכה 'גאל ישראל' שלפני תפילת העמידה של שחרית; סידור רבינו שלמה, ירושלים תשל"ב, עמ' צח.

58. הביאו מכת"י הרב אהרן אייזנבך (עורך), פיוטים לארבע פרשיות: עם פירוש רש"י ובית מדרשו, ניו יורק תשע"ד, במבוא.

59. הגה"מ, הלי' מגילה, פרק יב הלי' יב; וראה תוס' ר"ה יא ע"א ד"ה אלא.

60. ביאור רבי אלעזר בעל ה'רוקח' לסליחה שלו: 'אומץ יוסף טהור ידיים', פורסם לאחרונה, Elisabeth Hollender, Piyyut Commentary in Medieval Ashkenaz, Berlin 2008, חלק העברי, עמ' 98-99.

61. ראה: רש"י להושע ו ט; עמוס ג יב; תהלים עג יב.

62. א' לנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז, עמ' 162-167; לאחרונה סרקה אליזבת הולנדר את כל פיוטי אשכנז וקטלגה אותם, והגיעה לעשרות רבות של פיוטים של רבי מאיר ש"ץ, ראה: Elisabeth Hollender.

על ר' מאיר ש"ץ מסופר: בתקופתו – תקופת מסעי הצלב בשעה שחיי היהודים בקהילות אשכנז היו מלאי חרדה, היה מכשף נורא שהיה מכונה "הנזיר השחור", שהתנכל ליהודי אשכנז וגרם להריגתם של יהודים רבים. הקהילות שיגרו משלחת לקיסר, שיגן עליהם מפני הצורך. קראו אליו הקיסר ולאחר דין ודברים הודיע המכשף כי הוא קרוב ליהודים שנה אחת, כדי שישלחו אליו יהודי שכוחו יפה בעסקי הכשפים יותר ממנו. אם יקיימו תנאי זה, לא ירע להם לצמיתות; ואם לאו – יהרגם עד אחד. הקהילות גורו תענית ועסקו בתפילה, ושלחו איגרות לקהילות ישראל עם שאלה על בעל-מופת אשר יוכל להתגבר על המכשף בעזרת "שמות", אולם לא נמצא איש כזה.

והנה נתגלה בחלום לת"ח אחד שהישועה תבוא מעבר הסמבטיון, שם גרים עשרת השבטים ובני משה, שהם "בעלי שמות", והם יצליחו להעביר את רוע הגזירה. נשלח ר' מאיר ע"י בני קהילתו אל השבטים מעבר לסמבטיון. ר' מאיר עזב את ביתו ולאחר הרפתקאות רבות הגיע לנהר הסמבטיון, חצה אותו בשבת משום פיקוח-נפש, והציג בפניהם איגרת עם תיאור הגזירה. נפל הגורל על יהודי ושמך דן, הוא חצה את הנהר והגיע לוורמייזא. במעמד הקיסר נאספו היהודים ועם רב מהגויים, ונערך קרב בין המכשף ור' דן. המכשף נסתייע בכל מיני שדים ורוחות, ואילו ר' דן סיכל את כל הכשפים בעזרת שמות קדושים, וכך בא הסוף לנזיר הרשע. ר' מאיר לא היה רשאי לחזור למקומו בעוון חילול שבת, על כן נשאר שם, ושם מנוחתו כבוד. לפי 'אגדה' זו, חיבר ר' מאיר את פיוט ה'אקדמות' בשהותו מעבר לסמבטיון, ור' דן הוא שהעביר אותו לקהילות ישראל.

סיפור זה פורסם לראשונה בספר בשם 'איין שיין וואנדלליך מעשה', בפיוורדאנ"ד⁶³. רבי אליהו שפירא ר"מ בפראג מציין אליו בהלכות שבועות בספרו 'אליה רבה'. וכוונתו בכך ליישב מנהגם של ישראל שאמרו את הפיוט 'אקדמות' אחרי שכבר קראו הפסוק הראשון מהקריאה.

חלק מהפוסקים ובראשם הט"ז ערערו על נוהג זה, וטענו שאמירת הפיוט מפסיקה באמצע קריאת התורה. הא"ר הוא בין אלו שסנגרו על המנהג, והוא מעלה טיעון מעניין, הואיל והנס עם ר' מאיר ש"ץ התרחש במדבר, לכן מן הנכון לציין זאת אחרי קריאת פסוק הראשון בו נאמר 'במדבר סיני'⁶⁴.

גלגול קודם של הסיפור מופיע בספר 'באר שבע' לר' אברהם יגל⁶⁵ (בכת"י). פרק כב מספרו מוקדש לחקר גורלם של השבטים, ובתו"ד כתב: "ולקהילות הקדושות בני אשכנז נמצא מגילה אחת אשר קצתם נוהגים לזכרם בשבועות אותה [...] מזכרון נס נעשה ליהודים בארצות אשכנז בקום מלך עריץ אשר לקול כומר אחד אשר [...] בכשפיו הרב והכה [...] ביהודים מכה רבה [...] והביאו איש עתי מבני עשרת השבטים אשר גבר בחכמתו על הכומר ההוא..."⁶⁶.

63. ולאחריה באמשרטרם תס"ד. מהדורה זו תורגמה ללשון הקודש בלבוך בספר 'מעשה גבורות השם'. החוקר יצחק ריבקינד חקר את שינויי הנוסח של הסיפור, די היסטארישע אלעגאריע פון ר' מאיר ש"ץ, וילנא 1929.

64. וזה לשונו: "גם נמצא נדפס בלשון אשכנז ישן נושן ממעשה באריכות, דעל מה תיקנו אקדמות, וסיים שכיון שהמעשה היה במדבר לכן תקנו לאמר אחר 'במדבר סיני' זכר לנס".

65. ר' אברהם בן חנניה גאליק נולד בריגייבו בשנת שי"ג. למרות כוס התרעלה ששתה בזכות הגמוני המדינה, גדל כאחד מגדולי הת"ח ויד ר' לו בחכמת הקבלה, כן הצטיין בידענותו הרבות בחכמת הרפואה, חיבר כמה ספרים בתורה ומדע.

66. אברהם נויבוואר, 'קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה', קובץ על יד, ד (ברלין תרמ"ח), עמ' 39. מן הנכון לציין למקובל הספרדי רבי אברהם אבולעפיה, שבהיותו בן כ' שנה (בשנת ה"א כ) מת עליו אביו,

דוד הראובני

מלבד 'אלדד הדני' שהגיע אלינו ממקום גלותם של השבטים, היה אדם נוסף שהציג את עצמו כאחד מהם, וכי הוא הוא בא בשליחותם, והוא דוד הראובני. על פעולותיו ועלילותיו של דוד הראובני, אנו ניזונים מיומן מסעותיו, הנקרא 'סיפור דוד הראובני'. שם הוא מצהיר על עצמו כבן למלך שלמה, שאחיו הגדול 'יוסף' ירש את המלוכה מאביהם, ומלך על שלושים ריבוא בני ראובן, גד וחצי שבט מנשה, היושבים במדבר חבור. בשנת רפ"ד הופיע בוונציה במטרה לגאול את עם ישראל. בחודש אדר נפגש עם האפיפיור ברומא והציג בפניו את תכניתו. בעיקר הוא ביקש הימנו להשיג ספינת-נשק פורטוגלית, ולשוט בה – מסע ארוך ומסוכן – מפורטוגל לחוף חצי האי ערב עד לנמל ג'דא⁶⁷, העובר בנתיב שהתגלה זמן לא רב לפני כן. למרות שהיעד לא מפורט באיגרתו, מובן מאליו שכוונתו לפגוש את השבטים, כפי שמתאר פריצול ועוד שהם שוכנים בג'דא. ומשם והלאה התפרסם בהרפתקאותיו שהביאו אותו בסוף למותו הטראגי⁶⁸.

רבי מנשה בן ישראל מאמשטרדם

מוצאו של החכם הפילוסוף רבי מנשה בן ישראל ממשפחת אנוסים בליסבון, ששבעה מרורים

ורוחו לא מצאה מרגוע, הוא נספך לנודדים וביקש להכיר את העולם. עזב את עירו טולידו כשפניו מועדות לא", בדרכים קשות בים וביבשה. אף ארץ חמדה טובה ורחבה לא קיררה את דעתו, והוא נדחף, כנראה, לחפש את אחיו בני עשרת השבטים. כעת פניו מועדות בכדי לתור אחרי נהר הסמבטיון. תכנית זו לא עלתה בידו. בהגיעו לעכו נעצרה התקדמותו מחמת המלחמה הכבדה שהייתה נטושה שם בין צבאות הצלבנים ובין ערביי מצרים, ובלית ברירה פנה לאיטליה, כפי שמעיד על עצמו: "רוח ה' העירני והניעני ואצא משם ואבוא דרך ישרה לא" בים וביבשה. ודעתי היה ללכת לנהר סמבטיון, ולא יכולתי לעבור מעכו ואילך מפני התגר שגבר בין ישמעאל ועשו..." ; רבי אברהם אבולעפיה, אוצר עדן ננו, 'ירושלים תש"ס, עמ' 368. אשכולי, עמ' 151. שוחט (לקמן הע' 68), עמ' 112-113, הטוען שהיה תימני, נוטה לומר שביקש להפליג לעיר עדן.

איש אמונו ר' שלמה מולכו מסמיך לפעילות זו תפיסה משיחית. בסוף ספרו 'המפואר' הוא מתאר את הפגיעה בגויים שתתרחש עם בוא הקץ: "ומתי יהיה זה, כשתהיה הארץ צלצל מהאניות שיבואו מאותם שהם בעבר נהר כוש שהם אותם ששלחו באוניות בלא מנהיג, ועתה ישובו עליהם ליקח נקמתם ונקמת אחיהם מהם. ומיום בואם והלאה יהיו האומות יראים מהם"; ספר המפואר, שלוניק רפ"ט, דף לה ע"ב. על פעולותיו של ר' שלמה מולכו ראה: מ' בן מלך, שלמה מולכו – חייו ורשומם בהיסטוריה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז.

את המידע על הראובני ניזון רבי ישראל מתוך איגרתו של ר' אברהם פריצול, בה הוא מעיד על פעולותיו של הראובני, מתוך איגרתו של ר"י לראש"י צורף.

איגרת זו צירף פריצול לחיבורו אגרת ארחות עולם, ונציה שמ"ז, דפים טו-טז. ר' אברהם שפעל בפיררה, היה מהראשונים שהתבוננו בתהליכים הראשוניים של גילוי אמריקה. בשנת ת"ר לערך התגלתה בספרריית חיים מיכל בהמבורג איגרתו של דוד הראובני, כת"י יחיד בעולם, ופורסמה בשלמותה לראשונה ע"י א' נאויבאיר, סדרי החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 133-223.

בירור מקיף על תופעותיו של דוד הראובני בספרו של א"ז אשכולי, סיפור דוד הראובני, ירושלים ת"ש, בעיקר מקיף בצורה יסודית את אגרתו של הראובני, והצליח להוכיח שאיגרתו מזויפת מתוכה מכמה בחינות: מבחינה גיאוגרפית, מבחינה היסטורית ומבחינה ספרותית. למסקנה זוה הגיע א"ש יהודה, התקופה, לד (ניו יורק תש"י), עמ' 599-624. וראה עוד: מ"ד קאסוטו, "מי היה דוד הראובני?", תרכ"ץ, לב (תשכ"ג), עמ' 339-358; עזריאל שוחט, "לפרשת דוד הראובני", ציון, לה (תשל"ל), עמ' 96-116; וראה אצל הרב ב"ש המבורגר, משיחי השקר ומתנגדיהם, בני ברק תשמ"ח, עמ' 246-279. Ruderman, David, The World of a;

מהאינקוויזיציה הפורטוגלית וברחה ממנה סמוך ללידתו בשנת שס"ד לאמשטרדם. באמשטרדם נמנתה המשפחה עם ראשוני הקהילה הספרדית⁶⁹. מהר מאוד התבלט הבן מנשה ככישורנותו, ובגיל מוקדם ביותר החל למלא תפקידים בקהילה הצעירה. בהיותו בן ט"ז כבר דרש בציבור, ובטרם מלאו לו ח"י שנה נבחר למלא מקומו של רבי יצחק עוזיאל, רבה של קהילת 'נוה שלום', בתור דרשן ומלמד, ולאחר מכן בשנת שצ"ט הוכרז כאחד הרבנים בקהילה המאוחדת של אמשטרדם. בין מפעליו הגדולים היה חקר השבטים האבודים⁷⁰.

בתקופה זו של רדיפת האינקוויזיציה התגברה הצפייה לגאולה. באמונתו זו עודדוהו 'אנוס' אחד בשם אנטוני-דה-מונטיזינוס, אשר בשוכו לדת אבותיו בהולנד נקרא אהרן הלוי. יהודי זה אשר נמלט ממלחנות האינקוויזיציה והתיישב באמשטרדם בשנת ת' לערך, התמכר למצוא את השבטים, שרבים כה השתקוקו להם והאמינו כמותו שהם נמצאים באמריקה, שרק עברו כמאה וחמישים שנה מהתגלות היבשת. בהיותו בן עשירים פיזר אהרן הלוי הון רב בחקר מוצאם, ולאחר נדודים רבים, כשבא להולנד החופשיה מכבלי האינקוויזיציה, בשנת ת"ד, כבר התרושש, ובכל זאת לא הרים את ידיו, ועד סוף ימיו עסק בחקר השבטים.

כ"ח באלול ת"ד מסר את עדותו בתורת שבועה את אשר קרה אתו בחורף ת"ב. בזמן מסעו באמריקה הדרומית, באזור השייך היום לברזיליה, יצר מגע עם שבט יהודי דובר עברית, משרידי עשרת השבטים: "נפגשתי עם הודי אחד בעל עור צהוב". כשנודע להודי שאני הוא "משבט לוי ואת ה' הוא ירא", הוליכו למקום מסתור בין הרי הקרדליים באמריקה, ששם נמצאת הממלכה החופשיה של עשרת השבטים⁷¹. וממשיך לספר שהתוודע לקבוצה בת שלוש מאות איש שאמרו

69. תולדותיו ופעולותיו למען גילוי השבטים, על פי מנחם דורמן, מנשה בן ישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ט.
70. פגישתו עם חכמים נוצריים וישועיים שהאמינו שעשרת השבטים עדיין חיים בצורתם הטבעית ו"שם הם ממתנים לשחר העידן המשיחי", הציתו אצלו את הדמיון ואת הדחף לרש אחריהם Cecil Roth, A Life of Menasseh ben Israel, Philadelphia 1934, p. 163.
71. על השבטים האינדיאניים כצאצאי עשרת השבטים, ראה לקמן בהע' 75, וכן אצל רבקה גונן, לעיל הע' 49, עמ' 145-164.

מפליאה ביותר תפיסתו של רבי משה דוד וואלי, תלמיד-חבר לרמח"ל, על גילוי אמריקה בדיוק בתקופה זו, וז"ל: "ואמנם גוף הארץ נחלק לג' חלקים הידועים כגופו של אדם ממש, והם: ראש, בטן וגויה. חלק אסיה הוא הראש שבו א"י ראש העולם, ולכן אווירה מחכים, כי סוד החכמה הוא בראש. חלק אפריקה הוא סוד הגויה, ולכן חומה גדול... והוא תחת הקו המשווה... חלק אירופה הוא הבטן. ואמריקה שנמצאה ונתחדשה מקרוב, הוא סוד העקבים החשוכים, ולכן ישבו בחושך זמן רב ויושביה בוערים בעם כמשפט העקבים, ונתגלו בעקבות משיחא בסוד 'אנכי מעשיהם ומחשבותיהם באה לקבץ את כל הגוים והלשונות ובאו וראו את כבודי' שכבר פירשנוהו בחיבור 'שבעת הימים של האמת' שכתבנו בלשון לע"ז ועוד לפי שהוא זמן בירור העקבים ממש כי לעת קץ מהו נאמר 'העם היושבים בחשך ראו אור גדול יושבי בארץ צלמות אור נגה להם'; כתבי רמ"ד וואלי, ספר הליקוטם, ירושלים תשנ"ח, דף קיא ע"א. התודה לד"ר אליעזר באומגרטן שהראה לי פנינה זו.

בביאורו לספר ישעיה, עה"פ 'אנכי מעשיהם ומחשבותיהם באה לקבץ' ביאר באופן שונה קצת, שהכוונה לגרים וגוים הטובים 'הנאספים אל תוך הקדושה', ולא רק שמתעוררים מדעת עצמם אלא: "הם עצמם הנשלחים בשליחותו של מקום אל 'האיים הרחוקים' שהם המדינות הרחוקות והחדשות שנתגלו בזמנים האלו, כדי לפרסם אלקותו של הקב"ה ויקבלו עליהם את עול מלכותו"; תשועת עולמים, ירושלים תשנ"ט, עמ' תקטז.

שהם "בני שבט ראובן", הם שמחו לקראתו ואמרו לי: "אחיך אנחנו ע"י חסדי השם. ואל תדאג על הארץ הזאת כי כל האינדיאנים הם לנו לעזרתנו. ואם נגמור מעשינו עם אנשי שפני"א אז נצא לגאול אתכם מגלותכם אם ירצה השם". וסיפרו לו גם על הימצאותם של יוצאי אפרים ומנשה והבטיחו "לגאול את עם ישראל מגלותו".

על פי סימן מיוחד שמסר ההודי הופיעה סירה קטנה על הנהר, ובה היו שלושה אנשים בעלי זקן ואישה אחת בעלת עור לבן, ששוחחו ביניהם בשפה בלתי מובנת לו ובעלותם מהסירה התחילו לחקוק ולנשק, ויקראו 'שמע ישראל ה"א ה' אחד'! וניסו לדבר עמו בשפת רמזים ובקריצת עין על אודות שלושת האבות וארבע האימהות...

תגלית זו הסעירה את עולם היהודי כולו, וכן גם גורמים בקרב הנוצרים⁷². לאחר מחקר מקיף בין השאר בספרי תיאולוגיה נוצריים⁷³, ודיונים עם כמרים וחכמים, סבר ר' מנשה שבמדינות אמריקה מצויים עקבות עשרת השבטים, בהסתמך על ידיעות כי שבטים אינדיאניים שמרו על כמה מצוות התורה, כגון מילה, הימנעות מאכילת חזיר, טהרת המשפחה ועוד. והמקסיקנים הקדומים שמרו על מנוחה בשבתות.

ובספרו 'הליקוטים' ביאר זאת ביתר בהירות: "יודוך עמים כולם", אלו העמים שנתגלו מקרוב בדורות האחרונים בארצות, שהיו מכוסים בתחילה ונעלמו מעיני כל חי, שעליהם אמר הנביא 'האיים הרחוקים'.. ומתגלים כולם בדורות האחרונים להשלים את תיקון העולם, ולתת ישועתו ית' עד קצה הארץ..."; ספר הליקוטים, עמ' תמח.

יש להעיר מביקורתו של רבי יעקב עמדין על בעל 'שבט יהודה', שכתב שעם ישראל התמעט עם היציאה לגלות: "לא אבין לו מהיכן ראה לומר כן. וכפי המדומה בגלותם עם כל השמדות והצרות שעברו עליהם, עכ"ו אם יקובצו נפוצותינו, אולי יעלה מספרם היום יותר מאומה אחת בגדולות, ומי יכול למנותם והם מפוזרים בכל העולם, כ"ש אם יצורף מנין עשרת השבטים שאין להם מספר, כמ"ש סופרי האומות". ראה: רבי יעקב עמדין, 'בשול' 'שבט יהודה' (א), צפונות, ח (תמוז תשנ"ג), עמ' לה.

ר' מנשה איננו הראשון שנעזר ע"י חכמי אומות העולם. מצאנו כן אצל חכם מונוציה: "הישיש והנעלה דוד רופא מובהק ופילוסוף מעיר ספוליטי, משבט יהודה ממשפחת התפוחים", שבספרו האנציקלופדי "צמח דוד", ונציה שמ"ז, בערך 'סמבטיון' (דף קנ-קנא) פתח בדברי אליהו בחור, שבערכו 'סמבטיון' כתב: "שם נהר, ואומרים שכל ימי השבוע חוץ משבת הוא רץ ומניע אבנים גדולות ואי אפשר לעבור, וזו היא הסיבה שעשרת השבטים נלכדים שם לא יצאו משם שלא לחלל השבת". לאחר מכן מצטרף ר' דוד רופא תיאורים דרמטיים על חוזק הנהר מכתבי חכמיהם.

חכם נוסף, בן זמנו ומדינתו שנעזר בחקר השבטים ע"י כתבי חכמיהם הוא ר' עזריה מן האדומים [מנטובה רע"ג - פירארה של"ח], אמרי בינה, וילנא תרכ"ו, חלק אמרי בינה פרק יג. בספרו המפורסם 'צמח דוד' מהסס רבי דוד גאנו מפראג מלקבל דעתו של ר' עזריה. בשנת ג"א ר"ה הוא מזכיר את גלות השבטים, ומסיים בהסתהיגות על זיהוי המקומות: "והנה למרחק הדרך לא נודע לנו הוויית עשרת השבטים ומה להם. והערה קטנה תמצא בספר ארוחות עולם ומביאו בספר יוחסין. גם בעל 'מאור עינים' כתב מזה מעט מזהר... אך כל זה איננו שווה לי לרעות את נפשו הצמאה. גם יש גמגום בספר אורחות עולם וביוחסין שיחסו מקום גלות השבטים למדינת פריט"י יוא"ו [יוהאנס הפרסטיבר], אשר הם כרחוק מזרח ממערב, ואין כאן המקום להאריך, אך בספר אשר יעדתי לחברו אאריך בזה יותר". ראה צמח דוד, מהדור' מרדכי ברויאר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 48.

קשת רחבה של חכמי האומות שמסרו מסורות על מיקום השבטים נמצא אצל רבי יצחק לאמפרונטי, בערכו 'סמבטיון' בספרו הענקי 'פחד יצחק', כשהוא פותח: "אציג לפניך אשר לקטתי מספרי החכמים שלא מבני עמנו על נהר סמבטיון ואתה הקורא עיין בהם ותמצא דברים מיוסדים על אדני האמת והצדק". ראה דוד מלכילאל, לעיל הע' 36.

באחד הסיפורים נמסר שבני השבטים הגיעו לאנגליה והביאו איתם את האבן המפורסמת, שעליה הניח יעקב אבינו את ראשו. אבן גדולה זו מונחת עד היום מתחת לכיסא ההכתרה של מלכי בריטניה, ולפי המסורת הבריטית הובאה מבית-אל לסקוטלנד עוד במאה התשיעית (למספרם) ונשמרה בארמון מסוים כדי להכתיר עליה מלכים. בשנת 1697 העביר אדוארד הראשון, מלך אנגליה את האבן מסקוטלנד ללונדון, ועד היום עורכים את הטקס על כיסא ההכתרה שמתחתה מונחת אבן יעקב אבינו.

ר' מנשה בן ישראל האמין לסיפור זה, והחל להתכתב עם מלומדים אנגליים שגם האמינו לסיפור. הוא מביא דעות והשערות שונות בשורש מוצאם של המתיישבים הראשונים בעולם החדש, ובהודו המערבית, ולדעתו היהודים או האינדיאנים הם בני עשרת השבטים.

עבור ר' מנשה בן ישראל, עצם הידיעה על אפשרות להימצאות השבטים הייתה סימן לכך שהגאולה אכן מתקרבת, כפי שמאריך בספרו 'מקוה ישראל'⁷⁴. אמונתו התבססה על הכתוב בספר דברים (כח סד): 'והפיצך ה' בכל העמים מקצה הארץ ועד קצה הארץ', והוא פירש את הפסוק כך: קצה אחד הוא דרום אמריקה, שבה התגלו השבטים, וקצה האחר הוא אנגליה; לפיכך כל שחסר להבאת הגאולה הוא יישוב יהודי גם בקצה האחר, היינו אנגליה – שהייתה ריקה מיהודים כבר מאות בשנים.

ספרו זה מחולק לשני חלקים: האחד הוא סיפורו של האנוס מונטזינוס, ואילו השני הוא דין-וחשבון על מצב המחקר על עשרת השבטים, מקורותיו הקדומים ואחרים, ושכן דעת המחקר עד ימיו באשר לזהות האינדיאנים כעשרת השבטים⁷⁵.

אמונתו של ר' מנשה נמזגה עם גל משיחי של גויים אנגליים שגאה באנגליה בתקופה זו. כך התעורר הוויכוח הגדול בעד ונגד זכותם של יהודים להתיישב מחדש באנגליה. ר' מנשה עצמו צירף את דעתו בקונטרס המפורסם 'תשועת ישראל', שכתב בהיותו באנגליה בשנת תש"ז בזכות החזרת היהודים לאנגליה. אולם לא זכה לדעת את כישלון מאמציו, כי בינתיים נפטר בנו בשנת תי"ז והוא עזב את אנגליה על מנת לקברו באמסטרדם. בדרכו לשם נפטר גם הוא בעיר מידלבורג שבדרום הולנד⁷⁶.

74. בשפה ספרדית, אמסטרדם ת"י, תורגם מספרדית ע"י מ' דורמן, לעיל הע' 69, עמ' 126-171.

75. רבי יצחק לאמפרונטי ראה את דברי החכם מנשה בן ישראל וסמך עליו את דיו, וז"ל: "על פי מחברים מהימנים רבים, באותם מחוזות מאוד מרוחקים נמצאים צאצאיהם של אותם יהודים, כפי שמראה מלומדנו 'מנשה בן ישראל' ביצירתו הקטנה, מקוה ישראל, אליו אני משאיר את כל הענין, מבלי להציג את הרשימה הארוכה של המחברים ההיסטוריונים והגאוגרפים המצוינים על ידו. הוא מאמין גם באפשרות שהם עברו משם דרך מיצר אַנְיָאן אל הודו המערבית, כלומר אמריקה. בהתאם לדעת גנבראדו, פריס 1600, אותה אימץ האב מונקוי בחיבורו לי סטואורה. למחברים המצוינים לעיל אוסף רק את אלו שנעלמו מעיניו של בן ישראל או שהיו אחריו, והם..."; דוד מלכיאל, לעיל הע' 36, עמ' 175.

מחקר על תפיסתם של יהודים ונוכרים בזיהוי האינדיאניים כנצר לעשרת השבטים נכתב ע"י Richard Popkin, *The Rise and fall of The Jewish Indian Theory*, Menasseh ben Israel and his World, E.J. Brill 1989, pp. 63-82.

76. על פעולותיו ותפיסת העולם של ר' מנשה בן ישראל: G.A. Kohut, *The lost Ten Tribes in America*, The Jewish Tribune, Portland, Oregon, December 17, 1909, pp. 3-10; Cecil Roth, *A Life of Menasseh ben*

איגרתם של 'בני משה' שהביא השליח הירושלמי ר' ברוך גד

"החכם השלם הדיין המצויין" ר' ברוך גד היה שליח ירושלים לבבל בשנת ת"ו. בשובו משליחתו לירושלים בשנת ת"י, סיפר לרבני העיר על הרפתקאות שאירעו לו בדרך שליחתו לפרס, על פגישה שנפגש עם אחד מבני השבטים, ולראיה הציג בפני שומעיו אגרת שהפקידו בידיו 'בני משה' הממוענת "אל שבטי יהודה ובנימין אשר בעיר ירושלים". סיפורו של ר' ברוך והאיגרת בידו עשו רושם רב בעיר, והשליחים שלאחריו הפיצו בחו"ל את הידיעה המרעישת.

אחרי גזירות ת"ח-ת"ט, ובעקבות הריסת קהילות פולין, מצבה של ירושלים התערער עד היסוד. אז שלחה ירושלים למערב-אירופה, בייחוד לגרמניה והולנד, את אחד מגידוליה, את רבי נתן ב"ר דוד ראובן שפירא הירושלמי (בעל 'טוב הארץ'). בזכותו נותרה איגרתם של 'בני משה' לפליטה. ר' נתן השתמש באמצעי-תעמולה רבים, ולא נמנע מלקבל תרומות מידי נוצרים, ובואו עשה רושם בכל מקום.

מא"י הגיע לאיטליה, ובשנת תט"ו הדפיס בוונציה את ספרו 'טוב הארץ', בשבחה של א"י. משם פנה לגרמניה והולנד. ר' נתן סיפר בקהילות שבהן עבר על הגילוי המסעיר, והקהילות השתוקקו לקבל העתק אגרת 'בני משה'.

באמשטרדם בא ר' נתן שפירא בדברים עם ר' מנשה בן ישראל, ומפיו קיבל ר' נתן את הידיעות בהן השתמש ר' מנשה בעמדו בלונדון לפני וועדת וייטהול שמינה ריצ'ארד קרומבל⁷⁷ בדצמבר 1655 לדון בהצעה למתן רשות ליהודים לחזור לאנגליה. בינתיים נולד הצורך בדבר ע"י השתדלותו של ר' מנשה בן ישראל למתן רשות התיישבות היהודים באנגליה.

בתחילת קיץ תי"ז חזר רנ"ש ירושלימה⁷⁸, אז פנה לרבני העיר וביקש מהם את העתק האיגרת וגם עדות בכתב על השתלשלות שליחות ר' ברוך גד. רבני ירושלים⁷⁹ מילאו אחר בקשתו, וביום ט"ו אב תי"ז כתבו איגרת מפורטת על כל העניין, ובסופה העתיקו את איגרתם של 'אחינו בני משה היושבים מעבר לנהר סמבטיון', ובסופה הוסיפו את עדותם: "הועתק מגוף הכתב ששלחו בני משה היום יום ד' ט"ו לחדש מנחם שנת שיר יסודתו בהרר"י קדש לפ"ק פ"ה ירושלים". בסביבות שנת

Israel: Rabbi, Printer, and Diplomat, Philadelphia 1934; Yosef Kaplan, Henry Machoulán, Richard

Popkin (Edit.) Menasseh ben Israel and his World, E.J. Brill 1989

ר' ש"ץ, "עמדתו של מנשה בן ישראל כלפי המשיחיות במערך היהודי-נוצרי", ספר השנה של בר אילן, כב-כג (תשמ"ח), עמ' 429-447.

77. מדינאי אנגלי, בנו של אוליבר קרומבל, ויורשו בתואר לורד פרוטקטור של אנגליה. על פעולתו הרבה של ר' מנשה בתקופה זו בשיתוף-פעולה עם הלורד ראה: מרדכי וילנסקי, שיבת היהודים לאנגליה, ירושלים תש"ד, עמ' 89-164; דוד כץ, "שיבת היהודים לאנגליה ובסיס קהילתם", גירוש ושיבה: יהודי אנגליה בחילופי הזמנים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 109-117.

78. נותר פס"ד של בית דין האשכנזי בירושלים מחודש אייר תי"ז, לגבי שליח שלהם שסרח, ואחד מהחותמים הוא רבי נתן שפירא. ראה ישעיה זנה, "תעודות על כמה שד"רים באיטליה", קבץ על יד, ס"ח ספר ה (תשי"א), עמ' ריג-ריד.

79. ובראשם רבי יעקב צמח, בעל נגיד ומצוה; רבי אברהם חנניה, מגדולי תלמידי מהרי"ט, בעל בית אברהם; רבי נתן גוטא, גם הוא מגדולי תלמידי מהרי"ט; רבי יצחק נסים בן ג'אמיל, בעל חיים וחסד; רבי יצחק בוטון, מבני חברתו של ר' יעקב צמח.

ת"כ יצא רנ"ש שוב לאיטליה. בגמר שליחותו השתקע בעיר ריג'יו, בה נפטר בר"ח אייר תכ"ס⁸⁰. כל כתביו נשארו שם, וביניהם, גם העתק איגרתם של 'בני משה', והועברו לגנזי הקהילה⁸¹.

שלוחי א"י שהזדמנו לריג'יו בזמנים שונים, העתיקו לעצמם את איגרת רבני ירושלים והפיצוה בדרך שליחותם. הראשון שגילה מטמון חשוב זה היה ר' אברהם ב"ר יהודה עייאש, שיצא בשנת תקכ"ח מירושלים לחו"ל ועבר מסלול ארוך ומפותל. בהיותו בריג'יו העתיק לעצמו את האיגרת⁸². כתשע שנים אחריו העתיק את האיגרת החיד"א בעת שעשה שם בשליחות חברון⁸³, כפי שמתאר בפרוטרוט ביומנו: "ריג'יו. ד' בניסן תקל"ז: ראיתי כתב שכתבו רבני ירושלים הרב מהר"י צמח... ע"ע בני משה ושלוחו ע"י הרב הנשיא שליח מעה"ק ונפטר שם הרב הנשיא בריג'יו, ואני הכרתי רוב החתימות החתומים בכתב והעתקתי⁸⁴". ידיעה זו של החיד"א עוררה התעניינות רבה באיגרת,

80. נוסח מצבתו פורסם ע"י מ' בניהו, "לקטות לתולדות קשריהם של חכמי א"י עם חכמי איטליה", סיני, לה (תשי"ד), עמ' נח.

81. איגרת זו מילאה תפקיד תעמולה מובהק בימי ש"צ ימ"ש. באיגרת 'נביא' נתן העזתי נאמר על רבו ש"צ, שהוא עתיד ללכת אל עשרת השבטים ולהביאם לא"י. ורבים מהתנועה הפיצו את איגרתם של 'בני משה' כתעמולה לשיטתם. ראה ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א, ת"א תשי"ז, עמ' 222-223, 270-272.

השבתאים הסבירו שש"צ לא מת אלא 'נגלה ונכסה'. יש שהעלו שנסע אל מעבר לנהר סמבטיון לקחת לו אשה: "את בת משה רבנו שהוא שם עמהם, ואם יהיה בנו זכות יבוא אחר שבעת ימי החופה לגאול אותנו"; ברוך ב"ר גרשון מאריצו, זכרון לבני ישראל, בתוך: אהרן פריימאן (עורך): עניני שבתי צבי, ברלין תרע"ג, עמ' 68.

בשנת ת"מ מודיע המקובל-השבתאי רבי אברהם רוויג'ו אל עמיתו מרדכי אשכנזי על מורם נתן העזתי, שלפני מותו יצא במכוון כדי לערוך גלות ולצאת לקראת ש"צ, שעתיד היה להתגלות: "חדשים אשר מקרוב באו יעידון יגידון על כי ר' נתן הנביא הלך מק"ק סופיא אל עיר סלוניקי, וקודם שהלך עשה דרוש והוכיח לרבים וצוה להם לעשות תשובה, ואמר להם בודאי שש"צ חי והוא הולך כנגדו. ואמר שהוא בא מעבר לנהר סמבטיון... וכבר נתבאר אצלנו שש"צ אינו אלא משיח בן יוסף ולא יתגלה עד כי יתגלה משיח בן דוד...". ראה מ' בניהו, "התנועה השבתאית ביוון", ספונות, יד (תשל"א), עמ' תטו; והמלים 'נתבאר אצלנו' מכוונות ל"מגיד" שהופיע בבית מדרשו של ר' אברהם רוויג'ו. ראה י' תשבי, "ציונים לדמותו של חיד"א", ספר החיד"א: קובץ מאמרים, ירושלים תשי"ט, עמ' מח, הע' 21.

על הקשרים בין רנ"ש לתנועה השבתאית באיטליה, ראה בניהו, שם, לפי ערכו במפתח. ועוד התגלה לאחרונה כת"י של רבי דוד ב"ר ראובן סונינו, הכולל את ספר 'תורת נתן' דרושים של רבו המובהק רנ"ש על התורה ועל מאמרי זוהר, ובשולי עמודיו הוסיף התלמיד הערות משלו. שהה רבות בעיר ריג'יו. לדוגמה בדף 20 כותב: "והיה בריג'יו בבית מדרשו של הקדוש מורי ארנ"ן [=רבי אליעזר נחמן] פואה", וכן בדפים הגלויים מזכיר את מעשהו בריג'יו. בין השיטין רשם ר"ת וגימטריות מופלאים, וכמה מהם שבתאיים מובהקים. בדף 57 ע"ב: "אמר אחי יצחק מרדכי סונינו יצ"ו הואיל ובשנת תכ"ו שמענו שמועה טובה מארץ מרחק היינו מעזה וירושלם על נביא שמתנבא שם שקרובה ישועתינו ובא, אולי הרמז הוא מהפסוק 'ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה' שמלת והיתה בג' תכ"ו, וכן יהי רצון וברוך יודע האמת"; כת"י מנטובה, 128 (סרט 2255).

82. א' נויבאר (לעיל הערה 66), עמ' 44-45.

83. המדובר בשליחותו השנייה בשנים תקל"ז-תקל"ח. בריג'יו עשה בימים ד-י בניסן.

84. מעגל טוב השלם, ירושלים תרפ"א, עמ' 92. וכפלו ושלשו בספריו: יעיר און, ליורנו תקנ"ג, דף פו; שה"ג, מע' גדולים, ערך ר' נתן שפירא.

להבדיל בין טומאה לטהרה, על מקור גוף הכת"י שנשלח בידי רנ"ש, קיום חתימות הרבנים ע"י אחד הכמרים הקתוליים בירושלים, "מראש הנוצרים בירושלים, ומעיד על כתיבת ידם", מיום 31 ביולי 1657; וזכר דוד, להלן הע' 89, דף נד ע"ב. גוף כתבו הועתק ע"י א' נויבאר (לעיל הערה 66), סוף עמ' 44.

בין השאר אצל רבי ישראל משקלוב וסיעתו שסמכו את שתי ידיהם על אישורו זה של החיד"א⁸⁵.

לראשונה נדפסו שתי האיגרות בשלימותן בספר 'מעשה נסים', אמשטרדם תקע"ח, בצירוף עדות החיד"א על אותנטיות חתימת רבני ירושלים, מתוך העתקתו של השד"ר ר' שלמה חסאן שליח צפת באיטליה בשנת תקמ"ו⁸⁶, וזה לשון קיום החיד"א: "הן אנכי מדי עברי בק"ק ריג'יו, ראתה עיני גוף הכתב הנ"ל, מרבני חכמי וגאוני ירושלים תוכב"א, הכתוב בחתימות, מהכתב היקר שאני בקי בהם, מתוך כתבי הקודש, ופסקי הרבנים הנ"ל ובאתי על החתום פה ניסא יע"א פני קסת סלה: חיים יוסף דוד אזולאי ס"ט"⁸⁷. פעם שנייה הובאה לדפוס איגרתם של 'בני משה' (ולא של רבני ירושלים), עם שינויים קטנים, ע"י השד"ר ר' יצחק אירגאס, בספרו ויעתר יצחק. בשנת תקמ"ח עלה ארצה רבי שלמה אדהאן מרבני העיר פאס, והתיישב בטבריה. הוא בא מצויד, בין השאר, עם העתק של אגרת בני משה, ובטבריה העתיק אותו ר' יצחק אירגאס וצירף אותו לספרו 'ויעתר יצחק'⁸⁸. בפעם השלישית נדפסו ע"י ר' דוד זכות אב"ד מודינא, בספרו זכר דוד⁸⁹, וכנראה שגם הוא העתיקו מהעתק שהועתק מעצם גוף כת"י.

הראשון שהעתיקו מעצם גוף הכת"י ופרסמו בדפוס היה אליקים כרמולי, במחברתו 'מבשרת ציון' המוקדש לחקר חיפושם של שליחים אחרי עשרת השבטים, שהדפיס בשנת תר"א⁹⁰.

בשנת תקצ"ב, באמצע שליחותו של ר' ברוך מפינסק, העתיק ר' אברהם שלמה זלמן צורף שליח ירושלים את האיגרת, לאור בקשת חברי הפקוא"מ באמשטרדם. היינו הוא הראשון שהעיד על עצמו שהעתיקו מעצם גוף הכת"י, ועל כך אאריך לקמן⁹¹.

85. ראה לקמן הע' 355.

86. ר' שלמה חסאן היה תלמידו של החיד"א! ר' שלמה היה בנו של ר' דוד חסאן, תלמיד מובהק של ר' חיים בן עטר בעל 'אור החיים', עמו עלה ממרוקו לירושלים והיה מחובשי בית מדרשו 'כנסת ישראל', ואף כיהן כדיין בעיר. עקב עניות מרודה יצא ר' דוד לחו"ל בשליחות העיר. בנו ר' שלמה למד אצל החיד"א (מ' בניהו, החיד"א ותולדות חייו, עמ' יד, הע' 40). על קרבתו המיוחדת לרבו זה אנו למדים מאיגרותיו של רבו אליו (מ' בניהו, "אגרות מצרים", ספר החיד"א: קובץ מאמרים, עמ' יא-כד). זכה "להתחתן במלך" ר' יו"ט אלגאזי, ולימים כיהן אף הוא בדיינות העיר. בשעת דחקו נאלץ כאביו לאחוז מקל נדודים ויצא בשנת תקמ"ג לחו"ל בשליחות צפת, כשהוא מצויד בתעודה מאת חותנו (דסלר, שנות דוד ודור, ב, עמ' יט). בעת שהותו בליוורנו הדפיס את ספרו של אביו 'קדשי דוד'; א' יערי, שלוחי א"י, עמ' 662-663.

87. יש להניח שהחיד"א העתיק את האיגרת לעצמו והשתמש בו בשליחותו, ולכן ראה בכך צורך לקיים את החתימות, כדי לייעל את דבר שליחותו. קיום זה רשם בעיר ניצא, בה עשה שליחותו בימים כ"ח סיון - ח' תמוז תקל"ז; מעגל טוב השלם, עמ' 98-99.

88. ויעתר יצחק, נספח לספר מנחת יוסף (אירגאס), ליוורנו תקפ"ז, דף עז ע"ב-ע"ג ע"א. אינו ברור האם ר' שלמה אדהאן העתיקו מהמקור או מכלי שני; כן חסרים עליו פרטים ביוגרפיים.

89. ליוורנו תקצ"ז, ח"ב, דף נג-נו. במאמרו על שליחי א"י לעשרת השבטים כתב א' יערי על העתקת ר' דוד זכות: "נוסח זה העתיק כנראה מהמקור גופו, והוא המתקן ביותר, לפיכך השתמשתי בו כאן". ואילו אני לא מצאתי רמז לכך, אלא אדרבה, ר' דוד כותב במפורש בכותרת המכתב שהעתיקו מתוך העתק.

90. מבשרת ציון, בריסל תר"א, עמ' ט-כ.

91. הע' 198-201.

פרק שלישי שליחותו של רבי ישראל משקלוב

רשימת האיגרות שנכתבו בנוגע השליחות

במהלך הדורות היו רבים שניסו להתחקות אחר עקבותיהם של עשרת השבטים העלומים. ביניהם היו "נוסעים" ששמו להם למטרה לתור בעולם אחר קהילות יהודיות נידחות, והתגלגלו בדרכי נדודים לירכתי ארץ. רובם הגדול של נסיונות אלו לא עלו יפה, אולם היו כאלה שידעו לספר על פגישה ארעית עם אנשים שהציגו את עצמם כבני השבטים או ששמעו אליהם שמועות מהימנות. שליחותו של רבי ישראל משקלוב נכללת ברשימה מרתקת זו, אולם דומה שפן ייחודי לשליחותו, והיא מרתקת ביותר, כפי שיפורט להלן.

שבע איגרות נכתבו אודות מבצע חיפוש עשרת השבטים. נחלק אותן לשתי רשימות. האחת האיגרות שהופקדו בידי השליח, ואילו השנייה האיגרות למטרות אחרות. עד לאחרונה ידענו על שלוש אגרות של ר' ישראל שהופקדו בידי השליח, ואיגרת נוספת בה שפך רבי ישראל את לבו אחרי קבלת הידיעה המחרידה של הריגת השליח בצורה נוראה ואכזרית; ועוד איגרת ששלח ישירות לפקוא"מ. בשנת תשע"ג פרסם ד"ר א' מורגנשטרן איגרת נוספת שצייד בה את השליח. נמנה אותן אחת לאחת:

איגרות שהופקדו בידי השליח:

1) האיגרת הראשונה הגלויה – המכונה 'איגרת העגונות', שהיתה כתב-שליחות באישור הקונסול המסמך את המחזיק בו לחפש בעלים שברחו מא"י והותירו את נשותיהם עגונות. כתב זה נועד לחפות על השליחות הסודית האמתית של השליח במקרה שייתפס וייחקר בידי השלטונות העות'מאנים⁹².

2) האיגרת השנייה, 'איגרת המוסתרת', מיום ר"ח מרחשון תקצ"א – שצונזר במקצת ונדפס ע"י הפקוא"מ; מכתב ארוך ומפורט שציידו ביד השליח עבור עשרת השבטים, בו שרטט את כוונתו ומטרתו בשליחות זו, בה מפורשת המטרה המשיחית של השליחות לעשרת השבטים. אותה התבקש להצפין ולא להראותה, כי אם לראשי עשרת השבטים אותם קיווה למצוא במדבריות תימן⁹³. להלן נכנה אותה 'איגרת ר' ישראל לעשרת השבטים'⁹⁴.

92. מתוך מכתבו של רצ"ה אל רבי אברהם [לעווניגשטאם] אב"ד עמדין, מיום כ' אדר א' תקצ"ב: "הודעתיהו חדרות מאה"ק, ששלחו הכוללים האשכנזים שבא"י שליח לאחינו בני-משה ועשרת השבטים היושבים על נהר סמבטיון, ונתנו בידו שתי אגרות, האחת לעומת חיפוש בעלי עגונות, והראה אותה לקונסול שהחזיקה בחימתו, ולעומת כן הנשיא במצרים נתן בידו הכוח והחירות לעבור דרך-ארץ בלי פגע"; פנקס פקוא"מ, כרך 5, דף 11 ע"א.

93. המשך מהמכתב הנ"ל: "והשנית, היא אגרת מוסתרת, שהריצו לאחינו הנ"ל במסתרים, והכותב הוא הרב הגאון הגדול מוהר"ר ישראל בצפת...". ואותה איגרת נדפסה ע"י הפקוא"מ בדף-בודד.

94. כאמור בהערה הקודמת, חברי הפקוא"מ הדפיסו את האיגרת על דף-בודד; ותיכף כעבור שנים אחדות הודפס בתוך ספר! בתקופה זו חקר אליקום כרמלי אחרי תעודות נדירות המכילות מידע על חיפוש אחרי עשרת השבטים. בין השאר פנה לראשל"צ רבי שלמה משה סווין, והלה שלחו איגרתו של רבי ישראל, והדפיסו

(3) האיגרת השלישית היא 'קונטרס הספיקות', ובה שאלות שהציג ר' ישראל לראשי עשרת השבטים בשאלות יסוד של האמונה, מתוך הנחה כי בידם מסורות שנשתמרו מזמן חורבן בית הראשון, ושאינן מצויות בחז"ל שלאחר חורבן בית-שני⁹⁵.

(4) האיגרת הרביעית שהתגלתה ע"י מורגנשטרן, גנוזה בספריית אמברוזיאנה שבמילנו, הממוענת ל"ראשי הקהילות בתימן, הודו דאייגיאסטין, גורגיסטאן, כורדיסטן וסין"⁹⁶. הינה תעודת-שד"רות רגילה, שמטרתה איסוף כספים למען יהודי א"י. אין באיגרת אפילו רמז לחיפוש עשרת השבטים. גם אין זו 'איגרת כיסוי' כאיגרת העגונות הגלויה, אלא "איגרת מילוט", כלשון מורגנשטרן, כדי שבדרכו חזרה לא"י, ובעיקר אם לא יצליח במשימתו במדבריות תימן, אזי ימשיך במסעו לקהילות ישראל על מנת לאסוף את שקלי-הקודש⁹⁷.

איגרות שלא הופקדו בידי השליח :

(5) איגרתו של ר' ישראל לר' אברהם שלמה זלמן צורף, מחשובי העדה הירושלמית, בעת שהותו בליורנו. נכתבה כחודש לאחר השליחות, ובה ר' ישראל מעדכן אותו על השליחות. במכתב זה מתגלים פרטים חשובים שאינם מופיעים במכתבו לעשרת השבטים. ראש"ז צורף העתיקה ושיגרה לפקוא"מ ביום ה' באייר תקצ"א, להלן נכנה אותה 'איגרת ר' ישראל לראש"ז'⁹⁸.

בספרו מבשרת ציון, בריסל תר"א, עמ' כא-מו. לאחריו הובאה לדפוס ע"י א' יערי, אגרות א"י, תל אביב תש"ג, עמ' 344-354, להלן נציין את ההפניות לספר זה.

95. ראשי הפקוא"מ הפצירו בר"י כי ישלח להם העתק של איגרת זו, מתוך מכתבו של רצ"ה אל רבי עקיבא איגר מו' בתמוז תקצ"א: "אך מה שהוסיף מדעתו הגדולה להציע ספיקות שבגופי תורה במצות הנוהגים וגם מ"ש להם רזי תורה שקיבל מהגאון החסיד הקדוש בוויילנא וצוקללה"ה, והיא באג' שני' זאת לא שלח לי. וגם הראשונה ארוכה וגדולה, אם יש את נפשו להשיג ממנה העתק ושיהא לתועלת עניי אה"ק אצוה לספר ויעתיקה. אבל אי אפשר לפרסמה בפומבי משום חששא שיתודע והכותב קבל והתרעם על [?]. והענשה גזירת לבטל מצות ובטול תשכ"ר לעשותם אנ"ח, ודי והותר בעהרה זו"ץ ראה לקמן הע' 261; להלן הע' 213.

96. הראשון שהתייחס לאיגרת זו היה א' יערי, "שליחים מארץ-ישראל לתימן", סיני, שנה ב' חו' י (ניסן תרצ"ט), עמ' 22-23.

97. לאחרונה התגלה כתב שד"רות שכתב העדה הצפתית בעבור ר' צבי הירש ב"ר יהודה. כתב זה נכתב כחודש לאחר שילוח רבי ברוך, כ' בכסלו תקצ"א.

תוכן הכתב שנחתם על ידי כל ראשי העדה - כולל רבי חיים כהן ! - הוא מעניין ביותר: הם 'מקנאים' בעדת החסידים בכך שהצליחו שלהם בהתרמת שקלי-הקודש נובעת כתוצאה מדבקותם הרב לרבותיהם. אחרי שהם חושפים את עצמם כמייצגים את תלמידי הגר"א 'היישוב אשר יסודותיו בהרי קודש מתלמידי רבי רב תנא קדוש ה' אור העולם רבינו הגדול האמתי רבן של כה"ג רבינו אליהו חסיד', הם מבטאים את ההבדל בכך שעם פטירתו "אין לנו רב מלהיב שופע ומשפיע ומאיר לארץ ודריה, ומדינתנו מגרעות ניתן בקודש מרובי הגזרות [הכוונה לגזירת הצאר] הרוסי, ולעומת זאת ההתרמה אצל החסידים מצליחה, וזאת משום שהם "אחוזי ודבוקי וקשורי ורובני החסידים בשלהבת אהבתם מאירים לאחוזים בהם ובדרכיהם בארץ"; דסלר, שנות דור ודור, א, עמ' פח.

98. איגרת זו הועתקה ע"י ר' אברהם פרינץ, שותפו של רצ"ה במוסד פקוא"מ, בספרו 'תולדות אברהם' שעדיין נשאר בכת"י. הועתקה משם ע"י א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 124-127, ואת ההפניות נציין לספר זה.

6) לאיגרת הקודמת צירף ראש"ז צורף איגרת משלו, בה הוא מחזק ותומך בשליחות בשתי ידיו. גם ממנה אנו למדים פרטים נוספים על השליחות.

7) תגובתו של ר' ישראל עם הגעת הבשורה המרה על הריגת השליח בידי מושל צנעא, בה הוא מספר על כישלון השליחות, ולמרות השבר הגדול אינו חוזר בו מדעתו, ועמדתו הנחרצה כי ניתן לחדש את הסמיכה באמצעות עשרת השבטים⁹⁹.

מאגרות אלו לא שרדו מספרים 1 ו-3, ואילו השאר שרדו.

בנוסף לאיגרות אלו אנו ניזונים רבות מעשרות מכתבים המפוזרים בפנקסי הפקוא"מ, שהיו מעורים בשליחות, קשורים עם ראשי היישוב מיום יציאת השליח ועד הגעת הבשורה המרה. הודות לסיועם למבצע מסובך זה, התווספו לנו ידיעות חשובות שאינן מופיעות באיגרותיו של ר' ישראל.

האיגרת של רבי ישראל לעשרת השבטים חתומה ע"י ארבעת ראשי היישוב האשכנזי בא"י חסידים ופרושים: לצד ר' ישראל החותם כ"ממונה ומשגיח דכולל פרושים שבארץ-ישראל"¹⁰⁰, חתומים: ר' אריה ב"ר ירחמיאל – נאמן כולל פרושים בירושלים, רבי אברהם דובער 'משגיח מנהיג החסידים בצפת'¹⁰¹, ור' חיים דוד הקטן "ראש וממונה ק"ק רוסיא (רייסיין) בטבריה"¹⁰².

מתוך מכתביו של רבי ישראל משקלוב, אנו מתוודעים לעובדה ש"שר-המסכים" לשילוח השליח היה הגאון רבי חיים אב"ד פינסק, מחשובי תלמיד הגר"א ומנהיג העדה בצפת¹⁰³. עליו סמך

99. איגרת זו שלח ר' ישראל לחברי הפקוא"מ, והם הדפיסו אותה על דף-בודד, ממנו נשארו עותקים בודדים בעולם. לראשונה הודפסה בתוך ספר ולא על דף-בודד. ראה: א' נויבאר (לעיל הערה 66), עמ' 59-61, מתוך העתק כת"י המונח במוזיאון הבריטי. לאחרונה שב והדפיסו א' מורגנשטרן בתוספת ציצים ופרחים, גאולה בדרך הטבע, עמ' 128-130.

100. תואר זה מופיע באיגרות הפקוא"מ לראשונה בחורף תק"ץ. באיגרת מ"א בשבט תק"ץ הם פונים אל ראשי הכולל: "חיים וברכה למשמרת שלום למעלת כבוד הרבנים המאורות הגדולים, והחכמים הכוללים קודש הילולים, גאוני ארץ גדולים בתורה בחכמה ובקדושה וענוה צדק לראשם עטרה ממונים ומשגיחים ומנהיגים דכולל פרושים שבעיקר ירושלים וצפת ובראשם המאה"ג סיפא וספרא מוהר"ר ישראל נרו יאיר כאור בהיר"; פנקס פקוא"מ, כרך 4 דף 4 ע"א.

101. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 174, כתב שבעל 'בת עין' עלה לא"י בשנת תקצ"ב. ריבלין בהערה שם תיקן לתקצ"א, כשהוא סומך בכל כוחו על חתימה זו, בחושבו שהמדובר ברבי דב בער מאווריטש [רביס נגררו אחרי קביעה זו, לדוגמה: מאיר יזרעלי, החסידים הראשונים בא"י, עמ' 132; ר' שרגא וייס, מאורות בשמי יהדות, עמ' 184]. וכבר העיר מורגנשטרן שהדבר אינו אפשרי, שהרי במפקד מונטיפיורי בתקצ"ט, מפורש שבעל 'בת-עין' עלה בתקצ"ג (משיחיות ויישוב ארץ-ישראל, עמ' 131). לאחרונה התעמק הרב ישראל מאיר מגדלוביץ (ניו יורק) בחקר תולדות הרב מאווריטש, והגיע למסקנה שעלה ארצה בסביבת חודש אלול תקצ"ג. ראה תולדות אר"ם, נספח לספר בת עין, מהדורת ברוקלין תשס"ז, עמ' יח.

רבות חיפשת – כולל באיגרות הפקוא"מ – כדי לזהות את החותם, ולא עלתה בידו. לאור כל זאת, מוזר ביותר על כך שלא עלה בידו לזהות את החותם, בה בשעה שהיה ראש החסידים בעיר!

102. עליו אצל הרב אהרן סורסקי, יסוד המעלה, א, בני ברק תש"ס, עמ' קיג-קטז.

103. ר' חיים ב"ר פרץ הכהן, מתלמידי הגר"א, נפטר כחודשיים אחרי שליחת ר' ברוך. ר' חיים עלה ארצה כנראה בראש קבוצת עולים הגדולה בשנת תקפ"ח, כפי שמעיד ר' ישראל משקלוב את רצ"ה לעהרן: "זכינו שבוה החורף עם השדר"ר מוילנא בא לכוללנו אחד מיוחד בגאוני דורנו צדיק וחסיד מפורסם ה"ה הרב הגאון הג' המפורסם קקש"ת חיים נ"י אב"ד ור"מ דק' פינסק והמדינה" (ריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 26). בתודעתו של רצ"ה היה ר' חיים כהן ממלא מקומו של ר' מנחם מנדל משקלוב כמנהיג העדה, כפי שכותב לרבי ישראל

ר' ישראל את ידיו, וסבר שבזכותו יצליח השליח במשימתו. הידיעה על הסכמת ר' חיים תועדה בניסוח המצריך לימוד: "שלא שאלוהו הרבה על כגון זה, כי הוא אומר שילך השליח כי הגיע הזמן לכך". במקו"א מנסח זאת ר' צבי הירש לעהרן מאמשטרדם כך: "יעץ מאוד לשליח זה, ואמר להרב הגאון מוהר"ר נ"י שלא ישאלנו הרבה רזא דנא אבל כבר הגיעה השעה והעונה לכך". מה פשר המשפט "שלא שאלוהו הרבה על כגון זה", או "שלא ישאלנו הרבה רזא דנא"? כמו כן, מניין לו שהגיע השעה לכך?

מאידך, היו מגדולי חכמי ישראל בחו"ל שהתעניינו רבות בשליחות זו, ועל כך להלן.

על איגרת המילוט (4) חתמו נציגי כל העדות בא"י. בנוסף לחתימת ר' ישראל מתנוסת החתימה הראשונה של ר' חיים הכהן אב"ד פינסק, פאר היישוב הפרושי בצפת¹⁰⁴. כן חתמו ראשי הכולל הפרושי בירושלים וראשי כולל חב"ד שבחברון, וכמה מראשי הספרדים צרפו את חתימותיהם, להלן כננה אותה בשם 'איגרת המילוט'.

הסיבות לזירוז השליחות

עם עליית תלמידי הגר"א לא"י התעורר רצון משיחי עז, ואחד מסממני המובהקים היתה התשוקה לגלות את עשרת השבטים. תשוקה דומה אמנם התעוררה במשך מאות השנים עם כל התעוררות משיחית, אבל שונה היתה מטרת רבי ישראל בגילוי השבטים האבודים: מגמתו היתה להציל את עם ישראל מייסוריו ולהחיש את הגאולה.

משקלוב ביום כ"ו בשבט תקפ"ח: "ובא השמש בירושלם [ר' מ"מ נפטר בר"ח אדר תקפ"ז] וזרח השמש בצפת בביאת הרב הגאון החסיד המפורסם מו"ה חיים כהן, וכמוהם כמונו שמחים אנחנו לקראת בואו לעה"ק תמן ובכוללם, למען יוכל לעמוד בתוך, עפ"י הרשאותיו, להשוות הבלתי שווים ולהרים דגל השלום באה"ק" (שם, עמ' 108). ר' חיים נפטר בכ"ח טבת תקצ"א, וזאת על פי רישום במערת קבורתו שהתגלתה לאחרונה בבית הקברות בצפת: ראה א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 400.

לאחרונה התגלתה תעודת שד"רות מעניינת ביותר, והיא שליחות משותפת של שלוש הקהילות בצפת: ספרדים פרושים וחסידים, מחודש תמוז תקפ"ח. כל ראשי העדות חתומים עליה. ראשון החתומים מטעם הפרושים הוא רבי 'חיים כהן אב"ד דק"ק פינסק והגליל' ולאחריו: 'ישראל במוהר"ש מק"ק מדרש פרושים הי"ו בעל ס' תקלין חדתי'. ראה אדרת אליהו: ספר זכרון לרבי אליהו ראם, ירושלים תשנ"א, עמ' רסו. לאחר פטירתו הביע רצ"ח את התקשרותו הנרגשת אל ר' חיים אב"ד פינסק. בחודש אייר תקצ"ב הודיעו לו ראשי ווילנא שאחד מבני של ר' חיים מתכוון לעלות ארצה. רצ"ח בתגובתו הנרגשת מביע לפנייה את התקשרותו אליו, ושמוגלית שמורה בידו הוא חתימתו על מכתב שד"רות אליו, ושר' חיים סיים שם: "הגם שהגופים רחוקים הלבבות קרובות". ראה כרך 5 דף 46 ע"א.

כמובן שתיכף עם פטירתו מונה רבי ישראל כממלא מקומו; וראה לעיל הע' 100. על מצבת רבי חיים נחרט: "נפטר ביום כ"ח לחדש טבת ארמלתא"; על כינוי זה מוסר רא"ל פרומקין בזה הלשון: "שמעתי מענין זה סיפור נפלא, שר"ח צויה לטובלו אחרי מותו במקוה מים בכור שהיה לו בחצרו. בשנה זו היה חום גדול, לא ירדו גשמים ויבשו כל המעינות, והבור ההוא היה ריק מאין שום לחלוחית כל שהיא, ועמד הגאון בעל 'פאת השלחן' וביקש בשם כל הקהל מחילה מכבודו, כי א"א בשום אופן לקיים צוואתו, והעם עשה לו כבוד גדול והספידוהו, וגם הלינו אותו לכבודו. אך בלילה ההוא ירדו גשמים רבים ונתמלאו כל הבורות, ועשו כפקודתו בצוואתו. וזה שהזכירו על ציון מצבתו 'טבת ארמלתא' והכוונה ע"פ מש"כ במסכת תענית דף ו ע"ב: 'טבא ליה שתא דטבת מנוולתא, בישא לה שתא דטבת ארמלתא'". ראה תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 170.

104. עובדה זו מעצימה את הפליאה: מדוע רבי חיים כהן לא חתם על המכתב לעשרת השבטים? !

כדי להבין את עמדת רבי ישראל בפעולות החשת הגאולה, אעתיק מדברי החוקר אריה מורגנשטרן לפרשת השליחות:

המפתח להבנת תפיסתו של ר' ישראל את שלבי תהליך הגאולה וסדרו, מצוי בשני מקורות. מקור אחד במבוא ל'תקלין חדתינ', והמקור השני באיגרתו לעשרת השבטים.

בסיום המבוא לספרו 'תקלין חדתינ' מאמץ לו ר' ישראל את תפיסת התלמוד בדבר שלבי הגאולה לעתיד לבוא, וז"ל: "ונזכה 'שיקבצו כל אחב"י לארה"ק וכיון שיקובץ נדחי ישראל מתרוממת קרן צדיקים. וכיון שתתרום קרן צדיקים ירושלים נבנית וכיון שנבנית ירושלים משיח בא, ויבנה בהמ"ק". ידיים מוכיחות כי ר' ישראל ראה בנוסחא זו, ובעיקר בסדר האירועים, את תהליך הגאולה העתידית, והוא כנראה סבר כי כל ניסיון לשנות את סדר הגאולה לא יצלח ורק ישבש את עצם התהליך¹⁰⁵. נוסחא זו בנויה על סדר תפילת העמידה, והרי ברכת קיבוץ גלויות והשבת המשפט קודמים לבניין ירושלים וביאת משיח!

האיגרת לעשרת השבטים נכתבה כולה על-ידי ר' ישראל, פותחת בדברי ברכה ושבח למלך ישראל. היא מספרת על עליית הפרושים אשר "מסרו נפשם ויעזבו ארץ מולדתם ובית אבותם וייסעו דרך ימים ומדבריות". כמו כן, שהגיעה אליהם השמועה על עשרת השבטים, אשר "הוד מלכות ישראל נוגה עליהם". היא מתארת את הגלות הקשה של עם-ישראל בארצות פזוריהם.

כמה עובדות הצטרפו לזירוז שליחותו בשנה ההיא: בדברי הפתיחה לאיגרת מספר ר' ישראל משקלוב: א. כי הגיע אליו מידע משד"רים שהיו לאחרונה בתימן¹⁰⁶, הטוענים כי במו עיניהם ראו

105. א' מורגנשטרן, משיחיות וישוב א"י, עמ' 120.

106. לא נותר שום תיעוד על שליח זה. רק שרדה רשימה על פעולותיו מפי מסורת, מסורת שרשמה אותה הרב יהוסף שוורץ בשנת תר"ט, וכך הוא מספר: "לפני י"ט שנה נשלח שליח הקהילה היהודית בצפת לתימן, כדי לאסוף תרומות לפני א"י, כנהוג. הוא ישב זמן מה בצנעא וראה בבה"כ שם איש גבה-קומה, וכששאל עליו מי הוא, הוגד לו שהאיש הגיע לעיר לפני ימים אחדים ואומרים עליו שהוא משבט דן. אז ביקש השליח את הדני שייתן לו רשות לבקר או שיכבדהו בביקורו. הדני בא אצל השליח. ולמחרת היום הלך השליח אצל האיש – והאיש יפה-תואר, חסון-גב, עיניים יפות ונוצצות וזקן ארוך לו ותלתלים שחורים ארוכים תלויים לו על גבו. לבושו היה כלבוש בני-קדם, אבל חגור היה במתניו חגורה ארוכה ורחבה ועליה רקום באותיות עבריות הפסוק בבראשית, מט יז: 'יהי דן נחש על-דרך שפיפון על-אורח', וצידה חרב רחבה. לשונו הייתה עברית צחה, אבל לא הרבה לדבר, ואכל מעט – כמעט לחם ומים בלבד – וישן רק שעות מעטות. נראה היה שמדבר עם רוחו ואחרי כן שקע במחשבות עמוקות. הוא הרבה להתרחץ... האיש שאל לשליח על ציון וירושלים, לשלום אחיו ולשלום ארה"ק... מששאל השליח מצדו לשבט דן, השיב בדברים קצרים, שיש להם מדינה עומדת ברשות עצמה, והיא רחוקה מהלך כמה חודשים ממזרח לצנעא, שבראשה עומד נשיא, והוא אמין-הלב והחסיד שבהם, ושהם חיים יחדיו חיי מנוחה ואושר. ולא דיבר עוד. בדבר מטרת נסיעתו אמר: שהוטל עליו מטעם הנשיא להיורד על מצב אחיהם במערב. כשחזר השליח לצפת, עורר סיפורו ענין רב כל כך, עד שגמרו אומר לשלוח שליחות מיוחדת לאחים הרחוקים".

מסורת זו פורסמה בתוך חוברת מיוחדת בת תשע-עשרה עמודים, מתוך מכתביו של ר' יהוסף שוורץ ששלח מדי פעם לאחיו ר' חיים בגרמניה, על מנת לעדכנו על החיים בירושלים. על דף השער רשום: "מבשר חדשות" ממציאות עשרת השבטים ומשפחת יהוד חיבר הנקראים בני משה, מלוקט מכתבי החכם והחסיד מו"ה יוסף שווארץ נר"ו תושב ירושלים, נעתק ללשון אשכנזי מהחכם בן אחיו הרב דק"ק הירבען, פראג תרכ"ח. מסורת דומה העלה הרב משה זאקס, על ביקור של אחד מעשרת השבטים בצנעא, ונראה שמדובר באותו אורח פלאי. במכתבו לעיתון 'הכרמל' משנת תרכ"ב אודת יהודי צנעא כותב זקס: "מעיר צנעא יש ת"ח

איש משבט דן; הלה סיפר להם, לדבריהם, על מקום מושבם של עשרת השבטים, על חוזקם וחוסנם, על רוב עושרם ועל צדקותם¹⁰⁷. ב. ידיעות שהתקבלו מהשליח ר' דוד דבית הלל, גם הוא מחוג

בעה"ק ירושלים ושמור ר' יוסף, והוא סיפר שיש שם בצנעא הרבה לומדי תורה ועוסקי בפרקמטיא, וגם בעלי מלאכות ובעלי אומנות מאחב"י. ובימיו היה שם איש ת"ח איש קומה גבוה מכל העם, והוא אמר שבא ממדינת עשרת השבטים לבקש פני הפחה להקל מעל ישראל את עול המצוק ואת השעבוד הקשה בק"ק צנעא, ושמו ה' נפתלי, ולא אכל דבר מן החי ועסק תמיד בתורה, וימצא חן בעיני השר הפחה; הכרמל, וילנא, שנה ג גיליון א (תמוז תרכ"ב), עמ' 3.

הפלא הוא שבאותן שנים לא מצאנו זכר לשד"ר לתימן, ובכלל לא היו קשרים ועליות בשנים אלו מתימן לא"י. עולים בודדים עלו מתימן בתקופה זו, ראה יוסף טובי, "תימן וירושלים: קשרי יהדות תימן אם ארץ-ישראל במאות הו"ה"ט", תימא: כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה, גליון ב (תשנ"א), עמ' 21-22. פלא שהמייסוד יוסף וולף מספר ביומנו שבחודש ספטמבר 1821, היינו עשר שנים לפני שליחו ר' ברוך, פגש בקהיר שני יהודים שחקרו אותו על מקום נהר הסמבטיון. האחד הוא ר' שלמה פ"ח מירושלים, והשני איש צפת יליד מוהילוב, ואת שמו לא פירס!

107. יש להעיר ממכתב שכתב אחד מתושבי ווילנא בשנת תקפ"ח, ש"תושבי אפגניסטן המה מצאצאי עשרת השבטים, ומספרם לערך 4.300.000 נפש וכולם נוודים, ולהם ממשלה מיוחדת מושליהם בקרבם יצאו, ונודע יד תוקפם וגבורתם במלחמתם העצומות אשר לחמו את הברברים". הועתק אצל הנוסע ישראל בנימין (לעיל הערה 42), עמ' 69. "ידיעה" מופרזת זו ועוד [מהן יצוטטו בהמשך] נותנות לנו אינדיקציה על מיתוס צאצאי עשרת השבטים, שהיה עטוף בדמיון ומעשי נסים, שהפך למציאות ממשית ורבת השפעה, מול האמת ההיסטורית.

מן העניין לציין ששמועות על עשרת השבטים ועל מאורעות מופלאים נפלו על קרקע פורייה בצפת כבירושלים במשך מאות בשנים, שתושביהן ראו בכך אחד מסימני הקץ. כך מספר ר' חיים ויטאל בחזיונותיו, שחלם 'חלום גדול' וראה אחד מחבריו שמסר לו 'אגרת אחת' ואמר לו: "הנה תמיד אתה חושק לראות כתב מיד המשיח מלך ישראל, והנה הבאתי לך מארץ רחוקה..." (ספר החזיונות, ירושלים תשי"ד, עמ' עא). א' נויבאר פרסם אגרת מר' אברהם רפאל טרבוט מצפת משנת רפ"ב, בה הוא מזכיר כמה וכמה שמועות שעשרת השבטים מתקברים ובאים. ראה: א' נויבאר (לעיל הערה 66), עמ' 32-34.

דוד תמר פרסם אגרת משנת רפ"ה מקהילת צפת: "כי בא אדם אחד ... והוא בן כ"ח שנה והיה קרוב למקום אחד שאין בו אור כלל אלא יום אחד בשנה, וביום ובלילה ידליקו נרות של שעווה להאיר להם.. ושם האיש דוד והוא משבט ראובן, ובמקומו יש ט' שבטים וחצי וכל שבט יש לו נשיא, ועל כל הנשיאים שולט המלך חננאל"; ד' תמר, "אגרת מצפת בעניין עשרת השבטים", מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאסטיה, ירושלים תש"ל, עמ' 81-86.

רבי יצחק עקריש ממשפחת גולי ספרד עקר מעיר מולדתו סלוניקי למצרים, שם התקבל בבית הרדב"ז ושימש מלמד לנכדיו. אז התעוררה בליבו אהבה לספרי קודש. בשנת שי"ד, עם עליית הרדב"ז לא"י, עזב ר"י עקריש את מצרים ועבר לקושטא. בינתיים לכל אורך מסעיו אגר באמתחתו כתבים יקרי-ערך. בשנת של"ה הוציא לאור בקושטא שלושה ספרים, או יותר נכון שלושה קובצי ספרים. הקובץ השני, שמו 'קול מבשר' המיועד לענייני עשרת השבטים. בהקדמה לחיבור זה מספר עקריש שמאו ילדותו שמע "מאנשים רבים גדולים וקטנים מדברים על ענין השבטים, שיש מלכים לישראל בתוקפם ובגבורתם, ואינם חסרי אומה כי אם עבודת המקדש והנבואה. ובכל מקום שהם, הם יושבים איש תחת פגנו... ויש להם עמים ומלכים מאומות העולם כבושים תחת ידם, ועושים מלחמה עם האומות המורדים. מקום מושבם - י"א שהוא קרוב לנהר סמבטיון, וי"א מהלאה לנהר, וי"א שהוא אחר מלכות תימן לפני ולפנים, וי"א נהר גוזן". בהמשך הוא מעתיק את כל המקורות שהיו לפניו מאלדד הדני ועד דוד הראובני, ולמרות כל זאת מהסס לקבל זאת כעובדה. ובהמשך מעתיק אגרת שקיבל מצפת בשנת ש"ה, שבאו אז 'שבטים' והם "לאפים ולרבות שבעים פעמים כיוצא מצרים..." עקריש הבין מתוך התיאורים הסגנוניים של המכתב, ש"הוא לץ מתלווץ" ורמאי, ומקלל אותו עם שלל של גידופים, ולצערו הרב "עני צפת" האמינו לכל הסיפורים; קול מבשר, קושטא של"ז, דפים ה-גי.

תלמידי הגר"א, שחזר עתה מהמזרח הרחוק עם שלל של עדויות וסיפורים¹⁰⁸. ג. הקריאות הנואשות שהגיעו מרוסיה בעקבות הגזירות שניתכו על יהודי רוסיה ע"י ניקולאי הראשון, ובייחוד גזירת 'חוק הגיוס ושירות היהודים בצבא' שממנו נגזרה גזירת הקנטוניסטים¹⁰⁹, שזעזעו את יהודי רוסיה עד היסוד במ, ודיכאו גם את היישוב בא"י, שהיה מורכב ברובו מיוצאי רוסיה. יש להניח שגזירה זו

108. The Travels of Rabbi David D'Beth Hillel, Madras 1832; מעניין שבשנת תרצ"ט תורגם המסע לעברית ע"י שניים: חלק ארי תורגם ע"י א' יערי (לעיל הערה 42), עמ' כד-נד; ואילו חלק נוסף תורגם ע"י ר"ו פישל, "מסע לכורדיסטן פרס ובבל: מתוך ספר המסעות של ר' דוד דבית הלל", סיני, ה (סיון תרצ"ט), עמ' ריח-רנח. יערי מסביר את מטרת נסיעתו, שהיו בה שתיים: סקרנותו "לראות העולם", וגם כדי למצוא את עקבות עשרת השבטים. לגבי שאר הנושאים הוא מדייק לתאר מה שענינו ראות, ואילו לגבי ענין עשרת השבטים הוא אוסף גם סיפורים מפי נוסעים בארצות רחוקות שנפגשו לו בדרך" (יערי, שם, עמ' כט).

109. בשנת תקנ"ד, זמן קצר לאחר השלמת חלוקת פולין השלישית וסיפוח שטחים המאוכלסים בכמיליון יהודים לאימפריה הרוסית, התקבל חוק שאפשר להם פטור מגיוס חובה תמורת תשלום מס עבור כל צעיר במיועד לשירות. מאידך, היחס אליהם היה גרוע ביותר, וכדי להפכם ל"אזרחים מועילים" ביקש השלטון להטמיעם בחברה הכללית, ולשם כך הופעלו גזירות מיוחדות, חוקי הפליה ואמצעי כפייה בתחום מוסדות הדת, חוק חינוך חובה, השלמת מסים כבדים מנשוא, פיזור היישובים ועוד. הגזירה המרה ביותר שהונחתה על יהודי רוסיה היתה גזירת הגיוס לצבא שעמדה בפתח. פטור הגיוס החזיק לתקופה של שלושים שנה, עד שניקולאי הראשון ביטל אותה. ניקולאי היה הצאר הרוסי שעלה לכהן בחורף תקפ"ה. נודע באכזריותו לעמו בכלל, שלט עריץ ואכזר, וברשעותו התהומית ליהודי ארצו גזר גזירות נגד היהדות, הגזירה הקשה ביותר מבחינת הדת גזר כשנתיים אחרי כהונתו, ביום ג' באלול תקפ"ז, חקק 'חוק הגיוס ושירות היהודים בצבא'. בחוק זה, שכלל 95 סעיפים, נקבעה מכסת המגויסים השנתית שעל הקהילות היהודיות להעמיד לשירות הצבא, וכן גיל הגיוס, תקופת השירות ורשימה מפורטת של הפטורים מחובה זו. הפטור ניתן בעיקר לרבנים, ראשי הקהל ועשירים. כלפי חוץ דגל בשוויון זכויות בין כל הניתנים, אולם המגיע האמיתי היה התערת היהודים באוכלוסייה הכללית. על המגויסים היה לשרת כ-25 שנה, מהגיעם לגיל 18. אחד הסעיפים בתקנות לגבי היהודים היתה אפשרות לקהילות לספק גם ילדים בני שתי עשרה ועד שבע עשרה כדי להשלים את המכסה, אלה נועדו להיקלט טירונים שכונן קרורטים הואיל ואינם כשירים לשירות צבאי, מוטב להכשיר אותם לשירות בעודם באבם. סעיף נוסף: בצבא הרוסי הונהג מוסד הקנטוניסטים ולפיו ילדי אנשי הצבא שאומצו ע"י הממשלה נכנסו למסגרת הקנטוניסטים. המחנות שנועדו לקליטת הילדים היהודים הוצבו הרחק בחבלי המזרח, כדי לנתק אותם מסביבתם היהודית.

ההשתדלות הרבה שהופעלה ע"י נגידים ורבנים ידועים, חסידים ומתנגדים, שפעלו גם בקרב דרגי השלטון הגבוהים במטרה להביא לביטולו של החוק העלתה חרס, והקהילות נאלצו במשך חמישים שנה להתמודד בדרכים שונות עם מציאות קשה ומורכבת. ראשי הקהילה החליטו בינם לבין עצמם שבחורי ישיבה לא יגויסו, אבל עד מהרה התברר שהצטמצמותו המהירה של מעגל המגויסים לא אפשרה להעמיד את מכסת המגויסים השנתי הנדרש. על כן לא נותרה ברירה אלא לעקוף את מגבלת הגיל ולגייס ילדים צעירים יותר. זהו הריקע לתופעת 'הקנטוניסטים'. החוק בוצע באלימות בדרך של חטיפת ילדים ובוגרים והמרתם לנצרות בכוח. גזירה זו גרמה לזעזוע עמוק בקרב היהודים, שעיקר מטרות היתה להעביר את החיילים על דתם. ניתוק בחור צעיר מבית הוריו ומסביבתו, סילוק סממנים יהודיים כגון גילוח זקן ופאות, והחרמת תשלומי קדושה, הכנסתו למסגרת חיים נוכרית, צבאית ונוקשה – כל אלה היו ערובה להעברתם את דתם. על כל זה ועוד ראה אצל מרדכי זלקין, "בין 'בני אלהים' לבני אדם': רבנים בחורי ישיבות והגיוס לצבא הרוסי", אבריאל בר-לבב (עורך), שלום ומלחמה בתרבות היהודית, ירושלים תשס"ו, עמ' 165-222; על השלכת הגזירה על היישוב ראה א' מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 242-252.

במכתבו לקהלת דעטמאלד (ווסטפליה, גרמניה) מיום ז' בטבת תקצ"א מונה רצ"ה לעהרן – בין השאר – את הלחץ והצער של תרומת שקלי הקודש מעדת החסידים ברוסיה עקב "גזירת לקיחת ר"ע" [=קרורטים] לצבא המלחמה"; כך, דף 60 ע"א.

היא המניע העיקרי להוצאת השליחות אל הפועל¹¹⁰, וכפי שמביע ר"י באגרתו לראש"ז בזעזוע: "תפילתינו וייחודינו ועל צרות אחבנ"י אשר במדינתנו אשר הם בסכנות נפשות, כאשר סיפר השד"ר ר' יהושע [גליקעס] נ"י מגזירת הרבה כעין שמד חו"ח¹¹¹, ושיבואו מי ומי מהם [=מהשבטים] לעורר לבם כל ישראל לתשובה".

'חוק הגיוס לצבא הרוסי' שנגע בכת עינה של יהדות רוסיה, הביא לרבים להאמין כי זו הגזירה האחרונה לפני ביאת המשיח¹¹².

את כל זה רושם ר' ישראל באגרתו, כשהוא מוסיף בקשות אחדות מהשבטים, מהן אפשר להסיק את מטרת שליחותו להחשת הגאולה: א. שירבו להתפלל על זירוז הגאולה. ב. חידוש ה"סמיכה" ע"י שליחת חכמים סמוכים לא"י, כי "כאשר שמענו בבירור שיש אצלם סנהדרין סמוכים"¹¹³ ג. שישלחו תרומת כסף לקיום היישוב. ד. שיכתבו תשובה מבוררת על קורות חייהם "בשפה ברורה

110. כן מוסר לנו ר' יעקב ספיר – יליד וילנא, שזכה עוד בצעירותו להתקרב לרבי ישראל משקלוב עם עליית הוריו לצפת בשנת תקצ"ג – בחיבורו המפורסם 'מסע תימן'. הוא מספר את הסיבה והרקע לשליחות ר' ברוך, והוא שיהדות רוסיה כרעה תחת נטל הגזירות: "הגזירות אשר היו בחול" בשנת תק"ץ העיר לבב כמה גדולים מאחינו בני ישראל בליטא לבקש מהגאון תפארת ישראל ז"ל לבחור אנשים חכמים לחפש אחרי אחינו שבטי ישורון ובני משה, כי יסופר אשר בשנות קדם הייתה עת צרה לישראל ובאו אלה האובדים ויושיעם בצר להם ממצוקותיהם"; ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, א, ליק תרכ"ו, דף צג ע"א.

על חיזוק נוסף להתקשרותו לר' ישראל אפשר להניח הוא מתוך קשר נישואיו. בשנת תקצ"ה, עם פרוץ המורדים בצפת, ברח הינוקא לירושלים. זמן קצר לאחר מכן נשא את בתו של ר' שלמה זלמן הכהן מצפת, שהיה אחד מראשי הכולל הפרושי שם. רבי ישראל מזכיר אותו פעמים אחדות ביומנו, פעם כ'נאמן הכולל' שנסע עמו לירושלים לסדר ענייני הכולל (תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 148), ופעם כשד"ר להביא כסף החלוקה מקושטא (שם, עמ' 158). במכתב אחר הוא מזכיר פעילותו לטובת הציבור בעכו אצל הקונסול האוסטרי בדרכו לקושטא. ר' ישראל מזכירו גם כשד"ר להביא את שקלי הקודש מווילנא בשנת תקע"ח.

111. פלא שעל גלי השמד לא שמעו ברציפות, אלא מתוך ידיעה אחת משד"ר מסוים!

112. כן כותב בן הזמן, רבי הלל מקאיונא, אחרי שהוא מתאר את גודל המצוקה בגזירת הגיוס כפי שהוא מכנה אותה: "הצרה המתחדשת אשר לא קם ולא נהיה ולא נראה כמוה מאז נהיה לגוי קדוש, גזירת הקיסר ליקח אנשים לאנשי חיילות... לכולות נפש עם בשר במניעת קדושת ה' מהם ביהרג ואל יעבור". לאחר שהוא מעלה הסבר לסיבת הגזירה הוא מסיים: "ובלי ספק שהוא זיקי חבלי משיח, ובעת שתשקע אש חמתו יכנה בית תפארתינו". ראה הילל בן שחר, ווארשא תקס"ד, דף כה טו"א.

וכה מסר רבי משה שניידר ראש ישיבת 'תורת אמת' בפפד"מ ובלונדון: בעת הגזירה התאספו יחד רבני רוסיה כדי לטכס עצה לביטולה. כולם אמרו שעכשיו וודאי אנו עומדים קרוב לביאת הגואל. זקן אחד 'קדוש ומקובל' עמד ואמר: הרי הגר"א בספד"צ פ"ה [לג ע"ב] מבאי ברמיה את השנה בו יבוא משיח צדקנו, רק מוסיף וכותב שמי שמבין את הסוד הוא משביע אותו שלא יגלוה. הוסיף אותו צדיק ואמר: כולנו מדמים שאנו עומדים סמוך ונראה לפני ביאת משיח, ולפי חשבון הגר"א יש עוד זמן רב, ואני חושש שכולם מצפים לביאת הגואל, וכשראו שמתמזמה התרפה ח"ו האמונה, ועל כן לדעתי, גם להגר"א מצוה לגלות! והנני בא ומגלה... ובאותו רגע התעלף ונפטר לפני הקהל. עדות מפי תלמידו רבי משה שטרנבוך, ישורון, ד (תשרי תשנ"ט), עמ' תשכ.

113. ר"י סמך על דברי "איש אחד צדיק וישר ושמו אלדד הדני, והוא סיפר והודיע יקר תפארת גדולתם וצדקתם... ודרכי תורתנו הקדושה ברורה בידם מפי משה רבינו ע"ה מסיני כפי קבלתם, ודנים דיני קנסות ודיני נפשות בסנהדרין כפי קבלתם". אלה דברי ר' ישראל בראש איגרתו לעשרת השבטים, אגרות א"י, עמ' 346. אותו רעיון מופיע באיגרתם של 'בני משה' משנת ת"ו המעידים על עצמם: "וכל משפטינו בארבע מיתות ב"ד על-פי הזקן הגדול היושב בבית הכנסת". ראה אבן ספיר, לעיל הע' 110, דף צח ע"א.

בלשון הקודש", כדי "לנחם כל יושבי גלותנו צדיקים וגאונים... המדוכאים ומסובלים בייסורים ועוגמת נפש וצרות רבות".

תיאור השליח

השליח ר' ברוך ב"ר שמואל מפנסק, בן יחיד להוריו¹¹⁴, תושב צפת, נשלח בראש שנת תקצ"א אל עבר המזרח הרחוק, כשהוא משאיר מאחוריו את אשתו מרת רחל ושני ילדים קטנים: מנחם מנדל ולא¹¹⁵. יותר משלוש שנים כיתת את רגליו לעבר קצה העולם, ולבסוף נפל שדוד ע"י מושל תימני שפרס עליו את חסותו. חסרים לנו פרטיו הביוגרפיים, ומתוך קריאה ברשימות ספורות מתאפשר לנו לקבל הבחנה על אישיותו הכריזמטית.

באיגרתו לראש"ז מתארו ר' ישראל מתארו במילים ספורות: "ושלחנו את ר' ברוך מקארלין שי' להיות בקי בלשון ובהילוך הדרך ערבי ומוכשר לזה ורצה הרבה"¹¹⁶.

פרט מעניין אנו למדים מאיגרתו של ראש"ז לפקא"מ, שמכל היישוב האשכנזי בא"י הוא היחיד שהתברך בכישרונות המתאימים לשליחות מסובכת זו: "וזה כמה שנים שנתתי דעתי על זה לשלוח לשד"ר אשר אותה נפשו ללכת בדרך זה אשר זולתי אין בכל ד' עה"ק ת"ו מי שינדבו לבו לסכן א"ע בדרכים הללו, והוא מסוגל הרבה לזה". מה פשר המילים "והוא מסוגל הרבה לזה"; האם מובנו במבנה הגופני שלו או ברמת כישרונותיו?

למרבה הפלא נותר לנו תיאור-חי על אישיותו ומצבו הגופני של השליח, בעת מסעו אל הלא-נודע, והוא מזיכרונות חכמי צנעא שהכירו אותו היטב, כפי שקיבל מהם ר' יעקב ספיר¹¹⁷. הוא מתואר כגיבור אמיץ-לב בעל ידע ברפואה טבעית וסגולות ועוד, כל אלה תכונות שהכשירוהו לעבור בדרך עלומה, קשה וארוכה:

ר' ברוך ב"ר שמואל מילידי עיר פינסק, עלה בשנת תקע"ט להסתפח בנחלת ה' בעיר צפת. היה בעל-תורה וגבר חכם מדיני. גם איש גיבור חיל ואמיץ לב אשר גם בימים ההם עת עול הגלות כבדה באה"ק, גבורתו וחכמתו עמדה לו לעשות חיל, וקנה לו שם טוב. גם ידע ברפאות וסגולות עשבים וסמים. ובימים ההם היה נחשב לרופא במדינות האלה¹¹⁸.

הרי לנו פתרון לספק. ר' ברוך מוכשר ברוח ובגשם בכישרונות המתאימים לנווט במדבר. גם

114. ראה להלן הע' 337.

115. לקמן הע' 327.

116. יש להסתפק במשמעו 'ורצה הרבה', האם הכוונה שרצה מעצמו, היינו משתוקק להרפתקה, או שמא: הסכים בצורה שלמה ותמימה לשליחות.

117. הנוסע הנודע ר' יעקב ספיר פתח את מסעו לארצות המזרח כשד"ר עדת הפרושים בירושלים בשנת תרי"ט, באלכסנדריה שבמצרים. משם עבר את תימן, עדן, הודו, אוסטרליה וניו זילנד. עם שובו לירושלים העלה את רשמי מסעו וחקירותיו השונות בספרו 'אבן ספיר', ח"א ליק תרכ"ו, וחלק ב מגנצא תרל"ד. 25 פרקים מן החלק הראשון, המכונים 'חדרי תימן', מוקדשים לתיאור קהילות יהודי תימן ואורחות חייהן. ביוגרפיה עליו נערכה ע"י י"י ריבלין, מאזניים: ירחון של אגודת הסופרים העברים בא"י, יא, תל אביב ת"ש, עמ' 74-81, 385-399.

118. ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, לעיל הע' 110, א, דף צג ע"א.

בקינה שספד לו ר' שמעון דוד מצנעא, הוא מתארו – בין השאר – "בחור כארזים"¹¹⁹.

יתירה מזאת התברך בחוש נדיר של הסוואה בתוך קהל נוכרי, עם חיפוי וכיסוי מתאים לילידי המקום.¹²⁰

כדי לממן את הוצאות מסעו ואת כלכלת בני משפחתו שנותרו בצפת, לווה רבי ישראל כספים על חשבון הכולל¹²¹. כדי שיוכל להתייצב לפני מלכים נשלח השליח בבגדי כבוד, וכן צויד בכתבי קודש¹²². מן האמור עד כה מקבלים תמונה חיובית ביותר על ר' ברוך; אבל אט אט מתגלים צדדים אחרים באישיותו, כדלהלן.

ממקור אחד אנו למדים שכבר בשנת תקפ"ו היה ר' ברוך עסוק בחיפוש אחרי עשרת השבטים. כן כתב רבי אברהם דיין בארם-צובא בשנת תר"ח בספר זיכרונותיו על המתרחש בקהילתו: "ומקורב בא אחד אשכנזי ושמו ר' ברוך (ומהזמנים נראה שהוא ר' ברוך אשכנזי שבא לפה אר"ץ שנת תקפ"ו, ואמר לי שנדב עצמו לחפש על עשרת השבטים), ובא לשרעב וא"ל שרוצה ללכת לשם ואמרו שיש טייעא שהוא הולך ומסתתר שם ובא הטייעא ופסק עמו להוליכו לשם והלבישו שריון... וראה שם ישראל לרוב ויש עמהם אומה אחרת וכורתים ברית זה עם זה. אכן אין להם ישוב ובתים כמו הארצות הללו וגם אין ביניהם תורה כ"א כמה מצות שהם קבלה בידם"¹²³.

חיפוש עשרת השבטים כדי לקרב את הגאולה

עיון קפדני בכתבי הגר"א ותלמידיו מעלה מקבילות רבות לכל המהלך של ר' ישראל. הן באיתור עשרת השבטים, הן בחלקם בתהליך הגאולה, הן בכך שהתברכו בכמה פרטים חשובים המעלה את רמתם הרוחנית. בד בבד מנסה רבי ישראל להודיע לעשרת השבטים על גדולתו של רבו הגר"א, שעם ידיעה זו יבינו את עיקר מגמתו בשליחות משיחית זו.

עליית עשרת השבטים באחרית הימים תחיש את הגאולה!

את ברכת 'תקע בשופר גדול' ביאר ר"א בן הגר"א שכוונתה איחול לקבץ את עשרת השבטים: "מפני ששלושה גלויות גלה סנחריב: א' אחורי הרי חושך, ואחד מעבר לנהר סמבטיון, ואחד נדחו בארבע כנפות הארץ... וכן כשיבוא משיח צדקנו יבואו תחילה עשרת השבטים ואח"כ יעלו יהודה

119. להלן הע' 337.

120. "הוא ידע היטב לשון ערבי ולהתחפש ולבוא כאחד הערביאים לעת הצורך".

121. ההלוואה היתה מגוי, עם התחייבות של ריבית גבוהה; מתוך מכתבו של רצ"ה לרבי אהרן פולד מפפד"מ, לקמן הע' 269. במכתבו לראש"ו כותב רבי ישראל שכולל חב"ד מממן רבע מההוצאות! (גאולה בדרך הטבע, עמ' 127). ידיעה זו צריכה ביור: לא מצאנו אזכור על כך במהלך כל שנות השליחות! יתירה מזאת, על סמך מה הותר להם לתרום מכספי הכולל שמיועד לנפשות החברים בעבור שליחות זו, בפרט בשעה שלא חתמו על האיגרת?!

122. להלן הע' 210.

123. זכרון דברי אר"ץ, בתוך ספר 'הולך תמים ופועל צדק, ליוורנו תר"י, דף סו ע"ב. מן הצורך לסדר את העובדות שתהינה תואמות עם המציאות!

קטע זה הועתק בכת"י ע"י השד"ר החסידי ר' ירוחם פישל ב"ר יעקב קעסטילמאן מצפת, שיצא למזרח הרחוק בשנים תרי"ט-תר"ך, ובהגיעו לאר"ץ בחודש כסלו תר"ך העתיק עברו פרטים רבים שראה "בדברי הימים לאר"ץ מהרב המפורסם חכם אברהם דיין"; א' יערי, מסעות שליח צפת בארצות המזרח, ירושלים תש"ב, עמ' כד.

ובנימין... לכן אמר 'תקע בשופר גדול לחרותנו: על אותם שגלו אחורי הרי חושך שיצאו לחירות. 'ושא נס לקבץ גליותינו' על אותם שמעבר לנהר, יש מהם כמה מדינות שמה כידוע בקצה הודו המזרחית מעבר לנהר גאנגס בארץ סורמאטיע וכין¹²⁴. וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ – על שבת יהודה ובנימין הנידחים בכל הארץ מקצה השמים ועד קצהו"¹²⁵.

וכן מבואר בארוכה ב'מאמר אמונה והשגחה' המיוסד על כתבי הגר"א, שעצם המלכות היא של יהודה ולעתיד ימלוך משיח בן דוד, והכוח שלו יהיה ע"י משיח בן יוסף שיקדימו ויתקן בעבורו את הדרך ע"י קיבוץ כל השבטים: "אח"כ יבוא משיח בן יוסף ויקבץ אליו המון רב ישראל וילכו אל מדבר העמים, ושם יתבררו ויצרפו כל אחד על מצב אמונתו ע"י ייסורים... וכל זה יהיה קודם משיח בן דוד..."¹²⁶.

רבי יצחק אייזיק כהנא-אשכנזי, תלמיד מובהק של ר' יצחק אייזיק חבר¹²⁷, האריך בספרו 'תולדות יצחק' בעומק כוונת עשר המצוות התלויות בארץ, שהן רומזות לקיבוץ נדחי ישראל: "ועתה תחזה, כמו שבחינת תיקון העולם שהוא הארץ הם במצוות הנ"ל, לקט שכחה פאה... כן הוא בחינת נפש האדם בכלל שהם ישראל בעת אשר פקוד יפקוד ה' עליהם שנת פקודתם ועת גאולתם יקראו ג"כ בשם המצוות האלו... 'לקט' כנאמר... שכחה כנאמר... 'פאה' הם בני משה שהם בפאה א' בעולם כמ"ש לקמן. ובזמן היותם בגלות שהיו הפקר לכל כידוע היו פטורים ממצוות אלו כהלכה... ופאה הם בני משה כנ"ל שהם במקום אחד בסוף הארץ שהוא סוף השדה... וז"ל רה"ג הגר"א בביאורו לישעיה על פסוק 'ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ'. נדחי ונפוצות הוא כמ"ש ברע"מ שישאל הן לקט שכחה ופאה לעני ולגר תעזוב אותם. והיינו שישאל נחלקו לג' חלקים והם: עשרת השבטים, בני משה ואנו בני יהודה. 'בני יהודה הם 'לקט' הנפוצים בד' כנפות הארץ. עשרת השבטים הם 'שכחה' ובני משה הם פאה שיושבים בפאה אחד. ואלו ג' הכתות 'לעני ולגר תעזוב אותם': 'עני הוא משיח. ו'גר' הוא משה¹²⁸. וכדומה לי שראיתי בכתבי-הקודש של הרב החסיד ר' מענדיל [משקלוב] תלמיד רה"ג הגר"א ז"ל שכתב שקיבוץ ישראל יהיה בזכות ג' מצוות האלו: לקט שכחה ופאה, וכמ"ש הרע"מ וכמבואר בפסוקים הנ"ל. וידוע שכל דבריו הם מפי רבו ז"ל".

בהערה מתחת לקו ממשיך ר' יצחק בהסבר העניין על פי כתבי הגר"א שקיבוץ הגלויות הוא כעין 'לקט שכחה ופאה', לקט מרמז לבני יהודה, שכחה מרמז לעשרת השבטים, ופאה הם בני משה¹²⁹.

124. מעניין שכן כותב רבי פנחס ב"ר אליהו בספרו המפורסם 'ספר הברית', בפרק המיוחד לרשימת הימים בעולם, כשהוא מגיע לנהר סמבטיון הוא מתארו ללא היסוס: "שהוא בגלילות אינדיע העליונה, בין נהרי גאנגיו אשר בלשוננו גוזן ומוצאו למעלה מן קאליקוט לא רחוק ממדינת לאמיר..."; ספר הברית, מאמר כתב יושר, מאמר ח פ"ו.

125. פירוש התפילה לר"א בן הגר"א, י"ל על-די ר"ש לוריא, ווארשא תרמ"ז.

126. אמונה והשגחה, קניגסברג תרכ"ד, סע' יז בהגהה, דף כ ע"ב.

127. במאמרי 'איגרות הגר"א כהנא בעניין יישוב ארץ-ישראל', שפורסם זה עתה ב'ישורון', ניסן תשע"ו, הארכתי בתולדותיו.

128. ביאור הגר"א לישעיה, יא יב. נדפס לראשונה ב'עשרים וארבע' ע"י נכדו רבי יעקב משה, וילנא תק"ף.

129. תולדות יצחק, ב, ירושלים תרמ"ד, דף קי ע"א.

כאשר מעיינים בתורתו של הגר"א, חזינן שמצוות התלויות בארץ מסוגלות להחשט הגאולה.

בתקו"ז תיקון כא דף סה ע"א: "ועוד שכינתא אתקריאת צדקה וקב"ה בעל צדקה ובגלותא איהי עניה ובנהא עניים וקב"ה כביכול איהו עני כד איהו בר מאתריה". וביאר הגר"א: "כמ"ש בעה"ב שהיה עובר ממקום וכו' ואמרו כיון שהחזיק בדרך", עכ"ד הקצרים. ונרחיב אותם: כוונתו למשנה בפאה (פ"ה מ"ה) בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום וצריך ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני יטול, וכשיחזור לביתו ישלם דברי ר"א, וחכמים אומרים עני היה באותה שעה¹³⁰. וכוונת הגר"א לגאמר בתי"ש קב"ה כביכול איהו עני כד איהו בר מאתריה, ומותר לו לקחת כביכול תרומות אלו.

מסורת זו שהשבטים נרמזים במצוות אלו, מצאנו אותה במקבילה של אחד מגדולי בוני ירושלים שהיה אמוץ כל-כולו על תורת הגר"א, הלא הוא ר' יושע ריבלין, שהשאיר שירים ופזמונים רבים, בהם הצפין את תורת תלמידי הגר"א באתחלתא דגאולה והחשט הקץ. באחד הפזמונים, המתחיל "כל ישראל יזכו במצות מרחביה, הרחיבי מקום אהלך מסוד רבנו אליה", פונה ר' יושע לעסוק ביסודות האתחלתא. הוא מתאר כיצד כל איש ישראל חייב ליטול חלק במצוות ההרחבה בגופו או בממונו. הוא חוזר על קריאתו לבנות את ירושלים ולהרבות בה נטיעה, כי בכך אפשר יהיה לסלק את רוח הטומאה. בבית אחד מתוך הפזמון שיבץ את שלוש המצוות התלויות בארץ: "שלושת

בימים אלה אני מפרסם איגרת ארוכה ומלאת עניין מכת"ש של רבי יצחק אייזיק כהנא בחשיבות ביסוס היישוב, וגם בה הוא מצטט קטע זה מתוך כתי"ש של רמ"מ משקלוב. ראה ישורון שם.

130. מכאן נצמד הלאה ולאור האמור נבין הנהגה ייחודית להגר"א, שהתהדר לקיים [לפחות פע"א] מצוות התלויות בארץ! שני מקורות להנהגה זו. הראשון ב'תוספת למעשה רב' לרבי יעקב כהנא, בהוספה לסע' קו: "ביקש [הגר"א] מר' אהרן מוירשיפע שייתן לו קרקע ד' אמות במתנה, ונטע שם אילן פרי וקיים ג' שנים ערלה ושנה רביעית נטע רבעי. קנה שדה חטים על שמורה, ונטע עם כל המניין שלו וקצרו בשימור, והניח פאה בסוף השדה, ונתן מעשר וקיים לקט ואף נמושות ובהודמן קיים גם שכחה"; תוספת מעשה רב, ירושלים תרנ"ו, דף ה ע"ב.

העד השני להנהגה זו הוא של התלמיד רבי משה מטעלו, כפי שמסר תלמידו רבי זונדל סלאנט: "הוא [הגר"א] קיים בעת קצירת שמורה, לקט שכחה ופאה, וכל הדינים השייכים..."; 'לקוטי הגר"א מוילנא', בתוך: הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו, ירושלים תרפ"ז, עמ' קטו.

לגבי חיוב לקט שכחה בחו"ל: הרי כל מתנות עניים הן מהמצוות התלויות בארץ, ונוהגות בא"י מה"ת. בזה"ז, אינו נוהגות אפילו בא"י אלא מדרבנן. חז"ל הוסיפו שהפאה נוהגת אף בחו"ל, ויראה לרבנו הרמב"ם, שה"ה ליתר מתנוע, ושכולן נוהגות גם בחו"ל. הרמב"ם חידש שחייבים מדרבנן. נחלקו האחרונים בדעת הרמב"ם, דעת הבי"ו והש"ך ועוד (ס"י שלב) כוונתו רק במקומות הסמוכים לא"י, כגון עמון ומואב ומצרים [וכ"כ רבי שמואל סלאנט במכתבו לרבי עקיבא לעהרן בדעת הגר"א, נדפס בתורת רבינו שמואל סלאנט, יו"ד ס"י מג], ואילו רבי ישראל משקלוב נוטה שבכל חו"ל חייבים (בי"ו ס"ק כא). יתירה מזאת, דעת רוב האחרונים [להוציא הש"ך] שבזמנינו הן בא"י והן בחו"ל, היות שרוב התושבים נוכרים, ואין עניי ישראל מצויים שם, יש לשער שיבואו נכרים ויקחו את המתנות, וודאי לא תיקנו חכמים שיהא נוהג מצוות מתנוע"ע במצב כזה, וכן מפורש בביאור הגר"א שגם בא"י פטורים בזמנינו (וכ"כ בשו"ת חת"ס, סו"ס רמד). אבל רבי ישראל משקלוב מחדש (פאה"ש, פ"ד סע' י) הביא את המחלוקת והכריע כדעת הש"ך, שבא"י כן נוהגים בלקט שכחה ופאה!

לאור כל האמור, יש להבין את הנהגת הגר"א בכך שהתאמץ לקיים מצוות אלו, ובכך הוא ייחודי מכל גדולי ישראל, בפרט שכן הכריע בביאורו לשו"ע. לכן מן הנכון לשער שהשתדל בכך בתוספת כוונה כדי להחיש את הגאולה. ועדיין צ"ע.

קבוצי גלויות לרבנו אליה / הרי בלקט שכחה ופאה זכותם תליא"¹³¹. את פשר המאמר הוא שם בפי הגר"א. בשיר נוסף שכותרתו 'מן המיצר למרחביה' הוא חוזר על רעיון זה:

כל הצעדים במרחבת נחלתנו, לאור המסורת של תלמידי רבנו.... חיטוי עפרה מקליפת נחש האדמה, במצוות נטיעה והתלויות בה. ראויה להיות להשאת 'אדנ"י דגליא', לפיכך קץ המגולה נקרא שם בגמרא. 'עפרה יחוננו' זו הכוונה בסוד רבנ"א, אף רמז ראה בו ליעודו 'אבן שלמה'. לבער שממותה דא 'עת לחננה', ותהא ישיבתה כנגד תרי"ג שקולה. הרי ג' מצוות אשר מן השפ"ל הקמה הנה, בזכותן ג' עליות שבטים תעלינה"¹³².

המקובל רבי שמעון הורביץ (לידער), ראש-ישיבת 'שער השמים', שפעל רבות לחיפושים אחרי השבטים האבודים, הפליא את שיריו של ר' יושע: "היה מדבר רבות על הגאונות שפזמונים אלו, שחוברו בעמקי תורת הקבלה..."¹³³. ולדעתו יש לדון: "את מעשיו לפי רוחו הנסתרת. לא רבים ירדו לעומקם של מאמריו ובפרט של פזמוניו הקדושים, אשר רובם הם 'גן נעול מעין חתום', ע"פ סודות הקבלה, לקרב את הגאולה ע"י בנין ירושלים ועליית השבטים... יורד ונוקב עד התהום..."¹³⁴.

בהקשר זה יש לציין למסורת משפחת ריבלין המעטירה, על ראש המשפחה רבי אליהו ב"ר הלל מגיד, אביו של ר' יוסף יואל ריבלין (סופר הכולל), שנתן דעתו ונפשו לארגן חיפוש אחרי השבטים"¹³⁵.

הסבר להקדמת קיבוץ השבטים לביאת משיח בן דוד, אפשר להעלות בהקדם דבריו של רבי יצחק אייזיק חבר, שתכלית השבטים היא כדי להשרות עליהם השכינה, שזוהי תכלית כל הבריאה, ורק אחרי שתשרה עליהם את שכנתו תשתלם כל הבריאה באחרית הימים ע"י התגלות מלכותו על כל הבריאה"¹³⁶.

בביאורו למסכת תענית, דף ל, מאריך הגאון רבי יצחק אב"ד קארלין נכדו של רבי ברוך

131. יוסף ריבלין (עורך), פזמוני ר' יושע ריבלין: ברית אבות בסערת אליהו, ירושלים תשס"ד, עמ' 239.

132. שם, עמ' 225. ברור שכונתו למצוות שכחה פאה ולקט.

133. ר' אלטיר דוב וישנצקי ור' יצחק פרנקנטל, מגילת יוסף: סקירה כללית על דמותו ומפעליו של הבונה והמנהיג רבי יוסף יהושע ריבלין, ירושלים תשי"ג, עמ' 18.

134. יוסף ריבלין (עורך): פזמוני ר' יושע ריבלין, ירושלים תשס"ד, עמ' 11.

135. יוסף יואל ריבלין, "הגר"א ותלמידיו בישוב א"י", ספר הגר"א, ירושלים תשי"ד, ד, עמ' קיד הע' 42: "הסבתא ראשע דרייזע בת ר' משה מגיד ב"ר הלל ריבלין משקלוב, אשתו של ר' שלמה זלמן בן האב"ד ר' יעקב לייב לעזרי, גילת לספר על הדוד רבי אליהו...".

136. אצטט כמה משפטים של דברים יסודיים אלו: "ידוע שכל מעמד ומצב של האומה הישראלית הוא כשיש אחדות בישראל... והעניין כי כלל אומה הזאת הוא דמות אדם שלם המורכב מאיברים וגידים רבים, שכמו שכל אבר מיוחד לדבר פרטי ועושה בפעולה מיוחדת שהיא צריכה אל הגוף בכלל, וכולם משמשים לבריאות הגוף וחיותו כדי שתוכל הנפש להיות שורה בו, ואם לא הייחוד שבין האיברים לא היה הנשמה שורה בו... וידוע כי התקשרות ישראל תלוי בארצם בנשמתו של יעקב אבינו, אשר הוא מתלבש בנפשות בניו ומאיר בכולם, ולכן נקראה אומה זאת על שמו 'ישראל'. ואז כשיש אחדות בישראל נשמתו מאירה בהם ושכינתו יתברך שורה בהם... ולזה הטעם כאשר נעשה פירוד לבבות בין השבטים ומכרו את יוסף אחיהם למצרים, אז נסתלקה מהם השכינה, וגם מיעקב... עד שנעשה שלום ביניהם. ולכן יעקב אבינו שאמר לבניו 'האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים', ר"ל כאשר תהיו באסיפה אחת באהבה ואחוזה, אז אוכל להגיד לכם אשר יקרא אתכם..." ; שיח יצחק, ירושלים תש"ס, דרוש לפרשת שקלים, עמ' שלג-שלד.

משקלוב מתלמידי הגר"א ותלמידו של רבי חיים מוואלווין, בהסבר הסיבות לחורבן שני הבתים ודרכי התיקון. בין הדברים מדגיש את חשיבותה של ישיבת כל השבטים ביחד: "ט"ו באב הוא המוכן לטוב על כניסת ישראל לארץ הקודש לביאת מקדש. והן הדברים האלו שנאמר בש"ס שנעשו בו, 'יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה', כי המעלה היותר גדולה לקיום ישראל בארץ הקודש הוא בהיות ישראל באחדות, כמש"נ (דבה"א, יז כא) 'ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ'. ע"כ נעשה בו טובה והותרו שבטים לבוא זה בזה... וזה סגולה גדולה להשראת שכינתו יתברך בתוכינו בהיות י"ב שבטי י"ה באחדות, כמבואר בזה"ק (פ' ויצא) על י"ב האבנים אשר שם יעקב אבינו מראשותיו וכאשר נתאחדו כולם אז אמר 'אין זה כי אם בית אלהים'"¹³⁷.

חזרת 'בני משה' במשנת הגר"א

בכמה מקומות בכתביו הדגיש הגר"א בחשיבות החזרת בני משה, שהגאולה תהיה על-ידם. על דברי הרע"מ לפרשת משפטים דף ק"ע א': "מה שמו בני משה דבההוא זמנא יתקיים במשה ואעשה אותך לגוי גדול ועצום", ביאר הגר"א שהכוונה ל"ב השבטים ובני משה על כולם. כי מה שהיה הוא שיהיה, ר"ת משה, שהוא יהיה הגאול הראשון במצרים הוא יהיה הגאול האחרון שהוא יקבץ הגלויות ע"י בני משה.

בביאורו לשיר השירים (פ"ו) עה"פ 'שערך כעדר העזים שגלשו מן הגלעד, שיניך כעדר הרחלים שעלו מן הרחצה' ביאר הגר"א: "שערך – הם בני משה החונים לפנים מנהר סמבטיון שהמה צדיקים ופרושים גדולים, והן המושיעים ועליהם נאמר 'ועלו מושיעים בהר ציון'. ושיניך – כנגד עשרת השבטים"¹³⁸.

בספרו 'אבן שלמה' נאמר: בארבעה פרקים העולם נידון, היינו בפסח יגאלו מהשעבוד, ובר"ה תהא גמר דין באויבי ה' ובעצרת יהיה קיבוץ גלויות ע"י בני משה¹³⁹, ובסוכות יהיה בנין הבית¹⁴⁰.

גם בביאורו להיכלות הזוהר דף לב, על פרשת פקודי דף רנב ע"ב ד"ה בכל יומא ויומא נגיד הוא נהר דינור ואוקיד לכמה רוחין ושליטין, ביאר הגר"א: כי כנגד הנהר ההוא נהר דינור הוא הנהר סמבטיון למטה השובת בשבת; כנראה שכוונתו לצדקותם של בני משה¹⁴¹.

במכתבו לראש"ז מבכה ר' ישראל את הדור במילים אלו: "ואוי לעיניים שכן רואות דור יתום כזה ונתקיים בנו וביחוד במדינתנו מלכה ושרי' בגוים אין תורה ועלינו נאמר והמשכיל בעת ההיא ידום ואין להאריך". מה פשר דבריו אלו?

137. קרן אורה, תענית דף ל ע"ב.

138. פירוש הגר"א לשה"ש, ווארשא תר"ב.

139. אבן שלמה, וילנא תרל"ג, סע' קנו. בטקסט כתוב: "קיבוץ גלויות ע"י משה", אולם המו"ר ר' שלמה מאלצאן מגיה שהכוונה ל'בני משה', וכמ"ש הגר"א בביאורו לרע"מ דף כג ע"א ד"ה וד' ענפין ושכ"כ בביאורו לשה"ש.

140. סדר שונה במקצת נמצא ב'אדרת אליהו' לפרשת בלק (כג, י) מהדורה חמישאה, ווארשא תרמ"ז, דף נו ע"ב, ובביאור 'באר יצחק' האריך שם.

141. כמה וכמה פעמים הדגיש הגר"א בכתביו שהגאולה תבוא בזכות משה רבינו: "שלוש הגלויות הראשונות נגאלו בזכות אבות, אבל גאולה אחרונה לא תהיה אלא בזכות משה ותורה דרגיה"; תקו"ז סב ע"ב, ד"ה אע"ג. כשיעמוד משה רבינו יהיה עיקר הגאולה, כי מה שהיה הוא שיהיה"; שה"ש, ד, ו. בעת הגאולה יגן משה על ירושלים, ובי' משיחים על ישראל"; תקו"ז חדש דף לו ע"ב, ד"ה ואחריני.

ידיים מוכיחות שטמונה כאן השקפתו של רבו הגר"א, שעם פטירת רשב"י ירדה התורה בדרגתה פלאים כביכול; היא גלתה וגם נחרבה כפי שהבית נחרב. על מטרת האידרא, היינו גילוי סודות מופלאים, מסביר הגאון שלמרות שהאור נגזר "מכל מקום נזרע בכל יום ע"י הצדיק ובזמן הבית היו קוצרים בכל יום וזורעים מחדש, אבל בזה"ז אין העולם ניזון אלא מספחים, והשתא נזרע ונגדל ונושר מאליו וחוזר ונזרע כדרך הספחים ואינו נקצר אלא ע"י מארי דרזין"¹⁴². ומטרת האידרא היא להשיב את ברכת התורה שהצטמצמה. לדעת הגר"א משה רבנו רבי עקיבא ורשב"י הם עיקרי מעתיקי השמועה, מאז ימיהם [חורבן הבית] ניטל טעם תורה ואנו יונקים מספחים בודדים: "...וכן הוא בתורה, שעתה אין אנו מקבלים שום דבר חדש בתורה כמו בזמן בהמ"ק, אלא מה שאנו מוצאים כתוב בספרי הראשונים. ובזמן בהמ"ק היו משקים לתורה וכמ"ש על רבי עקיבא (במד"ר, יט ו) דברים שלא נגלו למרע"ה וכו' [נגלו לר"ע וחבריו] ודריש על כל קוץ וקוץ וזו היא השקאת התורה, משא"כ עתה מלכה ושריה וגו' אין תורה. ואין לנו אלא ספחי הראשונים הלואי שנוכל להבין דבריהם וכמו שכתב בריש אדרא [...] כמו הזרע שזורעים בקרקע שהאדם זורע בקרקע ומביא לה זרע ממקום אחר, וכשאין אדם טורח בה אז היא נזרעת מעצמה ספחין [...] וכ"ה בגלות 'ואדם אין לעבוד' וכו' עד שיבוא משיח"¹⁴³; כוונתו בכך כפשוטו של מקרא: 'טבעו בארץ שעריה, אבד ושבר בריחיה, מלכה ושרה בגוים אין תורה'.

חידוש הסמיכה

התבוננות באיגרותיו מגלה שאחת ממטרותיו היתה להמשיך את מסורת ה'סמיכה', היות והיה ברור אצלו שיש אצלם מוסמך מפי מוסמך, ובקשתו היא שיבוא מוסמך אחד לא"י כדי לחדש את הסמיכה ובכך יתאפשר להקים ב"ד מוסמך. באיגרתו לעשרת השבטים פירט את בקשתו, ואילו באיגרתו השנייה לראש"ז חזר על כך בקצרה אבל בצורה ברורה שאינה משתמעת לשני-פנים: "וענין סמיכה לחכמי ישראל מהם שהם סמוכים שבזה תלוי ביאת משיחנו כפי שכתב הרמב"ם זצוק"ל בפהמ"ש שלו וכידוע בקונטרס הסמיכה לרלב"ח".

במסכת סנהדרין דף יד דנה הגמרא בכללי סמיכה המאפשרים לייסד ב"ד מוסמך. מדין תורה כל דיני ממונות נידונים בפני שלושה דיינים סמוכים, היינו דיין שהוסמך מרבו, ורבו מרבו עד משה רבינו [והוא יכול לסמוך אחרים]. אבל החכמים תיקנו שבדיני הלוואות גם דיינים שאינם סמוכים כשרים לדון "מפני נעילת דלת", כדי שלא ימנעו המלווים להלוות מחשש שמא לא ימצאו מוסמכים לדון בפניהם. אולם 'קנסות' דנים אך ורק בב"ד מוסמך, גם לאחר התקנה. סמיכה זו צריכה להיעשות במעמד שלושה, אמנם א"צ שיהיו כל השלושה סמוכים אלא די באחד מהם סמוך¹⁴⁴. הגמרא שם מביאה דעת יחיד – ללא-חולק – של האמורא רבי יהושע בן לוי: אין סמיכה בחו"ל, היינו שאין סמוכים זקנים בחו"ל אלא בא"י¹⁴⁵.

142. ליקוטים מהגר"א על ריש אדרא רבא, נדפס לפני הקדמת תקו"ז עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ז, ד"ה ואינהו.

143. ביאור הגר"א לחיקוני זוה"ה, נדפס שם. וראה 'ביאורים וליקוטים' למאמרי זוהר לרמ"מ משקלוב, ירושלים תשמ"ז, עמ' ז.

144. דעת הרמב"ם, סנהדרין, פ"ד ה"ג; בחידושי הגר"י"ז ביאר זאת.

145. אסמכתא לדבר העלה רבי לוי מהפסוק (יחזקאל לו יז) 'בן אדם בית ישראל יושבים על אדמתם', "שכל ישיבה שלך [=כל ישיבה של מינוי זקנים], לא יהא אלא על אדמתך"; ירושלמי ביכורים, פ"ג סוף ה"ג. והמנ"ח [תצא, ד] לא הביא את ד' הירושלמי, וכתב מד"ע שהוא הלל"מ.

כידוע, אחרי גירוש ספרד עלו ארצה מגורשים רבים, כשרבים מהם מתיישבים בצפת. גם בירושלים ישבו רבים מן הגולים, אולם בשל מספר גורמים היה מרכז היישוב בצפת. בשנת רצ"ו הציע ר"י בירב שישב מחכמי צפת לחדש את הסמיכה, ולאחר דיונים שנמשכו כשנתיים, התכנסו כ"ה מגדולי חכמי צפת, שהחליטו לחדש את הסמיכה. הראשון שנשמך עליהם היה ר"י בירב, ובכוח זה ניתנה לו הרשות והסמכות להסמיך אחרים. עיקר מטרתם היתה כדי להפעיל עונשי בית-דין היינו הלקאת האנוסים שעברו על איסורי כריתות, כדי לפוטרם מידי כריתותם, וכן כדי לקרב את מועד הגאולה¹⁴⁶.

סמיכה זו גרמה לדיון סוער בין חכמי א"י האם ניתן לחדש את הסמיכה, כשהרלב"ח, ראש חכמי ירושלים, התקומם נגד חידוש הסמיכה, וכתב שורה של קונטרסים בסגנון חריף, קונטרסים שהסעירו את העולם¹⁴⁷.

הקושי ביישום הסמיכה הוא שעל פי מסקנת הסוגיה במסכת סנהדרין דף יד, שלשלת הסמיכה נפסקה בשעתה עם ביטול היישוב בא"י, הואיל ואין סומכים אלא בא"י. מאחר וחידושה מתאפשרת אך ורק ע"י מי שהוא כבר 'מוסמך' מלכתחילה, והואיל וכבר התבטלה שרשרת המוסמכים, הרי שנוצר מצב שאין יכולת לחדש את הבי"ד לפני ביאת משיח. לכן חידש הרמב"ם¹⁴⁸: "שאם תהיה הסכמה מכל החכמים והתלמידים להקדים אליהם איש מן הישיבה וישימו אותו לראש, ובלבד שיהיה זה בא"י... יהיה סמוך ויסמוך הוא אח"כ מי שירצה". עד כאן הנוסח במהדורות הרווחות. לאחרונה פורסם פירוש המשניות מעצם כת"י של הרמב"ם, וישנה שם תוספת חשובה ביותר, ואלו דבריו: "ושמא תאמר שהמשיח ימנה אותם ואע"פ שאינם סמוכים, הרי זה מוכחש, לפי שכבר ביארנו בהקדמת ספרינו זה שהמשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע ממנה, לא בתורה שבכתב ולא

הסבר בדברי הירושלמי כתב ב'תורת חיים' על אתר: הרי הסמיכה נמשכת איש מפי איש עד משה, שהאציל הקב"ה מרוחו עליו, והוא נתן מרוחו ליהושע, וכן הלאה, עד שכתב הרמב"ם (סנהדרין פ"ד ה"א): ולכן הדיינים הסמוכים קרויים 'אלהים' לפי שקבלו את ההשפעות הרוחניות איש מפי איש עד משה מאת הקב"ה. ולכן אין סמיכה בחו"ל, מפני שאין השכינה שורה בחו"ל, כמו שמצאנו במוע"ק (כה ע"א) 'ראוי היה רבינו תתשרה עליו שכינה, אלא שבבל גרמה ליה'.

הסבר מחודש בדברי הירושלמי העלה רבי יוסף רוזין 'הרוגטושר': המסמיך הוא נציגה של כל עדת ישראל, וציבור לא נקרא אלא בני א"י שהם קבועים: "בירושלמי יליף לה מקרא שאין ישיבה רק על אדמתך, רצה לומר – שקביעות ליכא אלא בא"י. וכן הגדר, שאין ציבור בבבל... וכן אין אוכלוסיא בבבל. ועיקר הגדר, שחם קביעות וציבור ליכא בחו"ל"; צפנת פענח על מסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ג, עמ' יז.

146. חכמי צפת ראו בחידוש הסמיכה צעד חשוב להגשמת התקווה של 'ואשיבה שופטין כבראשונה', והמשך להצלתם של פליטי ספרד ופורטוגל וקליטתם בא"י: "ויעלנו מבור שאון הגלויות והשמדות אשר השתרגו עליו על צווארנו בארצות העמים, ויביאנו אל המקום הזה אשר בחר בו ואל העיר אשר נקרא שמו עליה, ויתן לנו יתד במקום קדשו" – מתוך אגרת הסמיכה.

מחקר על פולמוס הסמיכה: הרב מ"מ כשר, התעוררות ליסוד ארגון מועצת הרבנות העולמית, תל אביב תרצ"ז; י' כץ, "מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח, ציון, שנה טז (תשי"א) חו' ג-ד, עמ' 28-45; מ' בניהו, "חידושה של הסמיכה בצפת", ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 248-269.

147. המקור העיקרי לפולמוס הוא אוסף הקונטרסים שהרלב"ח עצמו פרסם, על מנת להביא את דבר המחלוקת בפני דעת הקהל. צורפו לשר"ת רלב"ח, ונציה שכ"ה.

148. בפיהמ"ש לסנהדרין פ"א מ"ד, וכן ביד החזקה, הל' סנהדרין, פ"ד הי"א.

בתורה שבע"פ. ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח¹⁴⁹. היינו שלדעתו אין אפשרות אחרת כדי לחדש שוב את הסמיכה אלא זו. את דבריו מסיים הרמב"ם שכן יהיה לפני ביאת משיח. דברי הרמב"ם היוו את היסוד לחידוש הסמיכה בראשות ר"י בירב.

להתנגדות הרלב"ח הצטרפה גם התנגדותו של הרדב"ז, בעקבות כמה וכמה נימוקים הם חולקים לחלוטין על מסקנתו של ר"י בירב. אחד מהם נוגע להוכחתו זו של הרמב"ם: שאם לא כן איך יתכן חידוש הסנהדרין טרם בוא הגאולה. וע"כ מעיר הרדב"ז בביאורו על הרמב"ם ומציג שלוש אפשרויות להמשיך את שרשרת הסמיכה. א. על-ידי אליהו הנביא, שהוא מוסמך¹⁵⁰. ב. שהמוסמך יבוא מעשרת השבטים: "שבני ראובן עתידים לבוא ולעשות מלחמות לפני בוא מלך המשיח, ומאן לימא לן שלא יהיה בהן סמוך מפי סמוך והוא יסמוך אחרים"¹⁵¹. ג. סמיכה ע"י משיח בעצמו¹⁵².

ואילו מטרת ר"י משקלוב בהמצאת השבטים היא אך ורק למען מטרה אחת: הואיל ומגמתו לעשות כל טעדיק כדי לקרב את הגאולה; והרמב"ם הרי התנה ביאת המשיח ביישום ב"ד מוסמך¹⁵³. כדי לפתור בעיה זו מצביע רבי ישראל על האפשרות השנייה בדברי הרדב"ז, ומשתדל בכל כוחו ליישם אותה! כפי שכותב באיגרתו הראשונה המופנית לעשרת השבטים: "וכאשר שמענו בבירור שיש אצלם סנהדרין, סמוכים מפי נסמכים שהרי דנים דיני נפשות... לכן יבחרו נא כמה מחכמיהם הסמוכים, בחמתם על כלל עם ה' ויבואו נא לא"י ויסמכו לת"ח, כדי שימצא ב"ד סמוכים בא"י, אשר תחילת הגאולה תלויה בזה".

היסוד לשמועה הברורה בידו "שיש אצלם סנהדרין" הוא מתוך המסופר אצל אלדד הדני¹⁵⁴. כנראה שעדות זו לא היתה לרוחם של כמה מגדולי ישראל, ולכן פנו אליו ודרשו ראיות חותכות יותר.

רבי ישראל משקלוב סמך סמיכה חזקה בכל כוחו על המהלך השני של הרדב"ז, שאפשר שלעשרת השבטים יש בכוחם להסמיק הלאה. דברי הרדב"ז מרפסין איגרא, וכפי שניסח זאת רבי

149. משנה ע"פ רמב"ם מקור ותרגום ע"י הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ה. וכבר הגיה כך ר' בצלאל אשכנזי על גיליון פהמ"ש שלו, פורסמו בפהמ"ש דפוס ונציה ר"פ. גם לפני הרלב"ח היתה גירסא זו בפהמ"ש שלו.

150. וכן כתב בדרשות רבי יונתן אייבשיץ, פרסמה בסוף ספרו לוחות עדות.

151. מן הצורך לציין שהרדב"ז נקט כדעת רב צמח גאון, לא רק בתיאוריה, אלא להלכה למעשה. הוא הראשון [אחרי רצ"ג] שנשאל על ייחוסם של יהודי חבש, ולדעתו יש לחשוש ליהדותם, למרות שהתעברו בימים הגויים, אבל: "קצתם ישראלים משבט דן" (שו"ת רדב"ז, ח"ד סי' רט), ובתשובה אחרת הביע דעה יותר נחרצת: "אלו הבאים מארץ כוש הם משבט דן בלי ספק..." (שם, סי' ה); וראה אצל תלמידו ר' יעקב קאשטרו, ערך לחם, יו"ד סי' קנח סע' ה.

מקור לכך שבני ראובן יערכו מלחמות בעולם קודם בואו של מלך המשיח, ראה לעיל בהע' 45.

152. צריך ביאור: מי יסמוך את משיח בעצמו? וא"א ליישב עם שתי האוקימתות הראשונות, היינו שיוסמך ע"י ראובן או אליהו, שא"כ לא חידש דבר עם האוקימתא השלישית!

בנוסף לכך, הרמב"ם בטופס לפהמ"ש שלו כבר העלה את טיעונו נגד אוקימתא זו. ועל כך חלק הרלב"ח בארוכה, טופס שלישי, ד"ה והדבר השני.

153. מן הנכון להעתיק את סיום דברי הרמב"ם על עיתוי הסמיכה: "וזה יהיה בלי ספק כשיכין הבורא ית"ש לבות בני אדם ותרבה זכותם ותשוקתם לשם ית' ולתורה לפני בא משיח".

154. "כאשר אבותינו ספרו לנו אשר בא לפניהם.. איש אחד צדיק וישר שמו רבי אלדד הדני משבט דן, והוא סיפר והודיע... ודרכי תורתנו הקדושה ברורה בידם מפי משה רבנו ע"ה מסיני כפי קבלתם, ודנים דיני קנסות ודיני נפשות בסנהדרין כפקודתם".

שמואל סלנט במכתבו הארוך אודות חידוש הסנהדרין: "ונוראות נפלאות על דבריו הקדושים של הרדב"ז, ולענ"ד לא זכיתי להבינם כלל, הלא אין סמיכה בחו"ל, וסמוכים להם מניין?"¹⁵⁵.

אולם ר' ישראל נזהר ממוקש זה, ואלו דבריו: "וכאשר שמענו בבירור שיש אצלם סנהדרין סמוכים מפי נסמכים שהרי דנים דיני נפשות, וי"ל דפליגי אריב"ל בסנהדרין יד א', או משום שהם רובם של כל ישראל, והלכות ברורות אצלם באין ספק, יבחרו נא כמה מחכמיים הסמוכים... ויבואו נא לא"י ויסמכו לת"ח כדי שימצא ב"ד סמוכים בא"י".

הרי שר"י כנראה סמך על מסורתם, שהם מוסמכים איש מפי איש עד משה, ובכוחם להכריע דלא כהכרעת התלמוד, ולא עוד אלא שיש להם כוח של מוסמכים מטעם רובם של ישראל. על ביטוי זה חוזר ר"י כשהוא פונה אליהם עם השאלות העמוקות: "נשלח אנשים לפני אחינו בני ברינתנו, אחרי רבים להטות מארצנו, רובם של קהלת יעקב שבטי יה עדות לישראל לשאול שאלותנו. ולקחת עצה, ותשועה ברב יועץ".

כלומר, הוא מעלה סברא שאפשר לנקוט נגד דעתו של רבי יהושע בן לוי. אולי יש לפרש דבריו שלדעתו הלכה זו אינה מוחלטת¹⁵⁶, ובתנאים מסוימים ישנה אפשרות להסמך גם בחו"ל; דהיינו במקרה שכל המוסמכים בא"י¹⁵⁷ ותבטל תורת הסמיכה¹⁵⁸. אי נמי אפשר לומר, שמותר להישען על מסורתם. זאת אומרת, אף שקיבלנו על עצמנו מסקנת התלמוד שאסור להמשיך את הסמיכה בחו"ל, משא"כ השבטים שלא קיבלו זאת, ולהם מותר לסמוך לנו!

אולם עיקר הקושי הוא שרבי ישראל מסתמך על דברי אלדד הדני שבי"ד שלהם דין דיני נפשות. היעלה על הדעת שאחרי העתקת ב"ד הגדול מלשכת הגזית ידונו דיני נפשות? ! נכון שבזמן שדנים דיני נפשות בא"י, דנים דיני נפשות בחו"ל, אבל בתנאי שיהיו סנהדרין סמוכים בארץ¹⁵⁹, ואין שום

155. הרב יהודה ליב מימון, "גדולי ישראל על חידוש הסנהדרין", סיני, לב (אייר תשי"ג), עמ' קלב.

156. ולא כפי שהעלה המנ"ח שהיא הל"מ.

157. בכתבי הראשונים אין תאריך ברור לעיתוי הפסקת מוסד הסמיכה בא"י. מתועדות רבות שהתגלו בגניזה הקהירית אנו מתוודעים שגם בתקופת הגאונים נמשכה הסמיכה בא"י. מתוך מכתבו של דניאל בן חסדאי, ראש הגולה בבגדד, למדים אנו שהסמיכה בטלה בא"י עם פטירת הגאון והנשיא ר' דניאל בן עזריה שהתייחס לבית דוד, שהייתה בשנת ד' תתכ"ב. ראה ש' אסף, קובץ אגרות של רב שמואל בן עלי ובני דורו, ירושלים תר"ץ, עמ' 126.

לפי הסבר זה נוכל להבין וליישב עובדות היסטוריות המעידות על המשך מוסד הסמיכה או לפחות מוסד של בית הגדול בירושלים מאות בשנים אחרי ביטול הסמיכה. ולא רק זאת, אלא מצאנו וראינו שגם בספרד המוסלמית דנו דיני נפשות: במכתבו של המשורר הספרדי רב יוסף אבן אביתור לרב שמואל הכהן, גאון ישיבת א"י משנת ד' תשמ"ט. בין השאר הוא מעלה את קורות משפחתו, ומספר: "וידע כבודו כי זקן זקני ירחמם אלוהינו הייתה ידו תקיפה בספרד, ולהגיד מעלותיו בין בתורה בין בדבר אחר כל נוכל, והוא קיים ארבע מיתות באספמיה מה שלא יתכן לוולותו בחו"ל". ראה י' מאן, "ענינים שונים לחקר תקופת הגאונים", תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 87. עדות נוספת מאותה תקופה נמצאת במגילת אחימעץ, שנכתבה בשנת ד' תתי"ד, על ר' אהרן מבגדד שהפעיל ד' מיתת ב"ד לעוברי העבירה. ראה ב' קלאר (מהדיר), מגילת אחימעץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 15-16. המחקר האחרון בסוגיה זו הוא אצל הרב פרופ' אהרן קירשנבאום, בית דין מכין ועונשין, ירושלים תשע"ג, עמ' 285-320.

158. ודוגמה לכך: עיבור השנים בחו"ל, הרי מבואר במסכת ברכות (סג ע"א) שאם גדול הדור יוצא לחו"ל ולא הניח כמותו בא"י, רשאי הוא לעבר את השנה גם בחו"ל, וראה תוס' לסנהדרין יא ע"ב ד"ה אין מעברין.

159. כן דעת הרמב"ם פ"ד הי"ב-יד על-פי מכות ז ע"א, וכן דעת המאירי, סנהדרין לו ע"ב.

אפשרות להמשיך 'סמיכה' לנפשות בחו"ל: הלא מדרשי תנאים הוא שאין דנים דיני נפשות אלא כל זמן שסנהדרין במקומה, אצל המזבח; ועוד אין דנים אלא בפני הבית, ובזמן שכהן מקריב על המזבח¹⁶⁰. לכן תמוה כיצד החכמים אישרו את סיפורו של אלדד הדני, ואיך עברו בשתיקה על עובדה זו.

נחזור לתכניתו של רבי ישראל: ואם נעלה סברה שלא התכוון לסנהדרין גדולה, אלא לדיני קנסות, הרי חסר בכך קיום 'ואשיבה שופטין' כבראשונה, המקרב את הגאולה, שזוהי עיקר מטרתו! והדברים מרפסין איגרא¹⁶¹.

השקפת הגר"א בסוגיית סמיכה בזמן הזה

במכתבו המופלא של רבי שמואל סלנט אל רבי אבא ווערנער, רבה של קהלת החרדים בלונדון ותלמיד מובהק לרבי שלמה אלישוב בעל 'הלשם', בו הוא מעורר אותו על הרעיון של חידוש הסנהדרין, הוא מביא מסורת בשם הגר"א שחשק לחדש את מוסד הסנהדרין: "עיינ ביאור הגר"א דשו"ע חו"מ סי' א, ונראה שנוטה לדעת הרמב"ם [היינו שאפשר לחדש סנהדרין] ומסורת בפי צנועים וחכמי יח"ס [=יחידי סגולה] במדינת ליטא: שענין הסמיכה היה אדיר כל חפץ הגר"א בנסיעתו לארה"ק, אך כאשר אחז צדיק דרכו וילך הלך ונסוע למסעיו דרך המדינות וכרכי ישראל הגדולים... ומפני כבוד קדושת הארץ כסה סוד ולא גלה עון יושביה, ולא השיב לשואליו דבר מאומה"¹⁶².

וכל זה סותר למש"כ הגר"א דברים מפורשות בביאורו ליו"ד סי' רמב: "ענין הסמיכה: כי סמיכה לרון דיני קנסות דווקא בא"י, ועכשיו אפילו בא"י לא, כמ"ש תוס' ורא"ש דבעינן סמוך מפי סמוך וכמש"ש יג ב' ברם זכור".

גדלותו של רבו הגר"א בכך שהוא אחרון בזמן וראשון במעלה

במקביל התמודד ר"י באיגרתו עם הבעיה שעשרת השבטים הוגלו לפני חורבן בית ראשון ושמרו על המסורת הקדומה של התורה. מכך עולה שהם היו מנותקים מכל המסורת שהתפתחה בימי בית שני שהובילה לחיבור המשנה ועליה שני התלמודים, שהם המקורות של התורה שבע"פ עד לימינו. לכן הוא מסביר בפרוטרוט את השתלשלות התורה אחרי גלותם, כשהיא מסיימת עם תורתו של הגר"א:

והנה עתה תחלה נודיעם בקצה ממצב כלל אחינו בני ישראל המפוזרים בארצות מלכי הגויים. תחילת כל, איכות וכמות תורתנו הקדושה, הלא תדעו כי נמצאו בידינו ספרי תורתנו... ותורה שבע"פ מרבתינו הקדושים התנאים והאמוראים.

ר"י ממשיך לתאר בקיצור את שרשרת מעתיקי השמועה מבית שני, כולל מסורת תורת הקבלה מרשב"י. לאחר שהוא מונה רשימה רחבה של ספרי תנאים ואמוראים בנגלה; הוא עובר לחלקם

160. ברייתא סנהדרין נב ע"ב ועוד. סהמ"צ לרמב"ם בשם מכילתא, והוא במכילתא דרשב"י, משפטים, כא יד.

161. שם אפשר ליישב שאה"נ שעם ביטול ישיבת סנהדרין בלשכת הגזית נתבטלה הסמכות לדיני נפשות, אבל הסמכות העליונה אשר לב"ד הגדול אשר ממנו תצא תורה לכל ישראל נשארה בתוקפה, ואולי דרגה זו די לה לקיים את הפסוק 'ואשיבה שופטין'.

162. הרב יהודה ליב מימון (לעיל הערה 155).

בסתרי תורה. הוא מאריך בצורה בולטת בתיאור קדושתם של רבי עקיבא ותלמידו רשב"י: "ספר אותיות דר"ע, הוא רע"ק התנא הקדוש תלמיד רבי אליעזר הגדול תלמיד רבי יוחנן בן זכאי תלמידו של הלל הזקן שהיה בזמן בית שני. הוא ר"ע שנכנס לפרדס ונכנס בשלום ויצא בשלום, ועליו אמר הקב"ה ראוי לזקן זה שישתמש בכבודי, ועליו ביקש משה רבנו ע"ה מלפני השי"ת שיראהו ואת תורתו, שהיה דורש על כל קץ וקוץ תלי תלים של הלכות, הוא ר' עקיבא שכשהיה דורש במעשה מרכבה היו באים מלאכי השרת כבמזמוטי חתן וכלה, הוא רק עקיבא שקידש את שמו ברבים והיה מקבל עליו עול מלכות שמים בשעה שסרקו בשרו במסרקות של ברזל, ויצאה נשמתו באחד ויצאה בת-קול: אשריך רע"ק שאתה מזומן לחיי עוה"ב".

האריכות על מעלותיו של ר"ע – שהוא יסוד תורה שבע"פ – בולטות באופן קיצוני לעומת רשימת שאר התנאים ומעתיקי השמועה. הסיבה לכך, יש להניח, היא שעל פי ספרי הזוהר ר"ע מושווה למשה רבינו, ומבחינות מסוימות עוד עולה עליו, וכן נראה דעת הגר"א בביאורו לסיפור כניסת ר"ע לפרדס שר"ע הוא היחיד ש"נכנס במוח התורה", לעומת משה הקבור ברמז¹⁶³.

מר"ע עובר ר' ישראל לתלמידו המפורסם רשב"י, וגם עליו הוא מאריך ומפרט את תולדות חייו וספריו: "ומתלמידיו הקדושים התנא האלהי קדוש ה' מכובד רשב"י וחבריו, הוא ר"ש שישב עם בנו ר"א י"ג שנים במערה [...] וחבר ספר הזוה"ק על התורה, כולה רזין דרזין, וזוה"ח, וספר תיקונים ע' אנפין על תיבת בראשית, ועשר אמירין ול"ב שבילים וכל מעשה בראשית. הוא רבי שמעון שהייתה מתגלה לו נשמת משה רבנו ע"ה רע"א מהימנא, וחבר גילוי סודותיו, ואלהיה הנביא וכל נשמות הצדיקים היו מתגלים לו תמיד¹⁶⁴. הוא ר"ש דקב"ה וכל המרכבות ונשמות הצדיקים

163. ביאור לזו"ח דף כו ע"ב, יהל אור, ווילנא תרע"ג, דף ט ע"א.

164. יש להניח ככוונתו, שגם תורת הנסתר שנמצאה בידיו, מקורה ממשה רבנו המקובל עליהם. ומקור לכך בדברי המקובלים הקדמונים שרשב"י למד את חכמתו במערה של משה ואלהיו, וייסוד ספרי הזוהר הוא פרי חכמתם של משה ואלהיו. וכמובן שהתיקונים ורע"מ הם גילויים של אליהו הנביא ומשה רבנו. ראה המקובץ אצל ריא"ז מרגליות, כמו דרשב"י, דף ו ע"ב, ובדפים כו-כו על עיבור נשמת הרע"מ ברשב"י, ויש עוד הפניות רבות לאורך כל הספר. אציין רק לקטע זוהר נדיר שנדפס כהקדמה לזוהר רות, בספר הר אדוני, פולנאה תקנ"א: "ויהי כד הוה רשב"י במערתא דהוה ביה רע"מ שאיל מניה שאילתא דא..."; מאידך, כבר קבע ג' שלום שחיבור זה מזוין מתוכו. ראה ד' אברמס (עורך): קבלת האר"י: אוסף מאמרים, לוס אנג'לס תשס"ח, עמ' 368, ודעתו מתקבלת על הלב.

ידוע ביאורו של האר"י על הוכחתו של כביכול כלפי משה רבנו לך: "כי בתחילה היה משה רבן של כל הנביאים, אח"כ בכל דור ודור יצטרך לרב שילמדו, שיבוא אליהו וילמדנו"; לקו"ת וספר הליקוטים, פ' ואתחנן עה"פ ויתעבר ה' בי. על גלגול משה בנשמות גדולי ישראל, ראה המקובץ אצל ריא"ז מרגליות, צבי לצדיק, ירושלים תשי"ט, דפים עז-פז. וראה גלגולי נשמות לרמ"ע מפאנו, ערך רפכ"י.

ומופלאים הם דבריו של הגר"א בביאורו לפסוק 'הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר' (דברים א ה): 'הואיל משה – לשון התחלה [ספרין] שני דברים: משה והתורה, דהיינו 'הואיל משה'. וזה כנגד פ' ראשונה של בראשית, ב' מאמרים א' כנגד יה"ו והשני כנגד אל, וזהו יה"ו אל. וכתב בזוהר [רע"מ – ח"ג דף כו ע"ב] שעתידי משה לעמוד כבוד פה בתורה שבע"פ, וכבוד לשון' הוא תורה שבכתב, ואלהיו עתידי לבארם שלא יאמרו אחר הוא. וזהו 'הואיל' משה באר את' וכו' [אותיות אליהו], וסוד נעלם הוא... (אדרת אליהו, שם. ובהגות 'באר יצחק' הביא מקבילות רבות לבחינה זו בכתבי הגר"א. גם במאמרו 'עתידי מרכבה טמאה וסוד קלי' נוגה' שהתפרסם לאחרונה האריך רבי יצחק אייזיק חבר בביאור מאמר זה, מגזני הגר"א, לקמן הע' 169, עמ' רסא-רסב). וביתר עוז כתב בפירושו לרע"מ, פרשת צו דף כח ע"ב: "משה רבנו ע"ה היה כבוד פה ור"ל שהיה אומר ההלכה בסתימות, ואהרון מפרשה. כן יהיה לעתידי לבוא שאלהיו יפרש". ובסגנון שונה על

היו באים לשמוע גילוי סודותיו. הוא ר"ש דאסכים עליו קב"ה בכל חידושי וסודותיו, והיה אש ממרום מסביבו, וקב"ה וכל הישיבות של מעלה הסכימו על חיבורו הקדוש עד דאליהו נחית מעילא בכמה ילין דנשמתין, וכמה מלאכיא ושכינתא עלאה עטרא על ראשיהון ואמרו כמה ב"נ יתפרנסון מהאי חבורא דילך בדרא בתראה בסוף יומיא ובגיניה וקראתם דרור בארץ".

לאור כל האמור, מובנת אריכות דבריו. שהרי לפי השקפת הגר"א הלומדים בספרי הזוהר מזדהים עם משה רבנו ואליהו הנביא שמתגלגלים בו: "וכד אתגלי ספר הזוהר לבעלי התורה לתתא הוא התגלות לו, שהוא מתלבש בכל דוד ודור ושם גלות וחירו דיליה לפי הלומדים ועניינם"¹⁶⁵.

מכאן עובר ר' ישראל למעתיקי תורת הנסתר: "ואחריו סתרי סודות התורה בקבלת דור אחר דור עד הרב החסיד ר' יצחק סגי נהור... ועד אחרון איש אלהים קדוש ונורא האלהי רבנו יצחק לוריא אשכנזי אשר גלה באורי סודות הזוה"ק". משם ממשיך למנות את מעתיקי השמועה של ההלכות מהרמב"ם ועד השו"ע, ומסיים עם "אחרון הגאונים בזמננו אדונינו מורנו ורבנו, הגאון הקדוש רשכבה"ג רבנו אליהו חסיד, אשר חיבר ע"ב חיבורים קדושים ועמוקים על כל התורה"¹⁶⁶, ובירר והגיה אורות מאופל השיבושים בכל התורה בנגלה ובנסתר... ונתגלו לו סודות מיעקב אבינו¹⁶⁷

היחלשותו של משה לפני ביאת המשיח כתב בביאורו לזוהר פ' צו דף כז ע"א, ד"ה והאדם: "לעתיד לבוא יגלה לנו מרע"ה הכול בפירוש, ולא כמש"כ עתה התורה בלבוש הסיפורים שזה בשביל הערב רב שלא ילמדו בפנים". וב'תולדות יצחק' חידש לפי זה שכמו שמושה רבנו היה כבד פה לפני מתן תורה: "חכמי ישראל שהם גלגולי ניצוצי נשמתו, חזרו להיות כבד פה ולשון שהם בנגלה ובנסתר, אחר שניטל מהם טעמי וגילוי רזיה עליאין... ועלינו לצפות שנוכה מחדש לאור תורה אשר יגלה ה' ע"י חכמי ישראל הראויים לזה במהרה א"ס"; תו"ח ח"ג, דף קמו ע"ב, וראה שם, דף קלג. ונסיים בחידושו של 'תולדות יצחק' ח"ג דף קמו ע"א, שמושיח בן יוסף הוא ניצוץ משה רבינו שמתגלה בכל דור ודור לגלות רזי תורה לת"ח כתיקון לקבלת הערב-רב ביציאת מצרים.

לאור כל האמור, יובן על נכון הקשר הנפשי בין הגר"א לרע"מ, עד כדי כך שרבי חיים מוואלוויץ מעיד: "שמעתי מפיו הקדוש, שהיה חוזר על הרע"מ פעמים רבות אין מספר, בשקידה נפלאה מאוד, עד שראה עצמו בקי בו בקיאות נפלא, לספור אותיותיו ממש, אז פנה ללימודים אחרים בנגלות ונסתרות. וחלם לו שמושה רבנו ע"ה היה בביתו ונסתלק"; הקדמתו לספר צ"צ, ד"ה גודל ועוצם.

165. תיקונים מזוה"ח, דף ח ע"א.

ובסוף ביאורו לרע"מ חזר על כך ביתר שאת: "גם בדורות הראשונים היו תנאים ואמוראים, אף בימי יהושע ברייתות ומימרות, וגם הם היו מסדרים אלו הברייתות והמימרות. רעיא מהימנא: שבכל דור ודור ניצוץ אחד ממושה רבנו מאיר לחד בדור, והוא מאיר לכל בני דורו, אך שהרשב"י זכה לרבר עמו, היינו עם הניצוץ וכל העומדים אצלו בשעה שסידרו התיקונים"; יהל אור, סוף חלק השמטות לרע"מ, דף ל טו"ד. וראה מים אדירים, מהדורת ירושלים תשמ"ד, עמ' קמח.

166. וכ"כ בהקדמתו לפאת השלחן: "חיבר יותר משבעים חיבורים, וכל דבריו בלישנא קיטא וקצרה ככוכבים אשר בריקע השמים, ויש הרבה חיבורים בנסתרות שהמה קצרים כמו ס' קרניים בסתרי תורה וצריכים ביאורים רבים". רבי אברהם בן הגר"א מעיד על אביו: "שחיבר כמו שלושים חבורים גדולים על כל חלקי הזוהר, ואמר בפה מלא שלא יבוש לאומרם בפני רשב"י ז"ל"; רב פעלים, ווילנא תרנ"ד, ערך זוהר, דף כט ע"ב.

167. לפי הגר"א רבי עקיבא הוא גלגול של יעקב אבינו, שהוא אביהם של השבטים שהתגלגלו בעשרה הרוגי המלכות, ולכן הוא כולל את כולם: "עקיבא אותיות יעקב, ועל כן העשרה נתייחסו על שמו של ר"ע וחביריו שהוא אב לכולם"; באור היכלות לגר"א, יהל אור, ווילנא תרע"ג, דף לא טו"א. בדרוש ארוך בביאור עומק ענין 'מלכי אדום' מאריך רמ"מ משקלוב בבחינת יעקב אבינו שהיה הזל"ז נגדם, ומסביר שהיות והוא היה שורש תורה שבכתב ושבע"פ, הן בפנימיות והן בחיצוניות, היה בכוחו לנצחם. ראה מים אדירים, מהדורת ירושלים תשמ"ז, עמ' קסד-קסט. עוד על המסורת שעברה מיעקב אבינו למשה רבנו, האריך רבי יצחק אייזיק

ומשה רבנו ואלהיו הנביא. אוצרות רבות לא דיו כמי הים לכותבם¹⁶⁸.

הרי שרבו מוצב לא רק כאחרון מעתיקי השמועה, אלא כמגלם ומשכלל תורת משה, ולכן מוכן הקשר של מקור התורה בין עשרת השבטים לבין הגר"א¹⁶⁹.

כהנא, שלפני מתן תורה כבר היה קיים ספר יצירה מאדה"ר, והוא לימדו ליעקב אבינו, ומעת שניתנה תורת הנסתר ע"י משה רבינו: "בחיבוריו רע"מ ותיקונים, והוא ראשית הדורות לבני ישראל, ובאמצע הדורות התנא רשב"י בזה"ק", ובסופי הדורות באחרית הימים, "האחרונים השקולים כראשונים... והם רה"ק האר"י והגר"א"; תולדות יצחק, ירושלים תרמ"ד, דף א ע"א. ועל הארות הניצוץ של יעקב בתוך משב רבנו, אצל ריא"ח, שיח יצחק, עמ' תמג.

168. כעין זה מתבטא רבי אברהם דאנציג בעל 'חיי אדם' בהקדמת ספרו 'זכרו תורת משה': 'ויותר מזה היה חכם בחלק הנסתר עד שאם כל הימים דיו כו' לא יוכלו לבאר דבריו, כי כל דברו הם ברמזים וצריך ביאור גדול'.

169. מעמד מיוחד זה של הגר"א שמסורתו מתחברת לראשונים שהיו חלק מהמסורת עד למשה מסיני, העלה גם תלמידו המובהק – רבי חיים מוואלוז'ין. בהקדמתו לספד"צ מרחיב ר"ח בשבח רבו: "אחד היה האדם הגדול אשר כמוהו לא נהיתה מכמה וכמה דורות שלפניו, לו נתן ה' לב לדעת... ונהירין הוו ליה שבילי ואורחי דחכמתא בנגלות ונסתרות... הוא אשר בחיבוריו פנה וכבש והאיר לפנינו את הדרך, דרך הקודש אשר לא עבר בה איש מכמה דורות שלפניו... במסילה נעלה מעלה מעלה עד מקורי ומקור מקורי הדברים". כמוכן שכוונתו שמסורתו מתחברת עד למשה מסיני – מקור התורה עצמה.

כר' ישראל המעיד שנמסרו לו סודות מעיקב אבינו, כן מוסר ר' חיים בהקדמתו לספד"צ, שהגר"א זכה לגילויים נפלאים ממשה רבנו: "בם מכל אשר מצאתי ראיתי בעיני כתבי קדשו כתוב יושר רזין עלאין קדישים מה שגילה לו יעקב אבינו ואלהיו ז"ל". וישנם המעידים שאכן כך רשם הגר"א בעצמו פה ושם בכתביו. המעיד הראשון הוא רבי אליהו רגולר אב"ד קאליש המפליא את גדלות הגר"א: "זוכה שנתגלה לו אליהו ז"ל, ונמסר לו סודות התורה מפי יעקב אבינו ע"ה, ומפי ריש מתיבתין עילאין בכל לילה, כאשר מצאנו במכתביו הקדושים אשר בידינו"; שו"ת יד אליהו, סי' כה. עדות נוספת רשם רבי אברהם שמחה מאמציסלוב: "נתברר לי שגנוזים בדברי קדשו שם, גם כמה דברים שנתגלו לו... ומיעקב אבינו"; הקדמתו ל'מדרש רות החדש', עם ביאור הגר"א, ווארשא תרכ"ה.

עוד על הקשר הרוחני בין יעקב משה ואלהיו, ראה מאמרו של רבי יצחק אייזיק חבר, נתיב בנין הקלי' ומרכבה הטמאה, ר' קלמן דוד רעדיש (עורך): מגניז הגר"א ובית מדרשו, לייקווד תשנ"ט, עמ' רמא-רמב.

מכאן למסורת שבע"פ: רבים ממשיכי דרכו של הגר"א הבקאים בתורתו, מצביעים על קו-ישרי של מעתיקי השמועה ממשה רבנו דרך רשב"י והאר"י עד לגר"א. כפי שהגדיל זאת רבי יצחק אייזיק כהנא, שמסביר שמשה רבנו הוא "הראשון שבראשונים בחיבוריו רע"מ ותיקונים, והוא הראשית לדורות לבני ישראל. ובאמצע הדורות רשב"י בזה"ק ובסופי הדורות באחרית הימים, האחרונים השקולים כראשונים... והם רה"ק האר"י שגילה על פי אליהו חלק הסוד שבתורה, ורבנו הגדול הגר"א שגילה הג' חלקי תורה – פשט דרוש רמז"; תולדות יצחק, ב, ירושלים תרמ"ד, הקדמה דף א ע"א. ובמק"א מעלה כך בביאור דברי הגר"א בעצמו: "שזכה להבין סודות כמו שניתנו בסניג"; תולדות יצחק, ב, תרל"ט, דף כ ע"ב [מן הצורך לציין למאמר הגר"א: "...ואפילו בזהוה וכתבי האר"י יש בהם: פשט רמז דרוש וסוד, והיינו רזין דרוזין"; מרגליות התורה, מינקוביץ תקס"ז, ח"ב, דף האחרון של הספר, בשם ר' יהודה ליב בן הגר"א "ששמע מפי אביו"].

גם זאת מסרו ממשכי דרכו, שבחינת משה שבו מנעה בעדו מלהיכנס לא"י. רבי אליהו רגולר אב"ד קאליש – תלמיד מובהק לר"ח מוואלוז'ין – מסר: "כי ברור לו ממעשים, וכן מכת"י, כי הגאון ני"ע היה ניצוץ משה רבנו ע"ה, כי על כן לא נתנו לו רשות מן השמים לכנס לארץ"; עליות אליהו, ווילנא תרט"ז, דף לט ע"ב, הע' פו. אותו נימוק חידש רבי יצחק כהנא מדעת עצמו, וזה לשונו בדבריו אודות בחינת נשמת משה:

"רק בו הראשון בזמן ובמעלה מכל חכמי של עדת ישראל, הוא מרע"ה בעל רע"מ, רק שלא גילה בה רק איזה תיבות כדרך הראשונים ז"ל, ובא רעהו וחקרו הוא רבנו הגאון הגר"א ז"ל האחרון בזמן והראשון במעלה בכל חכמי ישראל הראשונים ז"ל, כאשר כתבתי לעיל אשר לדעתי בבירור הוא מ"ש לעיל רה"ק האר"י אשר בכל דור נשלח נשמת משיח להאיר עיני ישראל בתורה לקיים 'כי לא תשכח מפי זרעו', וכבר כתבתי בשם רע"מ ורה"ג הגר"א אשר נשמת משיח הוא ממש נשמת מרע"ה, שהוא היה גואל הראשון

ואילו מתוך המתגלה באיגרתו לראש"ז אנו יכולים להבין שמטרת רשימת מעתיקי השמועה היא כדי להציג ולהסביר בעבורם את גדלותו של הגר"א, ורק לאחר מכן יוכל לשתף אותם בסודות התורה שקיבל מרבו הגר"א, וכן העלה בפניהם כמה ספיקות וגילה להם. ומה מבהיל על הרעיון שנגלה לרבו מה שלא רצון התנאים לגלות לתלמידיהם:

איזה סודות ממנו [מהגר"א] מה שלא רצו התנאים לגלות לתלמידיהם בז"ה [בזוהר הקדוש] וסוד גילוי שתיך אתוין כפ' ראשונה שלא ידע התשב"ץ בתשובותיו ח"ב וח"ג ע"ש. וזכיתי לקבל ממנו¹⁷⁰.

הרי לנו דברים מפורשים שבכוונתו להציג בפניהם את גדלות הגר"א כאחרון מעתיקי השמועה,

והאחרון... ובוה יובן ש[הגר"א] לא היה יכול לבוא לא"י קודם הזמן, כמו מרע"ה לכפר על הדור בחו"ל; תולדות יצחק, ח"ב, ירושלים תרמ"ד, דף קנ ע"א. הקבלה למסורת זו נמצאת בקול התור' המיוחס לתלמידי הגר"א, כשהוא מעלה סברא מעניינת שבתחילה סבר הגר"א שהוא בבחינת יהושע על כן רשאי להיכנס לא"י: "אך בדרך הנסיעה עלה בדרגה דתפארת, מעלייתא של משה רבנו ע"ה... ולכן ראה שאין לו רשות להיכנס לא"י, רק למסור הדבר לתלמידיו מבחינת יהושע, להתחיל בקיבוץ גלויות"; קול התור, ירושלים תשכ"ט, פ"ג ראש סע' ח, עמ' תקיב. [אותו תורא יחיד במינו: 'אחרון בזמן וראשון במעלה', התבטא עליו רבי שמואל סלאנט בתשובתו לגבי אתרוגי שביעית, שו"ת בכורי שלמה (רזעכטע), או"ח סי' לון].

אך כמה חכמים מנאמני תורת הגר"א לא גרסו מסורת זו של אי התיישבותו בא"י היה בעקבות נשמת משה שבו. רבי דוד לוריא לא קיבלה מהעובדה שרשב"י היה מנשמת משה ובכל זאת היה בא"י, גם רא"ש מאמציסלאו: "לא סבירא ליה מכמה טעמים"; עליות אליהו, שם.

170. מכתבו לראש"ז. ומידה זו של ראשוניות מבלט רבי ישראל במכתבו לעשרת השבטים שניסח בצורה דומה: "איזה סודות שגילה, אשר עד בואו היו נעלמים מעין כל חי".

באותו סגנון מתבטאים בניו רבי יהודה לייב ורבי אברהם, כשהם מתארים את שלבי לימודו. התחיל בנגלה והמשיך בנסתר, וכלשונם: "מקור הבינה כל חלקי הזוהר וספר הפרדס וכתבי האר"י: "...בביאורו על זוהר חדש ראיתי מכתביו על כתוב; ולנעמי איש מודע, מגלה רזין מה שלא רצו תנאים הראשונים לגלות לתלמידים, וכתב שנתגלה לו להודיע לנו ברמז, כדרכו הטובה במכתביו הרבים והשלמים. עוד גילה לנו במכתביו, דבריו הסתומים מעין כל חי, אולי נזכה כולנו לאורו"; הקדמתם לפירוש הגר"א עה"ת, חמשה חומשי תורה, דובראוונא תקס"ד.

אותה תפיסה עילאית בגדלותו של הגר"א מביע רבי נחמן ברלין מליסא, בחיבורו 'כדור קטן' שחיבר נגד פירצת המתקנים. פרק ו של הספר הקדיש לצד החיובי של דרך הקבלה, וצד השלישי של דרך הפילוסופיה, והולך ומונה גדולי ישראל שהעניקו חמה בקומתם בהגיעו לגר"א מוילנא כותב בפשיטות משפט אחד: "ובדרוננו היה הגאון מו"ה אליהו ווילנא מפורסם בתלמוד כתנאי, ובקבלה כאיש אלהים"; כדור קטן, ברסלוי תקע"ט, דף נב ע"א. וכן חרטו על אבן מצבתו: "ומעשה בראשית ומעשה המרכבה לך נתגלו בכימי התנאים והאמוראים".

גם רבי יצחק אייזיק חבר מפליא את ביאורי הגר"א לספרי הזוהר ומתבטא בסגנון דומה שזכה להבנה שלמה בחכמת הנסתר: "נתגלו לו דברים עליונים, שלא זכו מכמה דורות שלפניו, ולא נזכרו ולא נראו בדברי חכמי האמת הראשונים מרמב"ן ואילך"; מגן וצניח, דף מה ע"א. רבי יצחק אייזיק כהנא, תלמידו המובהק של ר"א חבר, כתב גם הוא בסגנון דומה: "ובביאורו לספר יצירה כתב, אשר בו מרומז כל דרך התורה ומצוות והמדות, וכל ענין בריאת העולם, בין העולם הגשמי ובין העולם הרוחני, הכל רמוז בו. והוא ז"ל גליא לדרעיא, לגלות סתרי התורה הנעלם בן מעיני כל י, בכללו הנפלא והנורא בספר ספד"צ"; תולדות יצחק, תרמ"ד, חלק מראה כהן, דף ד סוף ע"ב.

דרגה נפלאה זו אשר יישם אותה בידיעה והבנה, אבל לא בעצם ומהות, וכפי שכתב רבי אליהו רגולר, תלמיד מובהק לרבי חיים מוואלווין' כשהוא משבח את גדלות הגר"א, שכל חייו הקדיש אך ורק בלימוד תורה ממשיך: "ועם רוב חכמתו אמר שלא הגיע למדרגת תנא ואמורא, כי כל דבריהם במ"ט שערי בינה..."; יד אליהו, פסקים סי' כג.

אבל הגדול שבהם¹⁷¹. וכלשונו באיגרתו לראש"ז: "ורוממתי שבחי רבינו הגאון יחיד בדורו".

לעניין זה חזר רבי ישראל בהקדמתו ל'פאת השלחן' ביתר שאת: "שתים זו שמעתי סוד מאמר גמ' דשבת קד ע"א: כגון נכור בובן רהב בהר סרו ורס, אשר רבותיו רש"י ותוס' לא פירשוהו, הוא אמר [הגר"א] אילו לא נברא אלא לידע סוד זה כדאי. וגם בזוהר פ' לך כג ע"א, א"ל בק"ש אית שיתין אתווין ידיען עד בשעריך כו' ע"ש. והגאון בתשב"ץ בח"ב סי' רל ובח"ג סי' נו נשאל על זה והשיב "ולא ידע סודו", ורבינו הק' ידעם, ושתים אלו זכיתי לקבלם בלחישא בסוד נפלא"¹⁷².

צייד אותו בכתבי קודש

על המידה העצומה של האמונה התמימה שר' ישראל העניק להצלחת איתור השבטים האבודים, תעיד העובדה שלאיגרת עשרת השבטים צירף איגרת מיוחדת נוספת, הקרויה 'אגרת הספקות'. בה ביקש לשותף את חכמי וזקני השבטים בסודות התורה שקיבל מרבו הגר"א מוילנא. ידיעה חשובה זו מוזכרת רק פעמיים באיגרות הפנקס, ולא נותר ממנה זכר. מאידך, אם נצרף שני קטעי איגרות של ר"י, נבין את עומק מטרתו.

חכמי צנעא מסרו לר' יעקב ספיר, שביד ר' ברוך "היו ספרים מאלה [בקבלה] ואשר מסר לו בכתב ובע"פ הגאון מוהר"י ז"ל שהיה לו יד ושם בזה"¹⁷³. עובדה זו מתאשרת על ידי איגרות ר' ישראל בעצמו¹⁷⁴. באיגרתו מספר רבי ישראל שצייד את ר' ברוך בכמה ספרי קבלה "שאין להם":

171. בהקדמתו לפאת השלחן כתב דברים מבהילים על גדלות רבו: "אח"כ אמר כי ב"ה כל התורה כולה שניתנה מסיני ידעה לתכליתה, וכל הנביאים וכתובים והמשניות ותשבע"פ האיך גנוזים בה, ולא נשאר לו שום ספק באיזה הלה וסוגיא בכל התורה לעת זקנותו".

172. גם רמ"מ משקלוב, בהקדמתו לביאור למסכת אבות, מזכיר גילויים אלו, ושנגלה לו מה שלא נגלה לראשונים: "כאשר שמעתי מפיו הקדוש והטהור, שיש תר"ץ עמודי אור ולכל אחד שם בפני עצמו, והוא ידע שם של כל אחד ואחד ואיה מקומם גנוזים בתורה שבכתב, ולא גילה זה לשום איש, דברים רבים כהמה שמענו מפיו הקדוש שלא רצה לגלותם לאדם, כמו סוד מאמר האגדה דסוכה מח ע"ב: א"ל ששון לשמחה וכו' שמעתי מפיו הקדוש, שאחר מגדולי הראשונים התענה הרבה תעניות שיגלו לי מן השמים סוד מאמר זה וגילו לו אפס קצהו, ורבינו הקדוש נ"ע אמר שידע זה לתכליתו. ואמר אילו לא נברא רק להשגת דבר זה כדאי הוא לו. וכן על מ"ש בגמרא שבת דף קד ע"א [כפי שהובא לעיל], שהתוס' נשאר על זה בחתימה, ואצלו היה כל זה ברור כשמלה, ודברים רבים כאלה היו נזרקים מפיו הקדוש פעמים רבות, אבל היו מוסתרים אצלו מגודל יראתו וענוותנותו"; מסכת אבות ע"פ הגאון רבי אליהו..., שקלוב תקס"ד.

וכן כתב תלמידו רבי יצחק אייזיק חבר בדרוש לסוכות: "במסכת סוכה הני תרי צדוקי... המאמר הזה מפליא ומבהיל כל שומעיו, וכבר מבואר בשם הגאון מוילנא שנתגלה לו סוד מאמר זה"; שיח יצחק, ווילנא תרע"ב, דף לד טו"א. וראה עוד פני אריה לרבי אריה הלוי מוואלקאוויסק, וילנא תרל"ג, דף יב ע"א. סוד מאמר האגדה דסוכה, נדפס לאחר מכן ב'פירוש על כמה אגדות', קניגסברג תרכ"ב, י"ל ע"י נין רבי אברהם אחי הגר"א, בדף יא ע"ב מתוך כתי"; וכנראה שקיבל את הכתי"מ מאת רא"ש מאמצילאוו; כן נדפס ע"י רבי יצחק אייזיק כהנא כפי שקיבל ר' אברהם שמחה, תולדות יצחק, ירושלים תרמ"ד, דף קצ. ביאור זה נוגע לגאולת ישראל, או ששון ושמחה רומזים לשני המשיחין, פתח השער ל'תולדות יצחק' מהדורת ניו יורק תשס"ג, עמ' טו בשם כתי"י רבי סעדיה ב"ר נתן נטע; או שהכוונה לישמעאל ועשו, כפי שכתב רבי יחיאל העליר אב"ד סובאלק, עמודי אור, קניגסברג תרט"ו, דף קטז ע"א, בשם הגר"א.

173. אבן ספיר, א, דף צג סוף ע"א.

174. פלא שמכל האוצר העשיר מכתבי יד תימנים שהתגלו בשנים האחרונות, לא מצאנו אפילו אזכור אחד לאיגרת זו, וכן לספרים אשר צויד בהם השליח. אם כי יש ליישב בדוחק, מתוך המסופר באיגרתו של רבי ישראל

ספרי קבלה של האר"י ז"ל¹⁷⁵, וכן "מעט מספריו הקדושים בנסתרות" של הגר"א, כגון 'ספרא דצניעותא הקדוש'¹⁷⁶, מצורף להם "איזה סודות שגילה, אשר עד בואו היו נעלמים מעין כל חיי"¹⁷⁷.

אפשר להסביר שלא בכדי נקט את 'ספרא דצניעותא'. עיון בביאור הגר"א לחיבור זה מעלה שהחשיב את החיבור למדרגה הראשונה בספרות הזוהר, ונחשב כעין משנה לזוהר, כדוגמת משנה לגמרא¹⁷⁸. וזכה לגילויים נפלאים עת חיבורו, ולכן ערך "משתה וסעודה" עם סיום החיבור, בה השתתפו משפחתו ותלמידיו¹⁷⁹; ומכל חיבוריו בנסתר שיבח רק את זה¹⁸⁰; ודווקא על ביאורו זה תלה תקווה זירוהו הקץ¹⁸¹.

כמובן שכוונתו ליידעם את גדלותו של הגר"א וכן תורת האריז"ל, והכל כדי לזרז את עניין הגאולה, שרק בכוח לימוד סתרי תורה תזדרז ביאת הקץ. ולא עוד אלא כידוע שרבים מתלמידי

לאחר כישלון השליחות בו הוא מספר שהמלך ציווה שיקחו את תיבת השליח עם כל רכושו: "כספו וכתביו, לתת הכול ליורשיו, כי שמע ממנו אשר יש לו בן ובת באי".

175. איגרתו לעשרת השבטים.

176. איגרתו לראש"ז.

177. איגרתו לעשרת השבטים. תקופה ארוכה היססו תלמידו הגר"א האם להדפיס את חיבוריו לתורת הנסתר. בהקדמתו ל'שנות אליהו' כותב רבי חיים מוואלוז'ין: "ובנסתר אשר אין אתנו יודע אם העת והשעה כדאי שיודפסו על התיקונים, רע"מ והרבה מאמרי הזוהר, ועל הספד"צ והיכלות וס' יצירה... פלאי פלאות ונוראות בלשון צדיק כסף ובחור, מועט מחזיק מרובה, וכל אחד נדמה לו בערך הבנתו והשגתו לאסוקי כדמסיק תעלא מבי כרכי, זולת מאמרים סתומים וחתומים דלית להון פתר..." וכן כתב רבי אורי שרגא פייביש, חתן הגר"א, בהקדמה לאדרת אליהו, דובראוונא תקס"ד.

178. בפתיחתו לביאור לספרא דצניעותא הגדיר הגר"א את תוכן החיבור: "ונגד ה' פרקין של זה הספר, שהם נגד ה' חומשי תורה שהן נגד ה' פרצופים שכוללים כל האצילות ה' עולמיות שכוללים כל עולמות אבי"ע וא"ק, ד' אותיות הוי"ה עם קצו של יו"ד"; ספרא דצניעותא, וילנא תק"ף דף א טו"א.

בהסכמתו לספד"צ הרחיב רבי חיים מוואלוז'ין נקודה זו: "גם בספר הקדוש והנורא שמו אשר יקראו לו רבותינו התנאים הראשונים חכמי הזוה"ק 'ספרא דצניעותא' אשר נתחבר מקדם קדמתא מקדשיה ה' בדורות ראשוני הראשונים. אשר חכמי הזוה"ק מלקטין מדבריו הק' תיבות ספורות רזין דרזין. ואף שזכינו לשיחתו המסודר לפנינו בזוה"ק בשלימותו. אמנם עדיין לא זכינו לאורו. וכמעט שנגנו אורו ששימש בימי הראשונים... וזה ימים רבים לישראל ספר הק' הלזה תורה חתומה ניתנה.... הן עתה, מה נכבד היום אשר זכינו לרב טוב הצפון, ביאור נפלא פלאי פלאות נוראות על האי ספרא קדישא ע"י האי חסידא קדישא רבינו הגדול מזה"א נ"ע, אשר העמיק הרחיב לבארו ולסדרו וסידור נפלא ולהגיה אורות מאופל השיבושים... כל דברי הספר הק' הלו דרכו והילוכו בקודש הולך ואור כסדר ממש כל סדרי המרכבה ושיעור קומה והשתלשלות כולה המסודרים לנו עפ"י הזוה"ק וכתבי האר"י... והספר החתום הזה הוא כענין המשנה בנגלות תוה"ק, וכל הדורות הראשונים קדושי עליון היו משתמשים לאורו מסרום פא"פ בסתר ובחשאי לתלמידיהם הקדושים... וודאי דליכא מידי בזוה"ק ותיקונים דלא רמזאו בכללות נפלא במקורו במתניתין בספד"צ. והאדרתו הק' וזוה"ק ותיקונים המה כענין התלמוד בבלי וירושלמי בנגלות תוה"ק....". מה שכתב שהוא המשנה לספר הזוהר, העיר רבי דוד לוריא מביחוב: "ואף שאצלנו נחלק ספד"צ לחמשה פרקים, אצלם היו שיטת סדרי"; קדמות הזוהר, סוף ענף שני.

179. עליות אליהו, מעלות הסולם, הע' יט.

180. רבי יצחק אייזיק כהנא, תולדות יצחק, ב, ירושלים תרמ"ד, הקדמה דף ב ע"א: "שמעתי מכמה אנשים גדולים ששיבחו את ספר ספד"צ מאוד, ואמר אשר מי שלמד עם רבנו הקדוש האריז"ל למד ג"כ עמו".

181. כן כותב ר' שמואל לוריא - שהקדיש כל חייו להוצאת כתבי הגר"א לאור - בשם גדולים וטובים: "היה חפץ ורצון הגר"א שיתפשט פירושו על ספד"צ בדרא בתראה, בו תלוי קירוב גאולתנו". מכתבו פורסם בחוברת 'תקנות והתעודות לבית 'מדרש אליהו' לזכרון הגר"א, ירושלים תרס"ה, עמ' 1.

הגר"א ראו רבם 'כמשיח'. על תודעה זו כדאי להעתיק קטע אחד של רבי יצחק אייזיק כהנא:

גם מבואר לעיל מרה"ק האריז"ל אשר בכל דור ודור נשלח נשמת משיח בן יוסף לגלות רזי התורה וטעמי המצוות כדי שעל ידם יעשה כל אדם את מעשיו בתכלית היחוד... ולזה כתבתי למעלה אשר לבי אומר לי בבירור שנשלח לנו בדורותינו האלו איש אלקים נורא, איש שהכל בו ולו דומיה תהלה את כבוד רה"ג הגר"א ז"ל. ועל ידי דבריו הנאמנים יהיה לנו צמח צדקה וישועה אף לשפלות דורינו הרחוקים מתבונה¹⁸².

בכתבי הגר"א ותלמידיו מודגש הצורך בלימוד רזי התורה כדי להחיש את הגאולה ממשכי דרכו התבטאו שעיקר חייו הקדיש בבירור תורת הסוד. רבי אליהו רגולר, אשר התעמק על תורת הנסתר שבכתבי הגר"א משך י"ג שנים, הביע זאת בזה"ל: כי "כמה שהעמיק והרחיב את כל תורתנו הקדושה בנגלות, כידוע לכל; יותר ויותר מעשר ידות רצה לגלות כל צפוני וסתרי סתריה הנסותרות"¹⁸³.

בביאורו לתיקון ז"ל גילה הגר"א דעתו באופן מפורש, כי "הגאולה תהיה על ידי לימוד הזהרה"¹⁸⁴; ומניעת הלימוד בזאת החכמה היא הגורם המעכב את הגאולה¹⁸⁵.

ולא עוד, אלא שהיו מתלמידיו שראו בו ובעבודתו מגולל את הדרך להחשת הקץ. ידוע מה שכתב רבי מנשה מאיליא: "לפי הנראה לפי רוב המשך גלויותינו, שהוא קרוב לעקבות משיחנו, ושצריך לפנות דרך לפניו דרך האמת... וכפי הנראה ששלח לנו ה' עיר וקדיש מן שמיא, הגאון המפורסם מו"ה אליהו זצ"ל מוילנא, שהתחיל קצת להחזיר עטרת התורה ליושנה עפ"י דרכי דרך האמת והפשוט... עד שהגיעו הדברים לתכלית התיקון, עד שנהיו ראויים לחול עלינו, אור ושפע אלקי ע"י משיח צדקנו"¹⁸⁶.

יש לעשות פעולות כדי להחיש את הגאולה

פעמים רבות מתבססים תלמידי הגר"א בכתביהם על הרעיון שכדי להחיש את הגאולה יש להקדים עשיית אנושית רבת-אנפין, ובלשונם 'אתערותא דלתתא'. באיגרתו לעשרת השבטים מתבטא רבי ישראל בצורה קצרה אבל בהירה ביותר, בהתייחסותו לביצוע ה'סמיכה': "שכל הדברים צריך התעוררות תחלה מלמטה... אי לזאת התגברנו והתחזקנו... והננו שולחים שליח ישר והגון".

תלמידי רבי מנחם מנדל משקלוב ביטאו התלהבות משיחית מבוססת על התעוררות זו, בשנת תקצ"ז בעת שזכו לאישור המיוחל לבנות את בית הכנסת 'החורבה', כאשר פנו לעזרה מאחיהם שבגולה: "עורו נא התעוררו נא כגיבורים חלציכם, חזקו נא בעד עמינו ועיר אלקינו להרים ראש

182. תולדות יצחק, ג, ירושלים תרמ"ד, דף קמג ע"ב.

183. עדות רבי יצחק אייזיק כהנא, תולדות יצחק, ירושלים תרל"ה, דף ב ע"ב.

184. תקו"ז דף כה ע"א, ד"ה ובגינא, וכ"כ בדף קכ ע"ב, ד"ה ובחכמה. ובביאור לזח"ב דף קיד ע"ב שיציאה מן הגלות תלוי בלימוד קבלה שהיא "אורייתא דמשה".

185. תקו"ז דף פא ע"ב, ד"ה ודאי איהו.

186. אלפי מנשה, וילנא תקפ"ג, דף עג.

עליון לאוקמא שכינתא קדישא למצוא מנוח לכף רגלה בבית מקדשנו... ואת עפרה יחוננו ובאתערותא דלתתא תליא מלתא לעורר אתערותא דלעילא לבנות הנהרות¹⁸⁷.

היחס של ההנהגה הירושלמית

מנקודת מבטו של רבי ישראל, השליחות נעשתה בשיתוף פעולה מכל עדות האשכנזים בא"י. את מכתבו לראש"ז שכתב תיכף עם שיגור השליח והוא מתבטא: "אגלה ל ידידי נר"ו כי הסכמנו כולנו לשלוח איש אחד מיוחד לאחינו בני משה רבנו ע"ה ועשרת השבטים"¹⁸⁸. אבל אליה וקוץ בה. עוד באותו פרק זמן משמיע – איש אמונו – ראש"ז צורף לרצ"ה נימה שונה; הוא כבר מביע מפורשות שהנהגת הכולל הירושלמי לא היו אחים לדעה עם רבי ישראל. הוא מנמק זאת לא מטעמים אידיאולוגיים, אלא כספיים גרידא: "אכן מחמת דוחק הציבור ועול החובות אשר עליהם לא הסכימו רבני וממוני עה"ק ירושלם ת"ו עמדי להרבות בהוצאות על הספק"¹⁸⁹; להלן ניווכח שלא כך פני הדברים, אלא היתה להנהגה הירושלמית התנגדות אידיאולוגית.

מן הצורך להסביר מהו סלע המחלוקת.

אחרי בדיקה מקיפה בפרשה זו, באים לידי מסקנה שמתי מעט מתוך הנהגת היישוב סמכו ידיהם על שליחות זו. אם נשווה את שלל החתימות המכובדות המעטרות את איגרת המילוט מול ארבעת החותמים על איגרת השליחות, הפער זועק דרשני! הרי מדובר באותה שליחות, ועל איגרת המילוט שמטרתה התרמה למעוה א"י גרידא חותמים כל ראשי היישוב בלי יוצא מן הכלל: עדת הפרושים והחסידים בצפת וטבריה וגם בירושלים, חסידי חב"ד, וגם כמה מראשי עדת הספרדים. ואילו על האיגרת לעשרת השבטים חתמו אך ורק ארבעה!

יתירה מזאת, החותם הראשון על איגרת המילוט הוא רבי חיים כהן, ראש וזקן העדה הפרושית, ואילו על האיגרת לעשרת השבטים, שלפי ר' ישראל הרי הוא הסתמך בכל כוחו על אישורו של ר' חיים לשיגור השליח, הוא לא חתם!

על התעלמות הספרדים מהשליחות מסביר רבי ישראל במכתבו לראש"ז ומשמעות דבריו שהספרדים חששו שמה גילוי של השליח יגרור האשמה בניסיון למרידה במלכות¹⁹⁰: "תחלה

187. א' יערי, שלוחי א"י, עמ' 782.

188. גאולה בדרך הטבע, עמ' 125.

189. גאולה בדרך הטבע, עמ' 124.

190. רתיעה מחיפוש השבטים על רקע פחד מחשש אשמת מרידה במלכות, מופיעה באיגרתו של ר' אברהם רפאל טרבוט מצפת לר' אברהם מפירושא, משנת רפ"ג לערך, שהגיע בחור אחד בן ט"ו שנים לעירו ולדבריו אביו משבט ראובן ואמו משבט דן: "והשמיע לנו גדולות ונפלאות מן הגאולה, וכי מהרה יבואו השבטים, ושבט ראובן יעלה תחילה, והזוהר מסייעו בפרשת ויחי. ואמר כי שלחו המלך משבט ראובן בירושלם להסיר אבן אחת שהייתה בכותל מערבי אשר בנה אותו ירבעם בן נבט... ובכל עת שהייתה בכותל לא היו ישראל יכולים לצאת מן הגלות. והבחור הזה התפאר כי הוציאה בפני גאון עוזנו צניף תפארתנו אדונינו הנגיד הכהן הגדול כמה"ר יצחק שולאל... והבחור הזה נסע לדמשק. אחרי נוסעו כתב אלי מירושלם ראש גלותנו רוח אפנו אדונינו הנגיד, כי כל מה שאמר בשמו, כמו מהסרת האבן וכיוצא בדברים אלו, הכל היה שקר וכזב, וכי הוא מסית ומדיח, ולי בפרט צוה וגו' לכל החכמים מפה שנכתוב ונפרסם אותו באופן שלא יאמינו בו, כי יש לחוש פן יצא הקול ויראה כמין מורד במלכות..."; א' נויבאר (לעיל הערה 66), עמ' 32-33; ומן הצורך לציין שהאיגרת נכתבה בתקופת הכיבוש הטורקי. וראה י' פראור, "לביקורת אגרות ירושלמיות מן המאה

הסכמנו לשלוח מד"א¹⁹¹ עה"ק מאשכנזים הי' כי אחינו הספרדים הי"ו לא רצו מפחדים כי בביאור שהשולטן בלכתם למיקע. עוברים דרך המדבר שיושבים שם בני הרכבים הנקראים יהוד אלחבר".

אולם נראה שהתעלמותם מהשליחות היא יותר עקרונית, והוא אי אימונם במקורות עליהם סמך ר' ישראל. את זאת אנו יכולים לשער מתוך מכתבו של הראשל"צ רבי שלמה משה סוזין¹⁹² מי"ד אלול תקצ"ה אל החכם א' כרמולי שחקר רבות אודות עשרת השבטים, והוא מטיל ספק בכלל באיתור ומיקום עשרת השבטים בכלל, ובאותנטיות מכתבו של ר' ברוך גד בפרט: "מימי לא זכיתי לצאת מן המבוכה על אلدד הדני ודוד הראובני, ומה גם על האיגרת שהובאה לירושלים בשנת ת"ו ע"י ר' גד השד"ר"¹⁹³.

ויתירה מזו. הלא העתק איגרת לעשרת השבטים נשלח על-ידי ר' ישראל אל חברי פקוא"מ מאמשטרדם, והם פרסמו בדפוס את פתשגן-הכתב שלה, ושלחוה למאות קהילות ישראל. לאחר החקירה באנו לידי מסקנה שהשליחות לא השאירה רושם אצל רוב רובם של קהילות ישראל, כולל העדה הפרושית בירושלים; וגם לא התעניינו בהתרחשויות של השליח בעת מסעו, ומכל-שכן שלא תרמו למענו, כפי שהתבקשו מאת הפקוא"מ. הפלא הוא ששניים מגדולי חכמי-ישראל כן התעניינו, והכוונה לרבי עקיבא איגר וחתנו רבי משה סופר, ועל כך בהמשך המאמר.

הסבר להתעלמות ההנהגה הירושלמית: עם פטירתו של רבי מנחם מנדל משקלוב בר"ח אדר א' תקפ"ז, התעורר חשש בלב אנשי ירושלים שמא רבי ישראל משקלוב – ראש הקהילה בצפת וממייסדי הכולל הפרושי, ישתלט על הנהגת הכולל ויצליח לדחוק את רגלי אנשי ירושלים ולמנוע את השקעת כספי הכולל בשיקום חצר 'החורבה'. בינתיים נותרה הנהגה הירושלמית בידי הזקנים: ר' שלמה זלמן שפירא ור' טוביה, שניהם דור שני לגר"א.

בסוף שנת תקפ"ט, עם פטירת שני זקנים אלו, ובתקופת שליחותו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף לחו"ל¹⁹⁴, הצליח ר' ישראל לשנות את יחסי הכוחות בכולל לטובתו, כשהוא מעביר את חתנו, ר' ישעיה ברדקי, להתגורר בירושלים, והתמנה לאחד הממונים. חודשים אחדים לאחר מכן יצא ר' ישעיה לשליחות ברוסיה, ובתוך כך הצליח להסדיר את מעמדו הרשמי של חמיו כ"ראש הכולל". אפשר לשער ששרר מתח מסוים בין ההנהגה הירושלמית להנהגה הצפתית¹⁹⁵.

הט"ו והט"ז, ירושלים, שנה א' ח' (ניסן תש"ח), עמ' קמג-קמד, שהצליח לפענח שם ומקום כותב האיגרת. באותה תקופה, הסתכן ר"י בירב עם חידוש הסמיכה, כפי שהוא מספר בקונטרס שלו: שקמו נגדו שני מלשינים והיה בסכנה ממש.

191. כוונתו לארבע ערי הקודש.

192. במשך כל חייו פעל למען יישובה של א"י. כמה פעמים יצא כשליח היישוב. בשנת תקפ"ד נבחר לראשל"צ, והיה מנהיגה של העדה הספרדית בירושלים. מראשית הגעת האשכנזים דבקה נפשו ברמ"מ משקלוב; ועשרות אגרות הפקוא"מ אליו מעידות על פעלו הרב לביסוסו ופיתוחו של היישוב, ועל פעולותיו הרבות לאחדות הכוללים, הן בין הספרדים לאשכנזים והן בין החסידים לפרושים.

193. מבשרת ציון: היא קבוצת אגדות שונות על דבר עשרת השבטים אשר נכתבו לירושלים, ירושלים תר"ה, עמ' מז-מט.

194. יצא בחודש אלול תקפ"ט לאיטליה, בשליחות משותפת של הספרדים והאשכנזים. ראה מ' סלומון, שלשה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט, מעמ' 40 ואילך.

195. השיבה לירושלים, עמ' 185-186.

מעמדו של רבי ישראל משקלוב בתוך הנהגת הכולל הפרושי, וייחס החסידים כלפיו.

ראש"ז צורף – גם הוא מחשובי כולל הפרושי בירושלים – גם היה מעורב עם מבצע השליחות כבר מראשית המבצע. את זאת אנו למדים ממכתבו מיום ה' באייר תקצ"א אז עשה את שליחותו בליוורנו¹⁹⁶. גם בהיותו בליוורנו היה ראש"ז צורף מעודכן בכל שלבי ההכנה לשליחות. במכתבו מחודש אייר תקצ"א, כשהוא פורס את הנעשה בא"י ערב השליחות, הוא מנמק את עמדת הכולל הירושלמי, שלא נתן יד לשליחות, לא כהתנגדות עקרונית אלא "מחמת דוחק הציבור ועול החובות אשר עליהם לא הסכימו רבני וממוני עה"ק ירושלם ת"ו עמדי להרבות בהוצאות על הספק". כעבור שנה אנו שומעים נימה שונה, אודות התנגדות נמרצת לשליחות.

במכתבו לרבי ישעיה ברדקי מראשי הקהילה בירושלים, מיום ז' אדר שני תקצ"ב, ששהה באותה עת בוויילנא, מעדכן אותו רצ"ה על המתרחש בהנהגת הכולל, ובין השאר סביב השליחות:

כנראה לא נעלם גם ממעכ"ת שליחות מ"ו ברוך במ"ו שמואל קארלינער נ"י ובאג' הנ"ל [מחודש אלול תקצ"א] ק"ל מזה"ג מ"ח¹⁹⁷ תופס אגרת הכוללת שכתב ונתן בידי והטיבה בעינינו למאד, ומצאנו טוב ונכון לעורר רחמי אהב"י להדפיסה, וכן היה דעת מעלת השד"ר הרבני מוהראש"ז [צורף] נ"י וכן עשינו. ושלחנו איזה מהנדפסות לאה"ק ע"י השד"ר הנז', ונראה לשלוח עכ"פ אחת לתמן. כחס על פריטי דבי דואר עדיין לא שלחנוה, ונראה לשלוח ע"י נוסעי או סוחרי יריד לייפציג הסמוך. מקצת דברים השמטנו מחשש גילוי, ולא יתן מגרעת בנועם ויופי הסידור והמליצה, מעשה ידי אומן חכם גדול ומובהק בתורה ובחכמה ספרא רבא דישראל¹⁹⁸.

על מכתבו זה לא מצאנו בפנקס תגובה ירושלמית. הרי לנו שמכל חברי העדה בירושלים, מצאנו שלושה הסכימו והיו מעורבים במבצע: ר' אריה נאמן, ר' ישעיה ברדקי וראש"ז צורף; אולם לא מצאנו תגובה – לא חיובית ולא שלילית – מאת שאר חברי ההנהגה הירושלמית. לכן נראה שבתקופה זו פשוט התעלמו מכל מבצע החיפוש. מאידך, כעבור שנה, אנו שומעים הדים של התנגדות, מהם צורמים ביותר, כאשר ברור שהם מתנגדים לכל השליחות. יתירה מזו, גם החסידים התנגדו, אבל לא לעצם השליחות אלא לאישיותו המופקרת של השליח, לדעתם, ועל כך נרחיב להלן.

כדי להבין בצורה מהימנה ומדויקת יותר את איגרתם של 'בני משה', ביקש רצ"ה מאת ראש"ז צורף, הנמצא באותה עת בליוורנו¹⁹⁹, שיעתיק לו את הנוסח המקורי של האיגרת, שנמצא בפנקס קהילת ריג"יו – כפי שתואר לעיל בארוכה. באיגרתו מיום ערב ר"ח אייר תקצ"ב אל ראש"ז צורף

196. לעיל הע' 98.

197. ר' ישעיה היה חתנו של ר' ישראל משקלוב.

198. כך 5, דף 18 ע"ב.

199. אגב, אחרי בדיקה מקיפה נוכחתי לראות שראש"ז – למרותו היותו אשכנזי מבן ומלידה – הסתובב זמן רב בליוורנו בפרט ובאיטליה בכלל. לאחר זמן מצאתי שרצ"ה לעהרן גם הוא עמד על כך, אגב אורחא. באיגרתו לקהלת פפד"מ מאסרו-חג של פסח תקצ"א, הוא מודיעם שהשד"ר ראש"ז צורף בדרך אליהם עם 'עפר א"י' כעבור הגביר ר' וואלף וורטהיים. בהמשך הוא מוסיף אנקדוטה מעניינת מטיבו של שד"ר זה: "מדי דברנו בזה לא נוכל עצור במלך להודיע לרומעכ"ת שהשליח הנז' אין כוחו יפה כי אם בערי פראנקיאה היינו בכל איטליה ובק"ק ספרדים שבמדינות צרפת ואנגליה והאלאנד, אך לק"ק אשכנזים וכל מדינות פרייסין ואביזרייהו, אין לו שום שליחות יד"; כך 4, דף 85 ע"א.

מבקש הימנו רצ"ה:

בבואו לריגייו אל ישכח מה שבקשתי ממע"כ נ"י שייבקש לראות גוף הכתב מרבני ירושלים נ"ע ששלחו העתק אג' בני משה לעשרת השבטים ככתוב בספר מדבר קדמות וישלח לנו העתק מכוון²⁰⁰.

כעבור שלושה חדשים עשה ראש"ז בריגייו, ותיכף פנה לרב העיר – רבי יעקב ישראל כרמי – לבוא לעזרתו לאיתור האיגרות. ר' יעקב ישראל לא נח, וביחד חיפשו בארכיוני העיר עד שמצאו אותם. ביום כ"ו באב תקצ"ב העתיק לעצמו את 'איגרת רבני ירושלים' משנת ת"ז, המאשרים את קבלת 'איגרת של בני משה אל יהודה וירושלים', משנת ת"ו²⁰¹.

כאן מתבקשת השאלה מאל"ה: פתאום, שנה וחצי לאחר שליחות ר' ברוך, דורש רצ"ה העתק איגרת בני משה. מה הסיבה לכך? ! הלא באגרתו לעשרת השבטים סומך רבי ישראל את שתי ידיו על איגרתם זו, ורצ"ה במכתבו לקהילות ישראל חזר על כך! הרי איגרת בני משה כבר נדפסה פעמיים בחיבורים שונים, ועליהם סמך רבי ישראל!

אולי יש ליישב תמיהה זו עם גילוי שני מכתבים של רצ"ה לרעק"א בהפרש של שנה. במכתבו לרצ"ה מסיון תקצ"א מביע רעק"א את רצונו לקבל העתק מאיגרתם של בני משה. תיכף עם קבלת הבקשה החזיר לו רצ"ה העתק האיגרת בצירוף אישור החיד"א. משאלה זו חוזרת על עצמה בחודש כסלו תקצ"ב; שוב מבקש הימנו רעק"א העתק המכתב ורצ"ה תמה על בקשתו זו, שהרי כבר שלח לו!

יש להניח שאיגרתם של בני עשרת השבטים המונח בריגייו עוררה תהיות אצל רעק"א ולא הסתמך על העתקות מכלי שני ושל"שי, אלא ביקש להסתמך על העתקה מהמקור, ולכן חיפש רצ"ה הזדמנות ששד"ר כלשהו השווה בליורנו יוכל להעתיקו מהמקור עצמו. כאסמכתא להשערה זו אפשר להצביע על איגרתו של הראשל"צ רבי שלמה משה סוזין, שהטיל ספק באותנטיות איגרת בני משה²⁰².

200. כרך 5, דף 37 ע"ב.

מלשונו מוכרח שזו כבר בקשתו השנייה; בפנקס אין איגרת קודמת לראש"ז. ביום י"א באייר שוב שולח רצ"ה איגרת ארוכה לראש"ז, בה חוזר על רוב תוכנה של איגרת זו, ואילו על בקשה זו של העתקת האיגרות, לא חזר (שם, דף 40 ע"א).

ביום ח' לחודש מרחשון תקצ"ג כבר היה ראש"ז בדרכו חזרה ארצה (כרך 5 דף 65 ע"א, דף 76 ע"ב), ומכתב הראשון של הפקוא"מ אליו בו הם מברכים אותו על חזרתו ירושלימה הוא מה' בכסלו (שם, דף 70 ע"א). 201. ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, א, לעיל הע' 110, דפים צו ע"ב-צח ע"ב, מתוך פנקסו של ראש"ז. ראש"ז שלח את העתקו לאמשטרדם, אבל לא פרסמו בדפוס. הוא הרבה להשתמש בהם בדרך שליחותו, ולשם כך קיבל אישור מר' יעקב ישראל על אמיתות ההעתקה. ר' מרדכי שמואל גירונדי מפאדווא מספר בהתרגשות איך שראש"ז הראה לו את העתקתו שעשה; ראה תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה, טריסטה תרי"ג, עמ' 60. האמת שכבר בחודש אייר הודיע ראש"ז לרצ"ה שבכוונתו לחזור לא"י לקראת סוף השנה, ידיעה זו נמסרה ע"י רצ"ה לראשי קהילת ברלין ביום ל"ג בעומר תקצ"ב: "הוא מצפה לשוב קודם ר"ה הבע"ל, הגם שלא יכול להחליט עדיין, כל זמן שלא גמר שליחותו"; כרך 5, דף 43 ע"ב.

202. לעיל הע' 47.

כמובן שאיגרת רבני ירושלים אמיתית היא, ונאמנה עלינו עדותו של החיד"א שהכיר את חתימת הרבנים. ובוודאי נכתבה על-פי בקשת רבי נתן שפירא, שידע שיש בה כדי להועיל בשליחותו. אבל איגרת 'בני משה' שהביא אתו ר' ברוך גד נחשדה כמזויפת. הרב יעקב ספיר כבר ערער על אמיתותה, וטען שהיא דומה יותר מדי לסיפורו של אלדד הדני, וסגנון שפתה מחודשת ולא עתיקה מתקופת הבית²⁰³.

עיתוי השליחות

נשאלת השאלה: אם באמת איתור השליחים יחד עם כל המשתמע בכך בער כל כך בעצמותיו, למה המתין עד עתה? את התשובה לכך מגלה ר' ישראל בעצמו באגרותיו. נכון שתפיסתו לאיתור השבטים היא חשובה ביותר, והוא מודה שכבר זמן רב "בוער בעצמותיו" כדי לחשוף אותם, אלא המונע היה מנהיג העדה – רבי חיים כהן מפינסק, שזה זמן רב שביקש הימנו אישר לשליחות, ור"ח דחה אותו וטען שיש להמתין עד שתגיע השעה הראויה לכך, ואכן כעת ר"ח התלהב ברשפי אש ונתן את האות והאישור לביצוע השליחות. וכה כותב במכתבו לראש"ז:

ידידי, זה כמה שנים בלבי כאש בוערה הייתי מתון בדרכי והגאון הצדיק שי²⁰⁴ הרהיבני באמרו שלא ישאלוהו בזה שידוע לנו בבירור כי הגיע זמן זה והתלהב כאש בזה. ואני מחזיקו ע"י רשותו זה זמן רב וייסורים הרבים ועבודתו תמה הוא ותורתו וזכות אבותיו הק' נ"ע, כי נגלה לו פה חלומות אמיתיים כידוע לי.

אפשר לשער שדיעויות מסוימות על מיקומם והשתקקות לגלותם קלט עוד בהיותו בשקלוב, את זאת אפשר לנחש אחרי עיון בהתכתבות נדירה ביותר בין יהודי בוכרה לבין קהלת שקלוב בשנת תקס"ג²⁰⁵.

203. בראשית דבריו הוא נותן את האימון המלא בהעתקת ראש"ז: "ואתם אלופי ומיודעי! אם לבבכם נוקף על כל תוקף דברי האיגרת הזאת. אגידה לכם כי גם אנוכי לא נפתה לכל דבר וגם לא אדע חנופה ומשא פנים, בלתי אל האמת עיני ולבי כל הימים. ואגיד לכם שדבר ראש"ז זמן האלה כנים ואמתיים, כאשר ידעתיו לאיש אמונים אשר לא ישקר וחותם האמת חרות על ההעתקה הזאת, ועמו הרב החכם כמוה"ר יעקב ישראל הנודע לחכם חרשים ואיש אמת".

מכאן עובר לאמינות בחתימות רבני ירושלים: "גם אין לתת דופי ח"ו בגאוני חכמי ירושלים ... כי העשרה הרבנים גדולי חכמי ירושלים החתומים על אמיתות ההעתקה... לא נחשדו ח"ו שהם בדו מלבם כל הדברים האלה... ואין לנו להרהר רק אם כנים דברי ר' ברוך גד ז"ל במעשה ר' מלכיאל אם הביא לו זה האיגרת מבני משה מעבר לנהר סבטיון עם חתימות המלך והנשיא והזקן? ! כי גם לבי נוקפי מאד על סגנון הלשון והמליצות אם הם יצאו מאלה אשר הגלו שם קודם חורבן בית ראשון ובחורבנו! וכמעט תפוג לבי מהאמין כי לשון זה (וגם תמונות האותיות והכתב לא הגידו איך ומה?) לשון קדומים הוא ושאר חקירות לא מעט אשר ראוי לאיש נלבב לשום עליהם עין ולב"; אכן ספיר, דף צח ע"ב.

204. רבי חיים כהן אב"ד פינסק.

205. יש מקום לשער שגם רבותיו של רבי ישראל התעניינו במיקום וזהות השבטים, וזאת על פי יומניו של המומר יוסף וולף.

וולף היה יליד באמברג וכבר בגיל 17 הוטבל לנצרות. ברבות הימים עקר ללונדון, ונשא את נכדתו של ראש הממשלה. ואחרי לימודים בחסות ה'חברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב יהודים', יצא לעשות נפשות לנצרות רח"ל. נמנה עם המיסיונרים הראשונים שפעלו בא", ואולי היה הפעיל והמפורסם שבהם. לירושלים יצא בשנת תקפ"ב והצליח לקשור קשרים עם עדת הפרושים בירושלים ולקיים עמה מגעים. בימניו שרשם על-אתר הוא מוסר על שיחותיו וחוויותיו שניהל עם היהודים. וולף ביקש להבין את תולדות

ראשית התיישבותם של יהודים בבוכרה לוטה בערפל של אגדות ושמועות. דבר אחד ברור, שהם הגיעו מפרס במאה ה־ט' למספרם. ניתוקם של יהודי בוכרה משאר קיבוצי ישראל במשך מאות שנה, הביאה לידי התנוונותם הרוחנית, שהיתה מסתיימת בוודאי בהתבוללות גמורה, אלמלא השד"ר ר' יוסף מאמאן מצפת, שהגיע אליהם לראשונה בשנת תקנ"ג. הוא ראה אותם אוכלים טריפה, לא מקפידים על טהרה, והתעורר להחזיר עטרה ליושנה: הביא להם את בשורת א"י, עורר את הכרתם העצמית, ובעיקר קשר קשרים בינם לבין שאר יישובי ישראל, והצליח להברות את האבר המדולדל שהפך לאבר חי בגוף עם ישראל²⁰⁶.

ר' יוסף היה להם לרב ומורה. בשנת תקס"ב שלח מכתבי-בקשה לקהילת שקלוב שישלחו חומשים וסידורים עבור הבוכרים. והנה, קבלה הייתה בידי הבוכרים שהם מצאצאי עשרת השבטים! ואלה דברי האיגרת ששלחו לשקלוב:

שלומות רבות וישועות יחולו על ראש קהל ישראל... שמעתי מאנשים סוחרי בוכארא בערי אורוס [=רוסיה] ישראלים הרבה יש כי אם בעיר קזל-גר אין אנו יודעים מאיזה ישראל אתם. אנחנו צריכים לבוא בעיר אורוס, שמענו צוררים ודוחקים לישראל, אם אתם יודעים לא יש לנו מכשול ונזק.

בהמשך הם מציעים את עצמם להיות כסוחרים עבורם, בכך שהם אנשי אמנה. הבוכרים היו מנותקים כל כך מאחיהם ברוסיה שעוד חששו ששפת לשה"ק רחוקה מהם: "ואם אינכם יודעים לשון הקודש תכתבו בכתב ישראל בלשון יוונית". במקביל צירף השד"ר ר' יוסף מכתב למשלוח של ספרי קודש: "אין בידינו לא כת"י ולא ספרים ולא שום תשמישי קדושה..."²⁰⁷.

ביום כ"ה בכסלו תקס"ב כתבו ראשי קהילת שקלוב מכתב ארוך, והעולה מתוכו שהאמינו בתום לב שבני בוכרה הם מעשרת השבטים: "אל שלומי אמוני ישראל, שארית פליטת גולת אריאל, העומדים על משמרתם ומחזיקים בעבודת האל, בני בוכרא". רוב המכתב הוא סקירה קצרה

ישראל ואת ציפיותיו למשיח וקיים מגעים עם ראשי הקהילה הפרושית. ביומנו מיום כ"ז באדר תקפ"ב הוא מספר על שיח בינו לאברהם בן ראובן על הברית החדשה. למחרת ניהל דיאלוג עם אברהם בן דוד משקלוב וכן עם וואלף בן צבי. למחרת נפגש עם ראשי עדת הקראים, וביום ד' בניסן נפגש עם רמ"מ משקלוב, עמו קיים דוח-שיח תיאולוגי. את שמו הוא כבר שמע בהיותו במצרים כרבה של עדת האשכנזים בירושלים, ונערץ גם בפי הספרדים. וולף ממשיך לתאר בפרוטרוט את שיחתו המרתקת עם רמ"מ [תרגום חופשי]: "את שמו מפארים כמקובל הגדול ביותר וחסיד מפורסם. תלמידו ר' שלמה [זלמן שפירא] אמר עליו שהוא מסוגל לשאת דרוש יותר משלוש שעות על כל מילה בתורה, ולרתק את שומעיו. הוא מגדולי תלמידיו של רבי אליהו מוויילנא. אברהם בן דוד הגיע לחדרי ומסר לי בשם רמ"מ שהוא רוצה לפגוש אותי. תיכף צעדתי לביתו. בהיכנסי לביתו הוא התנצל על ששלח לקרוא לי, והסביר שאינו נוהג לצאת מביתו, ואשמח לראותך בצל קורת בכל יום. הבית היה מלא עם אנשים שרצו לראות את הפגישא. כאן מעתיק וולף את הדיאלוג ביניהם, על נצרות, שבתאות, ותכלית היישוב בא"י."

את תיאור יום זה הוא מסיים ביומן, שבביתו של רמ"מ השאיל לו רש"ז שפירא את ספרו של מנשה בן ישראל 'מקוה ישראל', העוסק בשאלת עשרת השבטים, the Jewish Expositor and Friend of Israel, London

1822, P. 464; Memoir of the Rev. Joseph Wolf, Missionary to the Jews, London 1824, P. 266

206. א' יערי, "ספרי יהודי בוכארה", קריית ספר, יח (תש"א), עמ' 282-287.

207. האיגרת נדפסה על דף-בודד בשקלוב תקס"ג, אולם לא נותרה ממנה אפילו עותק אחד. העתקתיה מתוך 'דרישת ציון' לר' יחזקאל ב"ר יצחק תאומים, פפד"א תקס"ו, דף ד ע"ב.

בתולדות עם ישראל מחורבן הבית ועד ימיהם, והם מגיבים לכל השאלות ששאלו בפנייתם. נתמקד בנקודה אחת לגבי ייחוסם: "מה שכתבתם שאין אתם יודעים מאיזה ישראל אנחנו! תדעו נאמנה שאנחנו מבני אברהם יצחק ויעקב המתנהגים ע"פ דת תורת משה רבנו ע"ה וע"פ קבלת חכמינו ז"ל אשר מימיהם אנו שותים ומפיהם אנו חיים... ואנחנו מבני הגולה בני יהודה ובנימין והכהנים והלוויים אשר עלו עם עזרא מבבל...".

לאחר תיאור מפורט על פיזור הגולים בכל העולם עוברים למיקום עשרת השבטים: "זולת עשרת השבטים אשר הוגלו ע"י סנחריב ללחלח ובור ונבר גוזן וערי מדוי. ובני משה היושבים מאחורי סמבטיון ובני יונדב בן רכב היושבים באהלים במדבר אשר עד הנה לא נודע לנו מקומם. ואמרנו אולי נודע לכם מקומותיהם איה הם ותודיעו לנו..."²⁰⁸. רבי ישראל שעזב את שקלוב בשנת תקס"ט בוודאי שהיה מודע לתפיסות אלו.

נחזור להסכמתו של רבי חיים כהן. רבי ישראל מעיד שכבר זמן רב שבוערת בעצמותיו חשיפתם, ועד עכשיו רבי חיים עיכב בידו, ורק כעת הוא מזרז וממריץ אותו. נשאלת השאלה מה הגורם להשתנות זו.

שאלה זו יש ליישב בצורה פשוטה, שר' חיים היה מודע לסיכון הטמון במבצע זה, אבל כעת שתשיות ירדה בו, חשב לעצמו שאם לא עכשיו אימתי. יישוב נוסף ניתן לשער: שמועת גזירת השמד החלה להגיע לצפת, והיא אשר גרמה לזריזות השליחות. או אולי פקידת שנת ת"ר העומדת בפתח, וכנראה שרבי ישראל שהיה ידוע כבקי בשנת הפקידה, הוא שגרם לו לשנות דעתו. ואכן במכתבו ששיגר אליו רצ"ה ביום ו' במרחשון תקצ"ט הוא מתחנן לפניו שיגלה לו את שנת הפקידה המופיעה אצל הגר"א בביאורו לספד"צ²⁰⁹.

מימון השליחות

הוצאות שונות עלו לשליחות ארוכה ומפותלת זו. צרור כסף וצידה לדרך להחיותו לאורך כל הדרך, להחיות את משפחתו עד חזרתו הביתה, ועוד הלבשוהו בבגדים יקרי ערך כדי להיות ראוי להיכנס להיכלי המלכים בצורה ראויה ומכובדת²¹⁰.

208. דרישת ציון, שם, בסופו.

209. משיחיות וישוב א"י, עמ' 206.

210. כן כותב רצ"ה לקהילת הנובר ביום ז' אדר שני תקצ"ב: "העמיסו עליהם עול ההוצאה רבה שהי' להם שבעת שולחם אותו בבגדי כבוד כאשר יאות לאשר לפני מלכים ושרים יתייצב, ובכל צרכי הנסיעה, ובכמה ספרי קודש יצא טעון... ועוד הוכרחו לקבל עליהם בקנין כנימוס שיפרנסו אשתו ובני ביתו עד שובו מן השליחות לטובה"; כרך 5, דף 19 ע"ב. וחזר ביתר שאת על רשימת ההוצאות במכתבו לר' מתתיהו סגל גבאי א"י של קהילת שערמרעק, מיום כ"ה אדר-שני תקצ"ב; שם, דף 23 ע"ב [לא הצלחתי לזהות קהילה זו].

פרק רביעי

הפנייה לקהילות בחו"ל לעזרת השליחות ותגובת רבני וראשי הקהילה

פניית רבי ישראל משקלוב לחברי הפקוא"מ באמשטרדם

לשם הוצאת השליחות אל הפועל שיתף ר"י משקלוב פעולה עם הפקוא"מ. לראשונה שלח להם העתק איגרתו לעשרת השבטים. ברגע שהמידע הגיע לאמשטרדם – קרא רצ"ה את המכתב במעמד חבריו מתוך התרגשות כה גדולה עד כי "זלגו עיני דמעות מהתעוררות דברי קדשו"²¹¹, ולא עוד אלא שהוא האמין שהגאולה תתקרב "כי הגיע העת להיות התשועה הגדולה בישראל"²¹². מכאן ואילך משתדלים ממוני הפקוא"מ בכל כוחם ומרצם לקדם את המבצע. לפרשייה מרתקת זו אנו ניזונים משני מקורות: ממכתביו של רבי ישראל משקלוב, וממכתביו של הפקוא"מ שהושיטו יד ועזר להוצאת השליחות עד יומה האחרון.

התמסרותם של הפקוא"מ ובראשם רבי צבי הירש לעהרן

ר' צבי הירש לעהרן משתוקק להיות מעודכן בכל פרטי המבצע ולקבל מידע מלא ושוטף. מחשש שמא יפסיד מידע כלשהו בנושא, בגלל אובדן איגרת שתישלח אליו, מבקש רצ"ה מאת ר' ישראל כי כל איגרת כזאת תישלח אליו בשני עותקים – האחת דרך אלכסנדריה והשנייה דרך קושטא; כך בוודאי יגיע אליו לפחות עותק אחד²¹³.

יתירה מזאת, במשך כל הזמן השתוקקו חברי הפקוא"מ לקבל העתק מ"איגרת הספיקות" ששיגר ר' ישראל לעשרת השבטים, ובה טמונים ורמזים רזי תורה, וכנראה שתאוותם לא התמלאה²¹⁴.

חלק מהתעמולה לשליחות זו היתה במטרה להתרומה מאסיבית עבודה, ולצורך כך שיגרו הפקוא"מ איגרות לכל הקהילות שסרו למשמעותם; ולצד הבשורה על שליחות מרעושה זו, ועל גודל חשיבותה, רשמו בקשה לבבית על ארגון מגבית מיוחדת להוצאת השליחות.

הפלא הוא, שבתקופה זו היה מצבו הכלכלי של כולל הפרושים בכי-רע, המצב היה עגום עד כדי שחשבו למכור חלק מנכסיהם. את הפרט המצער הזה אנו למדים – בין השאר – ממכתב

211. איגרת מכ"ט כסלו תקצ"ב לר"י משקלוב: "גם שמחנו בה [באיגרתו לעשרת השבטים] כשמחת הקציר, ובקריאה ראשונה במעמד ובאסיפת חבריאי יקירי הצדיקים וטובים מני שיחיו לאוי"ט זלגו עיני דמעות מהתעוררות דברי קדשו. ועוד איזה פעמים קראנו לפני מאהבי, והשתעשענו בה מאוד"; כך 4, דף 168 ע"ב.

212. כך 4, דף 98 ע"ב.

213. מכתבו לר' ישראל מ"ב אדר-שני תקצ"ב: "ועוד זאת אשנה ואשלש שאם קיבל או יקבל איזה ידיעה מהשליח ר' ברוך – השם ישמרהו ויצליח דרכו לחטול"ש, ימהר להודיע לנו במוקדם האפשרי. ויכתוב דרך קושטא וגם דרך אלכסנדריא, כי ההולכות דרך קושטא בלכתם יצר צעדס... לכן ישלח שניות דרך אלכסנדריא"; כך 5, דף 21 ע"א.

214. מכתבו מכ"ט כסלו תקצ"ב, לאחר שמתארים את התפעלותם בעת שקבלו לראשונה את האיגרת לעשרת השבטים: "ומצטער אני שמנע ממני פרי עטו הקדושים, אגרתו השניה בקונטרס הספיקות... והנני מחפ"ק [=מחלה פני קדש] לשלוח לנו גם העתק אג' השניה הנז', ואם אין רצונו לגלות ספיקותיו לזולתנו, יהיו אתנו כמוסים"; כך 4, דף 168 ע"ב.

הפקוא"מ אל ראשי קהלת וילנא מיום ו' אדר-שני תקצ"ב: "הרב הג' מו"ה ישראל נ"י הודיע לנו צערו הגדול בסיבת החובות שעל כוללם הפרושים בצפת, ובאמת מדי דברי בו המו מעי... והציע אופנים להמציא להם עזר ע"י מכירת קרקעות או בתים שיש להם או בהמ"ד שלהם, אפס בעוה"ר אין קונוה, ולא יש מי שרוצה ויכול להפריז סך גדול"²¹⁵. כמו כן, במרוצת שנים אלו פנה לעשרי תבל כדי לארגן הלוואה לכולל, ולפרוס אותה על פני כמה שנים כדי להצילם מהתפרקות הארגון²¹⁶.

התעניינות אצל יהודי הולנד על עשרת השבטים ו'בני משה'

שלא כמו אצל הפרושים הירושלמים - אצל חברי הפקא"מ ההולנדיים דווקא התקבלו רעיונותיו של ר' ישראל באהדה ונפלו על אוזן קשבת. התעניינותו אחרי עשרת השבטים לא היתה זרה לחברי הפקוא"מ, שהרי לפחות מאה שנה לפני שליחות ר' ברוך, כבר היתה התעניינות רבה בהולנד ואנגליה.

בין שלל התעודות הקשורות לשליחות ר' ברוך, אמנם אין התייחסות לחיפוש אחרי עשרת השבטים בתקופה של מאה שנה לפני שליחות דידן, על ידי יהודים באנגליה והולנד. אולם, מתוך שברירי ידיעות שנותרו לנו מיהדות זו, מתגלית לנו שלל של מחפשים וחוקרים אחרי השבטים האבודים.

בחודש אדר תק"ך פנה רבי יצחק נייטו בנו של החכם הנודע ר' דוד נייטו, שכיחן כרבה של עדת הספרדים בלונדון, בשם יהודי לונדון ליהודי סין, ומבקש מידע על ייחוסם: "אם אתם מבני עשרת השבטים או אתם מבני השבטים יהודה ובנימין ולוי וכמונו כמוכם". בהמשך האיגרת הוא מעלה בקשה: במקרה שאינם מבני עשרת השבטים, הוא מבקש ששייכו לו האם יש להם ידיעה אודותם, אשר לדעתו ייתכן שהשתקעו באסיה הרחוקה.

איגרת זו אורגה בנימה משיחית שיעלו ארצה כדי לזרז את הגאולה. כנראה שלא קיבל מענה מיהודי סין, ולכן כעבור עשור - בשנת תק"ל פנה שוב אליהם באותה בקשה²¹⁷.

אישיות אחרת שעסקה בחיפוש אחר עשרת השבטים בתקופה זו היה הגביר והעסקן ר' טוביה בועז, ראש-הקהל בהאג. עשרים שנה (תקכ"ב-תקמ"ב) השקיע מאמצים בחיפושים אחרי עשרת השבטים ביבשת אסיה. אחד האנשים בארצות המזרח הרחוק שר' טוביה הפנה אליהם את שאלותיו ביחס למציאותם הריאלית של עשרת השבטים, היה ר' יחזקאל רחבי, שכיחן כראש הקהילה של יהודי קוצ'ין²¹⁸. חוקרים נוצריים פענחו כתובות עתיקות המתארות את דברי ימי יהודי קוצ'ין, ואלה

215. כרך 5, דף 18 ע"א.

216. לדוגמה, מכתבו אל גבאי א"י בקהילת וויצענהויזן בסיון תקצ"ג; כרך 5, דף 126 ע"א.

217. ראה א' מורגנשטרן, דוחקי הקץ, ירושלים תשע"ה, עמ' 181-182.

218. פורסמה, בין השאר ב'ארחות עולם' לר' אברהם פריצול, למברג תק"ע, דפים ט-יב. על ההתכתבות מעיד ר' פנחס ב"ר אליהו, כפי שמתאר זאת בספרו המפורסם 'ספר הברית', זולקווא תקס"ז, חלק כתב יושר, מאמר ט פרק טז. בשנת תרכ"ד מעיד ר' יעקב ספיר (אבן ספיר, ב, עמ' 5) בהיותו בקוצ'ין שראה שם את חליפת המכתבים. וראה עוד מכתבו של הח' שניאור זאקס ל'אבן ספיר'.

בני קוצ'ין היגרו משינגהלי, במדינת קארלא שבמערב הודו. האזור נכבש ע"י אימפריות שונות והכיבוש הפורטוגזי (בשנים רנ"ו-תכ"ב) גרם לתלאות רבות, להעתקת יישובים ולהרס בתי כנסת, ולשריפת וביעור כל הכתבים היהודיים, כך שלא נותר פיסת מידע כתוב על מסורתם, וכל החומר המצוי מהם בנוי על מסורות

עוררו את דמיונו וחיזקו את תקוותו למצוא את עקבותיהם בקרבת מקום. אולם תשובתו של ר' יחזקאל רחבי, שנשלחה בכ"ה תשרי תקכ"ח אכזבה אותו, כשהוא קובע, כי יהודי אסיה אינם מצאצאי עשרת השבטים²¹⁹.

כעת אנו מתקרבים לביתו של משפחת לעהרן. ידיעה זו אנו ניזונים מיומנו של החיד"א! כפי שתיארנו לעיל²²⁰, בשנת תקל"ז העתיק החיד"א לעצמו את איגרת 'בני משה'. בהמשך היום הוא מתאר שיחה שקיים כעבור שנה עם ראשי הקהילה בנידון.

כאיש ציבור פעיל וכראש הקהילה, היה ביתו של ר' טוביה בועז 'בית ועד לחכמים', בו היו אנשי ציבור דנים בשאלות מענייני דיומא. החיד"א בלשונו הקצר מתאר את רשמי ביקורו בביתו, ביקור שבו חברו אליו כמה אישים חשובים מבני המקום, וביניהם הדיין ר' משה לעהרן, שהוא אביו של רצ"ה.

במהלך הפגישה הועלתה שאלה לגבי קיומם ומקומם של השבטים. אחרי שהסתובב שנה שלמה באיטליה (סיון תקל"ה-סיון תקל"ו), עבר לצרפת, ואת מסעו בה התחיל בעיר ניצה. שם רשם את הקיום לאיגרת בני משה. את מסעו בצרפת סיים בחודש טבת תקל"ח, ומשם עבר להולנד. בר"ח סיון תקל"ח הגיע לעיר האג והלך לבקר את רבני העיר. בערב הלך לבקר את "הקצין המופלא ר' טוביה בועז, שיש לו פ"ג שנים ובניו גדולי העיר אשר ברכו ה' בבני חיי ועושר גדול, ואהוב בחצר השררה והטו עלי חסד גדול"²²¹. למחרת החזירו רבני וחשובי העיר ביקור גומלין, ובשבת (ד' בסיון) סעד בביתו של ר' טוביה: "סעודתי יום ש"ק אצל הקצין ר' טוביה ועשו לי כבוד גדול, וישבתי משתעשע עם ר' אברהם בנו... והבחורים ר' משה לירון, תלמיד הגאון מהר"ר הילמן...". ר' משה לירון אינו אלא הדיין ר' משה לעהרן – אביו של ר' צבי הירש.

במשך כל השבוע שלאחריו עלו לביתו חשובי הקהילה להשתעשע עמו, כשהוא מונה את שמותיהם, וכמעט בכל יום שהו אצלו בני ר' טוביה ור' משה לירון. בשבת (י"א סיון) "באו הבחורים ר' משה לירון ולקחוני לסעוד אצל ר' טוביה בועז וכיבודני שם בכבוד גדול ובשלחן דיברתי ד"ת... בשלחן סיפר לי ר' אברהם עניינים רבים מהג'ינא (מהסינים), נימוסיהם ודתם שעובדים ההמון לפסל

שבע"פ. בסופו של דבר, עם הכיבוש ההולנדי בשנת תכ"ב, זכתה הקהילה לעדנה. בהמשך נוצרו קשרים הדוקים עם יהדות הולנד, שחיזקה וקידמה את יהדות קוצ'ין, ראה: ישראל בן יוסף בנימין (לעיל הערה 42), עמ' 64-65; הרב שם טוב גאגין, חיי היהודים בקוטשין, רמסגייט תשי"ג; נ' בר גיורא, "מקורות לתולדות היחסים בין היהודים הלבנים והשחורים בקוג'ין", ספונות, א (תשי"ח), עמ' ריד-רמח; הרב י' קאפח, "צרור מכתבים בין מנהיגי יהודי קוצ'ין לבית יהודי תימן ובבל", סיני, עט (ניסן תשל"ו), עמ' סג-פא; שם, פ (תשרי תשל"ו), עמ' סא-עא; מ' בר-אילן, "ספרים מקוצ'ין", פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 74-79. שמועה על קהילות נדחות בהודו מזמן בית ראשון, מספר החכם דון יצחק אברבנאל בפירושו לירמיה (ג יד): "ראיתי כתב אמיתי, שהביאו בני המערב ההולכים היום במלכות פורטוגאל, לארץ הודו להביא בשמים, שהעידו שראו שם יהודים הרבה... והביאו כתב מיד חכם אחד מהם... והם אומרים שהם מבני יהודה ובנימין, מאותם שהגלה סנחריב מערי יהודה, קודם חורבן ירושלים... והניח אותם אחורי הרי חושך, והם לא שבו בבית שני. ואמרתי אל לבי שבטח קרובים הם במושבותם לעשרת השבטים..."

219. דוחקי הקץ, עמ' 183-184.

220. הע' 84.

221. מעניין שבימונו הקצר, בו ציין בקיצור נמרץ מאורעות חשובות מתקופת שליחותו, בהגיעו להאג ציין אך ורק שנפגש עם ר' טוביה בועז; ספר החיד"א: מחקרים ומקורות, עמ' תקנב.

לאמצעי, והגדולים מאמינים ביחוד. והוא מלכות גדול ועם רב. ותמיד יש למלך שבע מאות אלף בעלי מלחמה מזויינים. ואמר ר' אברהם כי יש לו ראיות שאיזה מהשבטים הם במיריקא [אמריקה] הצפונית, ושחכם גלח הולך שם וראה איזה מהם ודיבר להם" 222.

יתירה מזאת: על התעניינותו של החיד"א בעשרת השבטים נמצא במקור שהתגלה לאחרונה, בו העתיק עניינים פלאים ביותר. את הגילויים מסר לחיד"א ר' יעקב חזק אב"ד פאדובה בשם רבו הרמח"ל²²³, שגילה לו "המגיד" בשם אליהו הנביא פרטים מחודשים אודות השבטים לאחר שביקר אצלם: "ואמר [המגיד] שמהרח"א [ר' חיים אבולעפיה] ומהרי"ך [ר' יצחק הכהן רפפורט, שניהם רבני איזמיר] הם נדב ואביהו. ואמר המגיד שרב יונתן לא היה לו השגה. ואליאו אמר שביים אחד היה אצל עשרת השבטים ויש סנהדרין ויש להם ס' קדמון שהוא כס' זוהר²²⁴ וכבר נתגלה להם בסוד כדרך שנתגלה ליהודה ואפרים" 225.

מכאן נעבור לרמח"ל עצמו. תלמידו המובהק ר' משה דוד וואלי²²⁶ הותיר אחריו יומן עם גילויים פלאיים ביותר, רבים מהם הם גילויים משיחיים על רבו ועל עצמו. לדידן נעתיק רק הנוגע לעשרת השבטים. בחודש טבת תצ"ב חזה "כי בא משיח וקורא לחירות", וביים ג' במרחשון תצ"ה ראה: "את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח ינון ואליהו אני שולח". בעבר ר"ח אב תצ"ח: "קץ פדות ובא גואל", וכעבור שלושה שבועות חזה: "כי באו עשרת השבטים" 227.

פרק חמישי

המסע עצמו

תכנית המסע ומסלול השליח

כהקדמה לתיאור המסלול יש להקדים מילים קצרות על הסיכון שבמסעו: דרומית מזרחית לא"י משתרעים שטחי ערבות, נאות מדבר, עמקים פוריים והרים גבוהים – ארץ רחבת ידיים, הלא הוא חצי-האי ערב. הארץ הזאת שכיום הוא מדבר שממה ברובה מנותקת מן העולם, היתה עד לשנים האחרונות סגורה ומסוגרת בפני כל זר, על כל המשתמע מכך.

222. מעגל טוב השלם, לעיל הע' 84, עמ' 153-155.

223. עשרות פעמים מופיעים גילויים של מגידים ואליהו הנביא בכתבי הרמח"ל ותלמידיו.

224. באיגרתו של רבי רפאל אברהם טרבוט מצפת משנת רפ"ג העתיק מכתבו של אחד מבני ראובן שהגיע לסלוניקי עם איגרת אחיו בידו, עם תיאור חי על עשרת השבטים: "יושבים בעבר שהוא אצלינו, ואין להם תלמוד אלא כי אם משניות והיד של הרמב"ם, וכל הנביאים מבית ראשון, אבל הם מקובלים גדולים"; א' נויבואר (לעיל הערה 66), עמ' 33.

לפי מסורת זו יבואר על נכון דברי עדותו של רבי עקיבא יוסף שלזינגר, על הגעתו של מקובל 'איש הנעלמי', מטיבט לבית חותנו – רבי הלל ליכטנשטיין מקולמייא לליל הסדר בשנת תרכ"ה. הלה הראה שם נפלאות בקבלה עיונית ומעשית, ובין השאר שנה קטעי זוהר בעל-פה. ראה בספרו שמרו משפט, ירושלים תרע"ב, דף ע"ב-עג ע"א.

225. מ' בניהו, "המגיד" של רמח"ל, ספונות, ה (תשכ"א), עמ' שלה.

ידוע שהגר"א ותלמידיו הושפעו רבות מכתבי הרמח"ל. ראה י' תשבי, "דרכי הפצתם של כתבי קבלה לרמח"ל בפולין וליטא", חקרי קבלה ושלוחותיה, ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' 937-938.

226. בשנת תצ"ד עבר רמח"ל מפאדובה לאמשטרדם, ותלמידו ר' משה דוד פעל כמנהיג החבורה.

227. י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' 868.

על מסלולו של השליח ועל מעשיו בתימן, אנו ניזונים משני מקורות. מאגרותיו של ר' ישראל כפי שהוא מעדכן את חברי הפקוא"מ, וכן מרשימת ר' יעקב ספיר שעשה בתימן כעשרים שנה מאוחר יותר, כפי שקיבל עדויות מפי רבני צנעא. אחרי שמשווים את שתי העדויות אנו יכולים לחלק אותן לשלושה סוגים: ישנן עובדות בשני המקורות התואמות אחת את השנייה; ישנן עובדות המשלימות אחת את השנייה, וישנן עדויות הסותרות אחת את השנייה.

מתוך איגרותיו של רבי ישראל אנו למדים שסימן לשליח שתי תחנות. הראשונה היא מקום שבטם של 'בני הרכבים', שמקום שבטם הוא בסביבת מֶפֶה, שהיא שוכנת בערב הסעודית באמצע אורך ים-סוף, מול פורט סודאן, היינו חצי הדרך משארים-אשיח ועד מבואות תימן. בני הרכבים מכונים "יהוד אלחבר", בחיבר ובסביבותיה ישבו השבטים היהודיים המפורסמים בתקופת מוחמד, הלא הם בני הקוניקא, בני נציר ובני קוריטה. אודותם נקשרו תיאורים מופתיים: 'שהם תקיפים וגובים מס דרכים אפילו משיירות השלטון המוליכות לעיר מֶפֶה'. והם מודעים למקום יישובם של עשרת השבטים, שהוא רחוק ממקומם מהלך ט"ו יום, וביכולתם להוליך את השליח לשם.

מצפת הדרים השליח לכיוון מדבר סיני. בחודש אייר כבר שכן למרגלות הר-סיני. משם המשיך לכיוון מצרים. בחורף תקצ"ב, בהיותו במצרים, פעל להשיג תעודת מעבר לכל גבול מצרים כולל דרומה עד סודאן²²⁸, שהרי סודאן שוכנת מול אזור מכה המיוחל. והמשיך כנראה מסע ימי עד מֶפֶה. הלא הנילוס ויובליו באזור הדלתא שימש כנתיב הסחר למזרח וממנו²²⁹. פרטים אלו מתוארים באיגרתו של רצ"ה אל רעק"א: "והשד"ר השיג ביורדי כמו פאס מפואר ופקודת המלך מצרים לכ"מ עד חצי כוש היא ממשלתו. גם ריקאמציאן²³⁰ לקח משרים גדולים ישמעאלים ומצרים לגדולי מקומות הנז' הניכרים ואהובים".

לא נותר לנו שום מידע על תיאור מסלולו מסודאן [מכה] והלאה לכיוון תימן.

מאידך, מרשימותיו של ר"י ספיר אנו מקבלים תמונה שונה לגמרי. מסלולו לא היה לכיוון דרום ובהמשך פנייה למזרח, אלא בדיוק לכיוון הנגדי, מצפת הצפין לכיוון לבנון וסוריה, ממנה החל להדרים לעבור דרך מדינות: כורדיסטן, משם הדרים לכיוון תימן.

לפי השמועה שקיבל ר"י ספיר מאת יהודי צנעא, שהתעסקו עם השליח, מסלולו היה כך: "השליח ר' ברוך יצא מצפת בחודש חשון תקצ"א: מסע היבשתי היה: צפונה לדמשק, משם הצפין

228. בשנת תקע"א עלה מוחמד-עלי כמושל מצרים. עם עלותו לשלטון פעל לקדם את המדינה בסגנון אירופאי, החל לפעול לשכלול הכלכלה ועוד פרויקטים שונים. בין השאר ניהל מלחמות נגד עמי האזור, הצליח לכבוש שטחים נרחבים. בשנת תק"פ שיגר לסודאן צבא של חמש אלפים חיל והצליח להכניע את השבטים המקומיים וכבש את כל השטח. בשנת תקפ"ב יסד את חרטום במקום שבו מתמזגים הנילוס הלבן והנילוס הכחול, ובשנת תק"ץ הציב שם את מושלה המצרי הראשון של סודאן. כך קישר את שטחיה של מצרים בצי האי הערב עם אלו שבאפריקה למרחב שליטה המשתרע משני עברי ים-סוף. ראה פ' ג' וטיקוטיס, תולדותיה של מצרים: ממוחמד עלי עד סאדאת, ירושלים תשמ"ז, עמ' 64.

229. ר"י ספיר מתאר בפרוטרוט את אורות הסוחרים שנעו ממצרים לכיוון מכה; אבן ספיר דפיס לז-מב.

230. כנראה שהכוונה לתעודת-יורש.

עוד לארם-צובא, מאר"ץ פנה לכיוון מזרח: קו-ישיר לכורדיסטן, הדרים למוסול²³¹, המשיך לבגדאד, והמשיך להדרים עד עיר בצרה השוכנת על גבול המפרץ הפרסי. משם התחיל המסע הימי: הפליג לכל אורך המפרץ, עובר את מיצר הורמוז, משם הפליג דרך מפרץ עמאן²³², חונה בנמל אבושהאר²³³, משם ממשיך הלאה וחנה בנמל של עיר הבירה מקט²³⁴, משם הפליג לכיוון דרום-מערב הקיף את כל הכף של עמאן עד שהגיע למחוז חפצו העיר עֶזְן בירת דרום-תימן. משם המשיך שוב את מסעו היבשתי מהלך 15 יום עד הגיעו לעיר צנעא. לצנעא הגיע בתחילת חודש אב תקצ"ג. ז"א שמסעו המפרך ארך שנה ועשרה חודשים²³⁵. על המתרחש בצנעא נספר בהמשך.

תעמולה בקהילות ישראל לחיזוק המבצע

כאמור, רבי ישראל שיתף את הפקא"מ בסודותיו ובמהלכיו. את מכתבו שלח ר' ישראל לאמשטרדם, והם - מדעת עצמם²³⁶ - הדפיסוהו והפיצוהו בקהילות ישראל. ואכן העתקה של

231. מוצול ירשה את מקומה של נינוה העתיקה, ועד היום היא מכונה בפי יהודי כורדיסטן בשם "אשור". מוצול היא העיר הגדולה והחשובה שבין קהילות יהודי כורדיסטן ומשמשת בירת האזור.

רבים האמינו ששבטי כורדיסטן המה צאצאים משבטי יעקב, ראה: ישראל בנימין (לעיל הערה 42), עמ' 38-39.

הנוסע ר' דוד רבית הלל, שביקר שם בשנת תקפ"ז, אחרי שהוא מתאר את יופייה וגדולה של העיר הוא מספר מצא בה כשש מאות משפחות יהודיות שעסקו במסחר ובמלאכה, חלקם עשירים מאוד, ו"להם בית כנסת עתיק יפה"; פישל (לעיל הערה 108), עמ' רכו.

232. עמאן היא המדינה הדרום-מזרחית של חצי האי ערב. חשיבותו של האזור מתבטאת בעובדה שבמשך מאות בשנים היה מרכז סחר של מדינות שונות, ולכן למשל נמל מוסקט נכבש כמה פעמים על ידי שלטונות שונים, מרוב חשיבותו. האימפריה העות'מאנית שלטה על האזור משנת תי"ט, והם גורשו בשנת תק"א כאשר נוצרה הסולטנות של ימינו ע"י אחמד אבן סעיד.

233. ספיר כותב 'אבישור', וכוונתו לנמל אבו-שוהאר (=ע"י) במפרץ הפרסי. העיר סוהאר היא העיר הגדולה ביותר בעמאן, ובתקופות הקדומות היה נמלה מהחשובים באזור. ר' דוד רבית הלל מתאר את העיר: "עיר קטנה, מקום עלוב, אולם יש בתים טובים בשביל תיירים וסחורות, ובית נאה מאוד שבו גר המושל... יש גם מלאי הגון של צרכי מזון ופירות בשפע. גרות כאן מאתיים משפחות יהודיות פרסיים עניים, להם שלושה בתי כנסת... וקונסול אנגלי"; פישל (לעיל הערה 108), עמ' רנג. הנוסע בנימין השני מציין שמצא בה 70 משפחות יהודיות; ישראל בנימין (לעיל הערה 42), עמ' 80, ואילו ה'חסיד' ר' יחיאל פישל שיצא מצפת לעיר המזרח בשנת תר"ך מוסר שהיו בה 40 משפחות: "ועל פי הרוב כולם צורפי כסף"; מסעות, עמ' נט. וראה מ' בניהו (עורך): מסע בבל, מאת דוד ששון, ירושלים תשט"ו, עמ' קב.

234. מוסקאט (Muscat) ידועה כבר בראשית ימיה כעיר נמל שדרכה התנהלה פעילות מסחרית בין המערב והמזרח. הנוסע בנימין השני שביקר במוסקאט בשנת תר"ט מספר שהקונסול הבריטי בעיר היה היהודי היחידי בעיר: "מלבד עבדי השחורים הביאם במסורת ברית דת אלהי ישראל". הלה היה יליד בגדאד בשם יחזקאל. הוא גם מזכיר ש"בית הכנסת בנוי לתלפיות וספרי תורה עדיין שם". כן ביקר במקווה-טהרה לנשים ובבית הקברות היהודי. למרות ש"לפני מאות שנים עזבו היהודים את העיר", אבל בזמנו היו באים אליה יהודים לשם מסחר; ישראל בנימין (לעיל הערה 42), עמ' 79. מאידך, ר' דוד רבית הלל ששהה שם בשנת תקפ"ז, רושם סיפור על סוחרים יהודים הנוסעים ממוסקט לכיוון סין; מסע לכורדיסטן (לעיל 108), עמ' רמח-רמט. בשנת תר"ע הפליג ר' דוד ששון מבומבי לעיר מולדתו בגדאד. גם הוא עגן במוסקאט, ומתאר בקצרה את העיר; מסע בבל (ששון), עמ' קא.

235. וכן בערך היה מסלולו של קודמו, ר' דוד רבית הלל שיצא מצפת בשנת תקפ"ד, פנה לסוריה: דמשק, צור, צידון, משם לטריפולי, ארם-צובא, אנטוכיה, קלס ועין טב. מסוריה המשיך לכורדיסטן, ארם-נהריים, ובכל מקומות אלו מצא יישובים יהודיים. משם לבגדאד שממנה נסע דרך בצרה ועיר-החוף שונות במפרץ הפרסי.

236. אבל קיבל על כך גיבוי רחב מאת ראש"י צורף. ידיעה חשובה זו מוזכרת אגב-אורחא במכתב הפקא"מ לר'

האיגרת לעשרת השבטים נדפסה על ידם בשנת תקצ"א על דף-בודד, והופצה בקרב קהילות ישראל במערב אירופה. היו כמה קטעים שרצ"ה סינן במהדורתו, כפי שהוא מבהיר באיגרתו לר"י שבדפוס נעשו כמה שינויים קלים, מפני חשש עינא בישא מטעם המלכויות. כנראה שדבר הצנזורה לא מצא חן בעיני ר"י, וזו הסיבה לעריכת כמה איגרות כדי להסבירו על נחיצות הצנזורה, כדי לפייסו על השינויים²³⁷. ממכתבי הפקוא"מ מתגלה פן נוסף להפצת פרטי המבצע, בנוסף לצד הלוגיסטי והכלכלי למימון השליחות, והוא הפצת הרעיון הטמון מאחוריו: החשת הגאולה.

ברוב התלהבותו מודיע רצ"ה לרבי ישראל בכ"א באייר תקצ"א כי החליט לשלוח סכום של אלפיים גרוש להוצאות שליחותו של ר' ברוך למשך תקופה של שלוש שנים²³⁸.

באותו פרק מדפיס רצ"ה את איגרתו של רבי ישראל ומפיצה בין כל גבאי א"י והקהילות שעמד בקשר, ומבקש שיעמדו לזכות השליח במימון מטרותיו²³⁹. למרבה הפליאה, מכל אותם מאות

ישראל מכ"ז במרחשון תקצ"ג: "גם מע' השד"ר מוהראש"ז נ"י ה' עמנו בעצה זו, ומאוד נראה בעיניו להדפיסה ולהפיצה בישראל"; לקמן הע' 290.

237. באיגרתו מכ"ט כסלו תקצ"ב אל ר"י מאריך רצ"ה באופיו של הצנזור הקפדני של שלטון האימפריה בעוברים על כל האיגרות. לאחר שהוא מזכיר את השמחה וההתרוממות הרוח כשקיבלו לראשונה הידיעה אודות השליח ר' ברוך: "הן אמת כל המכתבים הנשלחים מהתם להכא נפתחים בגבול הקיר"ה, ועל כל עלה ועל כל פתקא קטנה עושים סימן הנקרא בלשון אשכנז 'שטעמפיל', והוא כותב בדיו של הדפוס כמדומה לסימן שעבר תחת יד הפותח, והפתיחה נעשית משום חשש אג' ב"מ וב"מ. אבל כי יפתח ולא כי יקראו, ואיך אפשר להם לקרות הכל. וגם לא לכך הורשו. אך זאת ידעו שכח המכתבים החתומים גם מה שתוך תוכו של התכריך הכל נפתח ונחתם אח"כ בחותם שעווה הנקרא לאק בחותם הקיר"ה אוטריי"א; כרך 4, דף 168 ע"ב. באיגרתו מד' אדר הראשון תקצ"ב, לפני שהוא מתפלא מסגנון המכתב שנערך ע"י "מעשה רב וחכם מובהק וספרא רבא", מתנצל רצ"ה: "י'דע למר חביבי נר"ו שהדפסנו האג' לעשרת השבטים דשדר לן מר נר"ו, והיינו בהשטמה מכל דבר שיש בו חשש גילוי, ולכן הוכרחנו לשנות מקצת דברים כדי שישאר ההמשך כראוי, וחוץ מזה עשינו קצת הגהות שלא ליתן מקום לרדות לילידי הזמן המבינים ויודעים לה"ק שיתלו ב"ס [=בלי ספק] באילנא רברבא, ובטחני כדי לזאת יסלח כי למען כבודו הגדול עשינו זאת"; כרך 5, דף 16 ע"ב. כשהוא מתאר את מבצע השליחות מתנצל ר' יעקב ספיר על כך שאינו מעתיק את 'אגרת פאר כלילת יופי אשר העריך הרב הגאון מוהר"י: "אשר ליופי שלימותו נדפס אח"כ באמ"ד ע"י הרב הצדיק מוהרצ"ה לעהרן זצ"ל, על כן לא העתקתי"; אכן ספיר, א, דף צג ע"א. אולם למרבה הפליאה מכל מאות הכרוזים שנשלחו על פני תבל, נשארו אולי שניים, ודינם ככת". "אולם סוף המעשה הנדפס שמה בקיצור, אין אמת בו ככל הדברים המרחפים על כנפי רוח".

238. כרך 4, דף 98 ע"א.

מן הצורך לציין שרצ"ה שבקנאות שמר על כך שמעות א"י לא ישנו את ייעודם, לא הוציא את סכום הגדול ששלח לצורך השליחות מקופת א"י, אלא מקופה אחרת, כפי שרושם במכתבו אל רבני ווילנא בחודש אדר תקצ"ג: "הסך ההוא לא היה מכלל קביעתנו הנהוגה כ"א בא מצד אחר ואין לשום כולל טו"ת עליו"; לקמן הע' 373.

239. במכתבו מיום כ' אדר הראשון תקצ"ב אל רבי אברהם [לעווינשטם] אב"ד עמדין, הוא מודיעו על השליחות ושצייד אותו בשתי איגרות: האחת לחיפוש בעלי עגונות ושמסרה לקונסול "שהחזיק בחתימתו". ולעומתו נשיא מצרים מסר לידו אישור מיוחד שיוכל לעבור את הדרך "בלי פגע". האיגרת השנייה היא איגרתו של ר' ישראל, והוא – רצ"ה – הדפיס אותה "למען לחלק אותה ביעקב ולהפיצה בישראל, לעורר לבבות הקוראים אותה של הנעשה בזה"; כרך 5, דף 11 ע"א. בתוך מכתב זה צורף העתק האיגרת של ר' ישראל. באותו יום שלח העתק נוסף לרבי ר' יהושע פאלק שיאר אב"ד שטרעליץ (שם); לקהילת ברעסלויא (שם). כ"ג אדר-ראשון לרבי יהודה ליב קארלבורג אב"ד קרעפעלד [תלמיד מובהק לרבי נתן אדלר] (שם דף 12 ע"ב). ביום כ"ט אדר א' הוא שולח חבילה גדולה לר' אברלי ליסמאן – פרנס וגבאי א"י של קהילת געלנהאוזן

כרוזים ששלחו על פני תפוצות, לא נותרו אלא בודדים²⁴⁰.

כנראה שהיו קהילות שהגיבו בכמה שאלות על השליחות ובקשו הבהרות שונות. לדוגמה: למה נזכר ר"י בדיוק כעת לצאת בהרפתקה זו? עם תמיהה זו ועוד פנה רצ"ה אל ראש"ז צורף שהיה בקשר תמידי עם ר"י. זה האחרון מיהר ותיכף ערך איגרת הבהרה, בה חזר על תמצית דבריו באיגרתו הראשונה בהבלטת שתי נקודות, שאחרי עיון אפשר בנקל להבין שבהן הוא מסביר את עצמו לעיתוי השליחות דווקא כעת. האחת: גזירת הגיוס לצבא הרוסי שהחלה לאותת סימני שמד רח"ל; והשנייה: האמת שכבר זמן רב בוער בקרבו לחפש השבטים, אלא שראש העדה רבי חיים כהן דחה את אישורו עד הזמן שראה ברוח קדשו שהזמן המתאים הוא בהתחלת שנת תקצ"א! עובדה זו מסבירה את כפל האיגרות של ר"י, כשלכאורה האיגרת השנייה מיותרת, בכך שחוזרת על אותן נקודות כבראשונה.

החלפות האיגרות היתה כמהירות הבזק. ביום ה' באייר תקצ"א קיבל ראש"ז את מכתבו של ר"י, ותיכף העתיקו ושלחה לאמשטרדם. חבילת הדואר הגיעה לאמשטרדם ביום עש"ק ט"ז באייר. וביום כ"א באייר ערך רצ"ה איגרת ארוכה בעניינים העומדים ברומו של עולם, ובין השאר מודיעו שקיבל בשמחה והתרגשות את העתקת ראש"ז. המהירות מוכיחה על נחיצות קבלת הנתונים.

איגרתו מלאת העניין של רצ"ה לרבי ישראל משקלוב עם התקדמות השליחות

ב"ה. אמשטרדם, יום ד' כ"א אייר תקצ"א

יתענג על רב ברכה ושל' מעלת כבוד ידי"ע וידי"ן הרב המאור הגדול, בקי בכל חדרי התורה, וקולע אל השערה, גלי' לדרעי' ואתו נהורא, ממנו יתד ממנו פנה יקרה, מלבן הלכה כשמלה מחוורה, ידיו רב לו באתגלא ובאתכסיא דמיטמרא, אחת מהנה לא נעדרה, ספרא רבא ויקירא, כקש"ת מוהר"ר ישראל נר"ו ממונה ומשגיח ומנהיג כולל פרושים הי"ו בעה"ק צפת וכל חבורת קדישתא סגל הרבנים הממונים ומשגיחים נ"י איש לפי מהללו יגדל הלולו וישגא כבודו ושלום היכלו

הרבה דברים יש לנו להרצות מהם לרומכ"ת נר"ו לבדו, ומהם לכל חבורת קדישתא דילי' הי"ו ולא ידענא אם יסכים הזמן...

תשועת חן חן לו על חדשות אה"ק ת"ו שהודיעני באג' ההיא... [כאן הוא מצטט מתוך מכתבו]

[הנמצאת מרחק 45 ק"מ מפפד"מ], כשהוא מבקשו לפזרם בין רבני המדינה, ומונה כמה מהם: "אב"ד קהלתם, ולהרב מה"ז ועקיל ליב במיכלשטאט, ולהרב הלל באשאפפנבורג, להרב אב"ד פרידברג, הרב מיכאל בכרך, ש"ץ ונאמן באהנרי, אב"ד ופרנסי קהילת פולד"; שם, דף 14 ע"א.

240. הראשון שהדפיס את האיגרת הוא א' נויבאר (לעיל הערה 66). רוב הקובץ הוא העתקות מחיבורים ותעודות כת", ואילו תעודות בדפוס לא צירף, להוציא אגרותיו של ר' ישראל משקלוב, שלמרות שהם בדפוס "אבל הספר יקר מכי", כי אינם נמצאים כי אם בלונדון הבירה..."; שם עמ' 51. בימינו נותרה איגרת אחת מכל אותן עשרות איגרות שנפוצו על פני תבל, והיא האיגרת שנשלחה לרבי יצחק דוב במברגר אב"ד ווירצבורג. ראה קטלוג מכירת 'קדם', 4, יוני 2010, פריט מס' 215.

ואגב נאמר כי מ"ש שהשר יישר הדרכים, לפי פרקי דר"א ג"כ סימן משיח שיבב"א²⁴¹. ועד אחרון ראינו שורה אחרונה אשר שלחנו לאחינו בני מ"ר ועשרת השבטים וכו'.

ונתמלאנה ששון ושמחה כי חשבנו שבאו להם איזה ידיעה מהם עצמם ומעולם שמענו כי לא יתגלו עד עת קץ. ואמרנו בשורתא טבתא היא לישראל ועיינו גם בילקוט שהראה לנו מקום לעיין בשיר סי' תתקפה, ושמחנו, אך לא רווה שם צימאון נפשנו לשמוע מה הגיע אליהם שאמר מר שנודע מקומם ועניינם. ומה ראו על ככה לשלוח עתה ולא מלפנים, לכן צונו לסופר ויכתוב להשד"ר מו"ה²⁴² אש"ז נ"י שימחול להשיבני מיד ולהעתיק לנו כל מה שכתוב לו רומכ"ת נ"י בעניין זה, וקבלנו תשובתו עש"ק העבר²⁴³ לשמחת נפשנו, כי העתק לנו כמבוקשנו, כל מה שכתב לו רומעכ"ת נ"י עכ"ד.

הנה ראינו שהוקשה עליהם השלוח הנו' ע"ד ההוצאה המצטרכת לכך אבל השיגו אותו בסך שני אלפים גרוש לשלשת השנים שהתחייב השליח מצוה להתעסק בזה, על כן מצאנו חובתנו למהר לשלוח לידם די מסת ההוצאה אם לא כולו עכ"פ יותר מרובו, וכן יקבלו עם הנוכח מחיר סך ר"ם פלארין האלאנדי, סך מאתים פלוורין קיר"ה אשר שלחנו ליד הגביר סי' יעקב מינרבי בטריעסט שישלח מחירם עם הנוכח ר"ט של קיר"ה, ויעלה מעלה [—] שהם בערך ט"ו גרוש [...] והן ידיע להוי שהסך הנו' איננו מהכנסות הנהוגות על כן נשאר בידינו למשמרת לעת הצורך, ומצאנו שלאיש צורך גדול מזה בעה"י שיצוה חסדו²⁴⁴.

התעניינותם של רבי עקיבא איגר וחתנו רבי משה סופר בשליחות

פרסום האיגרת גרם להדים רבים בקהילות ישראל. גדול הדור רבי עקיבא איגר אב"ד פויזן התעניין אצל הפקוא"מ לדעת במה דברים אמורים²⁴⁵. אפשר לשער שרעק"א היה ספקני וחשש

241. בשנת תרל"ג, כשהחלו העבודות לסלילת קו-הרכבת מיפו לירושלים, כתב ר' יוסף ריבלין לר' חיים שווארץ מהירבן: "מן הבשורות הטובות אשר אליהן כל ישראל ישברון, לשמוע מהרמת קרן ירושלים וצמיחת קרן לגאולתנו, וזאת נוכל לבשר כי יצא דבר מלכות לבנות מסילת ברזל מיפו לירושלם ומירושלים לדמשק וממצרים תסיע... ורבים כעת המודדים העוברים בצד הדרכים לבור להם דרך יותר ישירה, והמלאכה קרובה להתחלתה. מי האיש אשר לא יכיר כי אצבע גאולה היא בהתחיל יעודי חונו להציץ ציץ... עד מהרה יבא דבר ה' מה נאוו על ההרים רגלי מבשר טוב משמיע ישועה". מכתבו הועתק אצל א' מורנגשטרן, "תפיסתו המשיחית של ר' יוסף זונדל מסלנט", דוחקי הקץ, ירושלים תשע"ה, עמ' 441.

הרגשה דומה הביע רבי אליהו גוטמכר מגריידיץ בראותו בחידושים הטכנולוגיים שבזמנו סימן נוסף לגאולה: "הפלאות שנוספו עתה בעולם, כגון: איזון באן, שמוליקים כמעט הכל כל כך משא"; ספר בית רחל (כת"י), ח"ב דף תקצא ע"ב, צוין במאמרו של ר' מאיר הילדסיימר, "יישוב ארץ ישראל בהגותו ובפעלו של הרב אליהו גוטמכר", עת לחנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 107; ובמקום אחר פירט: "וכן כל החדשות שנעשה בזמנים שלנו, ספינה ע"י קיטור ושאר ענינים, הכל אין רק גילוי טבע למה שכבר נברא. אמנם כתוב בראשית ברא, שכל הבריאה בשביל ישראל, בשבילם משדד ה' הטבע וגם עושה חדשות לגמרי [...] וזה יהיה בעיקר בגאולה שלימה" (שם).

242. במקור בטעות מו"ח.

243. ט"ז באייר.

244. כרך 4, דף 98 ע"א.

245. מחוסר האיגרות של רעק"א נבצר לנו להבין על בוריה כוונתו.

הקשר בין רעק"א לחברי פקוא"מ: מן הצורך לציין, שלמרות שבפנקסי הפקוא"מ ישנם איגרות אחדות לרעק"א [לעומת חתנו רמ"ס]. מהתעודות האחדות שנותרו אפשר לומר בוודאות שהקשר בין רעק"א לחברי הפקוא"מ, וכן ליישוב הפרושי בצפת, היה איתן במיוחד. נותרו לפליטה כמה מאגרותיו שהריץ לקהילות אשכנז בהן הוא מתרים אותן בעבור היישוב בצפת. במכתבו לראשי קהילת פרידלאנד, בשנת תקע"ט, הוא

לאמינות המקורות, ולכן הגיב לבקשת רצ"ה להושתת יד בעבור הוצאת השליחות, בבקשה לחקור אחרי אותנטיות איגרת 'בני משה'.

ואלו דברי תשובת הפקוא"מ לרבי עקיבא איגר מיום ז' בתמוז תקצ"א:

רב ברכות לראש צדיק, צדקות אדם, ה"נ הוד כבוד אדם"ו הרב הגאון הגדול בישראל, ראש גולת אריאל, החריף והבקי בכל חדרי התורה, סיני ועוקר הרים כדתא מפצת אורה, צדיק יסוד עולם, וכל רז ממנו לא נעלם הוא הרואה באספן לו המאירה, חסידא קדישא לגברא רבא ויקירא, מופת הדור פאר הזמן וענווה צדק לראש עטרה ה"י ע"ה פ"ה כקש"ת מרנא ורבנא עקיבא נרו יאיר ויופיע עדי לצו"י תופע נהרה, ה"ה הגאון אב"ד ור"מ בק"ק פויזן והמדינה יע"א

... כמבוקשו יקבל בזה העתק איגרת 'בני משה', וגם מה שכתב הגאון מוה"ר חיד"א אזולאי זצלה"ה על אותו ענין. הגם שלפי הנלענ"ד לא על אגרת משנת אשר"י כתב מה שכתב כי הרבנים הזכיר²⁴⁶ קודמים אולי באו ב' אגרות, א' קודם לכן, וגם בס' מעשה נסים המוזכר בסוף העתק כתוב שהאג' היא משנת תי"ז, וגם שם המלך והנשיא והכהן רם שווים לשמות האג' משנת אשר"י ואפשר שנת אשרי היא שנת ההעתקה ולא הכתיבה, ולחוס ע"פ=על פרוטה] הב"ד. ובהיות חובת היום לקצר צמצמתי אני על עלה יחידתי, ולזאת יסלח אדם"ו הגאון נ"י, ואצא בקדה חמש מאות, כאשר יאות לאחד עבדי אדוני הקטנים הנכסף להתאבק בע"ר הנרצה לעבודתו²⁴⁷.

המכתב הבא לרעק"א הוא מכסלו תקצ"ב, היינו כחמשה ירחים אחרי המכתב הראשון. במכתב הקודם צירף רצ"ה את אגרתם של 'בני משה' כמבוקשו, וכנראה שהאיגרת לא הגיעה לייעדה, ורעק"א ביקש ממנו שנית, וכמובן שרצ"ה מילא את מבוקשו.

ב"ה אמ"ד אור ליום ב' כ"ג כסלו תקצ"ב

לק"ק פוזנא

ישאו הרים שלו' וגבעות ברכה ואורך ימים ושנות חיים של שלוה ויוסיפו לו משמים, ויראה

מזרם בעניין שילוח המעות בעבור "אנשי שם השוכנים בהר ציון בצפת, המצוינים בהלכה בבית המדרש שהוקבע ונקרא ע"ש של רבינו הגאון הגדול המפורסם החסיד מו"ה אלי' ווילנא זצ"ל וזכותו יגן בעדינו, וקבעו מדרש וישיבה חשובה רמה ונשגבה להגדיל תורה ולהאדירה, שם מקום מרבץ לתורה, מיניהו רבנן דפקיעי שמייהו מופלגים וירא ד', שם יתנו צדקות ד' ולנים בעומקה של הלכה בלי שום עסק שבעולם אך לד'. לבדו. והמה יושבים במצור ובמצוקה עולליהם שואלים ללחם ואין". בהמשך הוא מודיעם שהמעות יושלח לוויילנא והם ידאגו להבאתם צפתה (ר' שמואל איינשטיין, משפטי רעק"א, בני ברק תשמ"ב, סי' ד-ה). ברוך הוא קיבל את תקנת הפקוא"מ ומילא את בקשתם בהפעלתן בקהילות התורמות. ממכתב נוסף לקהילה פרידלנד, משנת תקפ"ב, אנו למדים ששלח תמידין כסדרן את מעות הא"י: "לאמשטרדם לירושלים ולוויילנא" (שם, סי' ו).

'בית המדרש' הפרושי בצפת שנקרא על שם הגר"א, מוזכר לראשונה בתעודת השד"ר שנחתמה בידי כל ראשי העדה הפרושית בשנת תק"ע בעבור השד"ר רבי ישראל משקלוב: "במתיבתא דילן, ונקרא בשם רב הגולה מרן הגאון האמיתי רבינו אליהו החסיד נ"ע מוויילנא" (אגרות א"י, עמ' 330). על היחס של רבי ישראל משקלוב לרעק"א, ראה אצל הרב מ"ש שמוקלר, תולדות רבנו חיים מוואלווין, וילנא תרס"ט, עמ' 31-32.

246. אולי צ"ל הזכיר.

247. כך ד, 4, דף 111 ע"ב-112 ע"א.

בנחמות ציון וירושלם, ה"נ הוד כבוד אדמ"ו הרב הגאון הגדול בישראל, ראש גולת אריאל, איש חי רב פעלים מקבציאל, מרביץ דת יקותיאל. קדישא חסידא ופרישא, עמודא דדרא מרגניא שפירא, הרואה באספקלריא המאירה, חסיד ועניו, וקדושתו של פניו, נ"י ע"ה פ"ה כקש"ת מרנא ורבנא עקיבא נרו יאיר ויופיע עד בוא לציון מושיע, אב"ד ור"מ בק"ק הנ"ל יע"א

עם רבות טרדתי מסביב בענייני א"י לא אוכל מעט מלהשיב מפני היראה, דאת ה' אלהיך תירא, ומפני הכבוד דכת"ר הגדול עלי וכו'.

תשואות חן למני"ר הגאון נר"ו שהודיעני מה שתיקן שמה הק"פ יע"א²⁴⁸ בזמן שעבר ומה שציווה עלינו לטובת גיסו הרבני נ"י וכו'.

עוד ראינו בגי"ק שהוסיף ממונו הרבה להחזקת עניים ואביונים שמה, לעד תעמוד צדקתו וחסדו. אדהכי שותא פילכא²⁴⁹ יזכור נא מני"ר הגאון נר"ו מ"ש לי בגי"ק בתחילת הקיץ שאשלח לו העתק בני משה, וגם העתק מכתב הגאון מוהר"י נ"י לעת שיגיע לידי. שלחתי! ומכתב הגאון הנז' נר"ו קבלתי מקרוב אך לא בשלימות דהיינו אגרת הכולל האשכנזים הי"ו היא בשלימות, אך מה שהוסיף מדעתו הגדולה להציע ספיקות שבגופי תורה במצות הנוהגים וגם מ"ש להם רזי תורה שקיבל מהגאון החסיד הקדוש בוויילנא צוקללה"ה, והיא באג' שני' זאת לא שלח לי. וגם הראשונה ארוכה וגדולה, אם יש את נפשו להשיג ממנה העתק ושיאה לתועלת עניי אה"ק אצוה לסופר ויעתיקנה. אבל אי אפשר לפרסמה בפומבי משום חששא שיתוודע והכותב קבל והתרעם על [—]. והנעשה גזירת לבטל מצות ובטול תשב"ר לעשותם אנ"ח²⁵⁰, ודי והותר בהערה זו.

בעיקר דבר השליח ישמע צדיק וישמח, מ"ש לנו הרב הגאון מוהר"י יצ"ו שביציאת השליח לחיטול"ש מעה"ק צפת ת"ו, טרם צאתו הי' קודם אור היום בבית הגאון הצדיק המנוח מוהר"ר חיים כהן וצלה"ה שהי' אב"ד דק"ק פינסק והגליל, ליטול ממנו רשות ולקבל ברכה.

מקודם לכל אמר הגאון הצדיק המנוח זצ"ל הנ"ל שלא שאלוהו הרבה על כגון זה כי הוא אומר שילך השליח כי הגיע הזמן לכך, והגאון מו"ה ישראל נ"י כותב עליו שהוא מחזיקן לידע רזין ע"י עוסקו בפרישות והתבודדות וחלומות אמיתות קא חזי. ובנסילת רשות כאמור כתבו הגאון הצדיק המנוח וזה"ה להשליח מצוה (שמו ר' ברוך בן אסתר)²⁵¹ והגאון הצדיק וזה"ה בכה ואמר יצליח. אבל הוא, הגאון הצדיק עצמו אמר שזמנו לעלות השמימה. והתפלא הגאון מוהר"י נ"י. וכן היה שזמן מה אח"כ עלה השמימה תנצב"ה וזי"ע ועכ"א.

248. לא הצלחתי להבין כוונת משפט חשוב זה.

249. על פי מגילה דף יד ע"ב: אדהכי שותא פלכי, פרש"י: אשה עם שהיא מדברת היא טוה.

250. = אנשי חיל.

מן הצורך לציין לעובדה לא ידועה בחיי רעק"א, שהתנגד לכל מהלך פוליטי שיכול לגרום לגיוס. עובדה זו מספר רצ"ה באיגרתו לרוזני ווילנא עקב בקשתם להרעיש עולמות על גזירת הגיוס לצבא הרוסי. בין השאר מעלה רצ"ה את מגרעותיו של "שוויון הזכויות", ומביא דוגמה לכך: "זה איזה שנים שרצה המיר"ה [הדוכסית הגדולה של פוזן] לתת להם דת תושבי המדינה, הנקרא בל"א בייגררעכט, ועוד כבוד הרב הגאון הגדול המפורסם הצדיק יסוד עולם מוהר"ר עקיבא איגר נ"י אב"ד ור"מ דק"ק פאזן נכנס בעובי הקורה לבעוט בטובה זו לבל יצטרכו לעומת כן לתת בני עמנו לאנשי חיל, ועלתה בידו בעה"י. הרי ראינו ניצחת כי אין דתה"ק מסכמת לכך...."; איגרת מט"ז אדר תקפ"ח, אגרות הפקא"מ, ב, עמ' 130.

251. זהו האזכור היחיד שר' חיים כהן רשם אישור לשליחות!

והגאון מוהר"י נ"י כותב שבהליכתו על קברו במערה שלו והוא מזכירו שימליץ למעלה על הצלחת השליח כהבטחתו.

עוד כתב באג' השניה מבין יו"כ לסוכות, שבחודש העבר, היינו אלול, הגיעוהו אג' מהשליח הנ"ל, א' משוויים (מילה זו אינני מבין אם היא שם מקום או ענין אחר)²⁵², כי שכן ספינה לימין²⁵³ בשלושים ראיילון²⁵⁴, ונשא חן גדול בעיני הספן בטובה שהטיב לספן בגין שהי' נצרך לו, והחזיר לו חצי שכירות הנז"ל. והבטיחו נאמנה שהוא יביאהו לבני הרכבים שהם קרובים מאוד למקום דירתו.

והשד"ר השיג ביורדי²⁵⁵ כמו פאס מפואר ופקודת המלך מצרים לכ"מ²⁵⁶ עד חצי כוש היא ממשלתו. גם ריקאמציא²⁵⁷ לקח משרים גדולים ישמעאלים ומצרים לגדולי מקומות הנז' הניכרים ואהובים. ועוד היה לו איג' ממנו מן ה' תמוז שהי' אצל הר סיני. כי דרך ההיא חזק בטחונו²⁵⁸ כי יביאנו הרחמן ית"ש למחוז חפצו, ושומר כל זכרונות [בשמירתו]²⁵⁹, התפלול וסדרי הדרך בקשרי האמונה והייחוד²⁶⁰.

עוד כ' הגאון מוהר"י נ"י ואני תפילתי עבורו בדמעות כל יום בעת קבע שקבלנו תפלת רב חיד"א (הוא הגאון מו"ה רח"ד אזולאי זצקלה"ה) שאחר תהלים בעד צרות אחב"י בכל המדינות, ובכל עידן צוותא אני מזכירו.

ולכן הזכרתי למעלה שם השד"ר ואמו גם מני"ר הגאון נר"ו יזכירו בתפילתו הקדושה, ולפענ"ד אם יצליחוהו ה' לבוא לעשרת השבטים וב"מ הוא אתחלתא דגאולה, כי מעולם שמענו שלא יתגלו עד עת קץ שיהי' בב"א...²⁶¹.

לצערנו, לא ידוע לנו מה היתה תגובת רבי עקיבא איגר²⁶².

252. הכוונה לתעלת סואץ. וכן האיות אצל ר"י ספיר: "יום כ' בכסלו יצאתי ממצרים על מסילת הברזל, ובאתי ביום ההוא עיר סוויס (סועץ) העומדת על שפת ים סוף"; אבן ספיר, א, דף לו ע"ב.

253. כנראה שהכוונה לתימן. ואם השערה זו נכונה, הרי לנו תיארוך של תחנה חשובה במסעו של השליח, אימתי התכוון להפליג לתימן. בתקופה העות'מאנית סואץ הייתה תחנה ימית חשובה ביותר. היא חיברה את מצרים לים האדום, ממנו לערב ותימן.

254. המטבע 'ריאל' הוא הטאליר האוסטרי. בשל איכות הכסף הגבוהה ובשל חוסר היציבות של המטבע המקומי הוא הפך בתימן למטבע עובר לסוחר. מצדו האחד של המטבע היה סמל הקיסרות האוסטרו-הונגרית (נשר דו-ראשי), ומצדו האחר – דיוקן הקיסרית מריה תרזה מבית הבסבורג. את הטאלירים הנפיקו לצורכי מסחר בין אירופה למזרח התיכון, והמשיכו להנפיק אותם באותה מתכונת שנים רבות. הוא היה כל כך נפוץ, שנהפך למרכיב בתכשיטים ולחומר גלם מועדף על הצורפים. יהודי תימן נהגו לענוד את המטבע באשר סמל הקיסרות (ולא הדיוקן האנושי) בצדו הנראה לעין, כדי לא להבליט צורת אדם...

255. רישיון.

256. =לכל מקום.

257. כנראה שהכוונה לתעודת-ישר.

258. היינו שדרך סיני היא נתיב יותר שמור ובטוח ממזיקים ושוודים.

259. לא הצלחתי לרדת לסוף הכוונה.

260. היינו שלמרות שהוא יחיד ללא ליווי של יהודי נוסף, ואינו נפגש עם קהילה יהודית, עכ"ז שומר באדיקות על יהדותו.

261. להלן הוא ממשיך בענייני הכולל. מקור האיגרת: כרך 4, דף 160 ע"א.

262. כעבור שנה בחודש שבט תקצ"ג התעורר קלא דלא פסיק בקהילת פוזנא שהתקבל אצלם איגרת מהשליח ר' ברוך בה הוא מעדכן אותם על מסעו (לקמן הע' 279), האם יש לכך קשר עם התעניינותו של רעק"א ? !

באותו פרק זמן ניהל רצ"ה משא ומתן עם אחד מגדולי קברניטי הדור – רבי משה סופר אב"ד ור"מ פרשבורג. לידיעה חשובה זו אנו מתוודעים אך ורק מתעודה אחת, מתגובת הפקוא"מ לפרשבורג, והיא תגובה להתעניינותו של רמ"ס במבצע חיפוש השבטים. וזה פתשגן-הכתב ששלחו לחת"ס בחורף תקצ"ב:

לק"ק פרעשבורג

ה' כ"ד שבט תקצ"ב

יתענג על ה' ברכה ושלוש הוד כבוד ידיד עליון וידיד נפשות ישראל, אדמ"ו הרב הגאון הגדול ראש גולת אריאל, איש חי רב פעלים מקבציאל, מרביץ תורת יקותיאל, חריף ובקי סיני ועוקר הרים בהררי אל, צדיק חסיד ועניו כהלל, קדוש יאמרו לו נ"י ע"ה פ"ה כקש"ת מוהר"ר משה סופר נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק הנ"ל יע"א

רבות סבבני מסביב במצוה שאני עוסק בה בעה"ת ולא יתנני הזמן להאריך, כי אם להפיק רצון צדיק כ"ב אשר בגי"ק מן כ"ה טבת העבר אשר הגיעני לנחת, ובמקום גדלותו שם ענותנותו – ושם נאמר עוד מי יתן וישמעני היינו אודות עשרת השבטים, כנראה מדברי קדשו לא היה למראות עיני קדשו ס' קטן הנק' אלדד הדני שנדפס ראשונה בקושטא ושוב ביצעסנין, כי משם נראה שיש להם קבלה עד יהושע בן נון מפי משה מפי הגבורה ית"ש, ולפ"ז אין מקום לתמוה למה לא יעברו נהר סמבטיון בשבת ומן הנמנע הוא לי להאריך היום אף כי להעתיק תוכן הספר הנ"ל ולא יבצר מהדרת קדשו למצוא בעירו או במדינתו ושם יבואר הכל ובפרט מענין בני משה רבינו ע"ה הנמצאים אצלם. ונרמז ענין זה ג"כ בתרגום יב"ע פ' כי תשא שמות לד פסוק יו"ד.

וענין השליח ר' ברוך בן אסתר שנשלח לחייטול²⁶³ אשתקד, ומה הגיע אליהם ומה ראו על ככה ימצא בהעתק האיגרת שמסרו לידו אשר אני שולח בזה להדר"ק לגודל חביבותי גבן. והאמת יורה דרכו גם לטובת א"י. עדן לא שלחתי מקיר העיר וחוצה וזה יצא ראשונה, ואחרי קריאתה בכותבו בלאו הכי למר חמיו אדמ"ו הגאון הגדול בישראל אב"ד ור"מ בק"ק פוזנא נר"ו ימחול נא מכת"ה לשלחו ליד קדשו כי ידעתי תשוקתו אלי' ושמח מאוד על בשורת שליחות שליח לשם אשר הודעתיו בקיץ העבר, ויש עוד מעשה מענין זה מזמן קדום היינו מערך מאתים שנה בקירוב אשר כתבתי למר חמיו אדמ"ו הגאון נר"ו.

ולא עת האסף אמרים עתה יותר, אך זאת אומר עוד כי בדעתי להדפיסה אבל בהשמטות מקצת דברים שיש בהם איסור גילוי, ואם חפץ מני"ר הגאון נר"ו וכמו כן מר חמיו אדמ"ו הגאון נר"ו שאשלח איזה מהנדפסות יצוה עלי והנני, ואחרי חזרת ההעתקה ליד קדשו, ובכותבו אלי בלא"ה יערב עלי לקבל העתקתי לחזרה למשמרת בידי²⁶⁴.

המשך ההתרמה ופירוט סיבות השליחות

במכתבו מיום כ"ה אדר-ראשון תקצ"ב אל רבי אברהם וואלף המבורג אב"ד ור"מ פיורדא,

מענקי הרוח באשכנז, הוא מרומם את חשיבותו של המכתב שהדפיס:

263. = חיים טובים ולשלום.

264. כרך 5, דף 1 ע"ב.

לק"ק פיורדא יום א' כ"ה א"ר תקצ"ב

בחודש אדר, בכל טוב יתאדר, מאל בקודש נאדר, ובהיכלו כולו אומר כבוד והדר, ה"נ מעלתו תהלה ידי"ע וידי"ן, אמת מה נהדר, הרב הגאון המאור הגדול החר"ף והבקי סיני ועוקר הרים, דולה ומשקה מתורתו לאחרים, תורה וגדולה בו התאחדו, וקדושה וענוה וכשרון המעשים אליהם נצמדים, כקש"ת מוהר"ר אברהם וואלף המבורג נרו יאיר לנצח ולדור דורים.

[...] ענין שהדפסנו, בעינינו דבר יקר, היא אגרת ששלחו חכמי ורבני האשכנזים ק"ק פרושים שבא"י לבני משה רבנו ועשרת השבטים ע"י שליח ששלחו אליהם, יהא רעוא שה' יצליח דרכו ושיבא אליהם לשלו', וצריך רחמי שמים ועזרתו, ונתעוררו לכך ממה שספרו להם שלוחיהם כמוזכר בה. ונוסף עוד מה שאסור לגלות אשר שמעו מישמעאלים שהלכו עם השיירא למעקא, שיש שם באותו הדרך מבני הרכבים שידם תקיפה בהיותם מזויינים ואימתם מוטלת על העוברים דרך שם, וגם השיירא הנז' שהיא של השולטן מוכרחת לפצות אותם ברצי כסף וזהב לבל יעכבום בדרך הילוכם, ויש אגרת של עשרת השבטים מזמן קדום ושם נאמר שארצם היא כמהלך ט"ו ימים ממקום בני הרכבים. לכן כונן דרכו אליהם למקום תחנונתם כאמור ומצפה להיעזר על ידם שיורו לפניו הדרך ילך בו לבוא לעשרת השבטים.

וסוד ד' ליראיו, ה' בעה"ק צפת ת"ו קודם מעשה השליח הנז' גדול בישראל מפורסם בתורה ובקדושה ה"ה הרב הגאון מו"ה חיים כהן זצוקלל"ה שהי' אב"ד ור"מ דק"ק פינסק והגליל יע"א במדינת רוסלאנד, והניח את הרבנות ועלה לאה"ק ת"ו והי' חסיד קדוש ומקובל שהוא זצוקלל"ה יעץ מאוד לשליח זה, ואמר להרב הגאון מוהר"י נ"י שלא ישאלנו הרבה רזא דנא אבל כבר הגיעה השעה והעונה לכך, גם אמר לברכו להשליח בפרק הנסיעה שיצליח, אפס הוא (על עצמו אמר) כבר הגיע זמנו להפרד, וכן היה מעט זמן אח"כ ויגוע הצדיק זקן ושבע ימים, והספד גדול עשו לו באה"ק ת"ו. והג' מהר"י נ"י בהלכו על קבר הגאון הצדיק זלה"ה הנז' מבקש תמיד שיתפלל בעד השליח מצוה הנז' שיתקיים ברכתו והבטחתו שיצליח. הנה כי כן נצפה להתבשר בשורות טובות ישועות ונחמות.

בטחתי דגם בעיני רופמכ"ת נ"י יהי' דבר זה יקר, ושלחתי לו י"ב עקסעמפלארען שישלח מהם גם בסביבתו לקהילות השולחים ליד"ק מצות א"י ולאנשים ישירים כלבבו, הן לבשרם ולמען יודע להם תוכן האגרת והענין של השילוח, והן למען יתעוררו מפתשגן הכתב לאהבת וחבת ארץ הקדושה ת"ו ע"י המאמרים, מפי ספרים וסופרים, המובאים בתוכה.

בהמשך מבצע ההתרמה, וכדי להעניק יותר תוקף וחשיבות לתמיכה בשליח, משווה רצ"ה את השליחות לאיתור השבטים לתופעה הנהוגה בקרב העמים בשולחים מדי פעם שליחים שונים לחקור ארצות נעלמות או מוצאי נהרות, ומכאן ק"ו שיש ליהודים לעזור במימון השליח. במכתבו לרבי יאקב אב"ד נייאמעגן מיום כ"ח באדר-ראשון, הוא כותב זאת לראשונה: "כמה אלפים פזרו הגויים לצורך נסיעת עוברי אורחות עולם לגלות איזה מדינה נעלמה, איך לא יתעוררו בני עמנו להרים תרומה לענין גדול עזה, אשר אם יצליח ד' דרך השליח, יהיה דבר גדול, ואולי תצא מזה ישועת ישראל, ודי בהערה זו"²⁶⁵.

265. כרך 5, דף 13 ע"ב. מכאן והלאה הוא מזכיר נימוק זה של לימוד מאומות העולם המוריקים מכספם לטובת ארכיאולוגיה. כן הוא מדגיש "שתצמח מזה ישועת וגאולת ישראל" (מכתבו לרבי אהרן פולד מפפד"מ,

כעבור ימים אחדים מגלה רצ"ה לנמעניו את סיבת השקעתו המאומצת כל כך בפרסום הדבר, והוא להגביר את המודעות בקרב אנשי חו"ל שבראש מעיינם של תושבי א"י הוא החשת הגאולה, ואגב כך יגבירו את התרומות בעבורם כדי לחזקם ולהחיותם. כך הוא כותב לקהילת דעטיקאס: "אגרת לבני משה רבנו ע"ה שהדפסנו פה ושלחנוה לכל הגבאים דא"י שבמדינתנו ולרבנים הגאב"ד נר"ו ולקצת יחידים, ותכלית כוונתנו הי' לעורר הלבבות לרחם על אחב"י שבא"י, ולבוא לעזרתם לפרוק עול החובות מעליהם, ועכ"פ לתת סיוע נוסף על מה שנתנו עד כה לצורך הוצאות אותו השליח, אשר לא דבר ריק הוא אם יצליחוהו ה' לבוא למחוז חפצו"²⁶⁶.

כעבור יומיים חזר רצ"ה על נימוקיו ביתר שאת באגרתו לרבי אהרן פולד דיין בפפד"מ:

לק"ק פפדמיין יע"א

ב"ה א"ד יום ה' ער"ח אדר שני תקצ"ב

בחודש אדר, בכל טוב יתאדר, ובאושר אמיתי מתהדר, בהיכלו כולו כבוד והדר, ה"ה מעלת כבוד ידי"ע וידי"ן אהובנו הרב המופלג בתורה ובחכמה, הגביר המפואר בכל מעלה חמה, עושה לילות כימים בתורת ד' תמימה, וי"א אוצרו בהיכל פנימה, כש"ת מוהר"ר אהרן פולד נר"ו, אחד אחוז חבורת גבאים דא"י שבק"ק הנ"ל יע"א, לכולם נאמר שלו' וברכה שלמה.

לאחרי דו"ד בעניין התרמת המעות ושליחת עפר מא"י, הוא כותב:

עתה אביא דבר הבא מן החדש, אגרת מופת שהדפסנו פה, והוא באה עם הנוכח, העניין יבואר מתוכו, והדפסנוהו מדעת עצמנו מטעמים שונים. א' דבר גדול הוא בעינינו ענין השליחות ההוא כמאמרי המדרשים המובאים באגרת ובשורה טובה היא לישראל וכן ידענו מה שאמר גדול א' מפורסם בא"י שהי' באותה עצה על רזא דנא. ב' יש בו דברים המעוררים חבת ואהבת א"י ת"ו. ג' הלא מלכי הגוים ושריהם מפזרים הון עתק לעוברי ארחות עולם לגלות מדינה או יישוב בלתי נודע, גם על מקום נהר נילוס לדעת מוצאו בצבא שרי וחכמי ענגלאנד, אולי גם בני עמנו יתעוררו ליתן עכ"פ כדי מסת ההוצאה של השליח הנודע ובני ביתו אשר הכוללים האביונים נשאו המשא ההוא על שכמם ולוו בריבית מן הגוים ליתן בידו כפי כוחם ויכולתם אחרי ההלוואה, וגם קבלו עליהם לפרנס בני ביתו אשר בזמן צאתו ועיכובו בדרך, ואולי מתוך התעוררות אחב"י והתרצותם בנפש חפצה לבוא בחצי כסף.

ירחם אבינו שבשמים ויצליח דרך השליח מצוה ההוא, ותצמח מזה ישועת וגאולת ישראל, כי"ר. והנה יקבל רומכ"ת נ"י עם הנוכח טו"ב אגרות נדפסות, ימחול נא עכ"ה²⁶⁷ לשלחם ע"י שליח נאמן להראוים לקבלה, בראש: חבורת הגבאים דא"י שמה יצ"ו והרב הגאב"ד נר"ו והרבנים הדיינים נרם ושאר אנשים מצויינים ומביני מדע היודעים מבינים לקרותה. ועוד ייחדנו אחת על נייר משובח להשר הנגיד הנכבד לבית ישראל ר' אנשיל באראן פון

הועתק לקמן); מכתבו לקהילת דעטיקאס: "וכמה אלפים מפריזים מלכי העמים ושריהם לגלות מדינה נעלמה"; דף 18 ע"ב. מכתבו לקהילת קאססעל (במדינת העסן); דף 26 ע"א.

²⁶⁶. ז' אדר-שני; כרך 5, דף 18 ע"ב.

²⁶⁷. = על כבוד תורתו הרמה.

ר"ש יצ"ו²⁶⁸, בטחנו שימחול עכ"ה לשלחה לידו הרמה. ושלום תורתו יגדל²⁶⁹.

יתירה מזאת, במכתבו מכ' לחודש סיון תקצ"ב אל רבי יעקב קאפל אוירבאך רבה של וורמיישא²⁷⁰, הוא מרמז לנימוק של חידוש הסמיכה. וזו לשון האיגרת:

לק"ק וורמיישא

ב"ה האג יום ב' כ' סיון תקב"ץ נדחי ישראל בב"י כי"ר לפ"ק

יתענג על רב שלו' וברכה מעלת כבוד ידי"ע וידי"ן הרב הגאון המאור הגדול מעוז ומגדו החכם המובהק ונגה לו כברק ברק שנון וריח לו כלבנון נאה דורש כמין חומר ונאה מקיים קל וחומר קש"ת מוהר"ר יעקב קאפל הלוי נרו יאיר ויופיע עד בא לציון מושיע, ה"נ הגאב"ד ור"מ בק"ק הנ"ל המדינה יע"א.

רבת שבעה לה נפשנו הענג והנחת מיקרת חמדת גי"ק מן ח"י למטמונים קרינו ושנינו ושלשנו לקרותה ועודה לנגד עינינו. ומדי נשורנה וצהלו פנינו, כי הן בעון גלה כבוד מישראל ונרפית האהבה לאה"ק ונתמעטה החיבה ליושביה הצדיקים ואי כבוד לחכמיה הרבנים הגדולים נרם יאיר לנצח. על כן תחת אשר צפינו כי כאשר עשתה האגרת השלוחה התעוררות גדולה בנפשנו ועם הדמעות אשר הורדנו כאשר קרינו הדברים היוצאים מן הלב בקינים והגה והי על צרות ישראל בכמה דורות שלפנינו ועוד לא שקטו בכמה מדינות מלבד ההווה בכל אתר בטול העבודה ומיעוט התורה וגלות השכינה המסתעף מזה, חיתה נפשנו על זכרון דברי חז"ל ממעלת א"י הקדושה ועל העצה היעוצה לסמיכת חכמים להכנת הגאולה, וחוף מזה התענוג על נועם המליצה בכמה חלק האגרת. כן צפינו שתעשה רושם בנפשות ישראל ותעורר אהבה וחיבה לא"י, ותעלה זכרון יושבי' לפקוד אותם בפקודת רחמים לתמוך ידם ולהיות בעוזרי נפשם לבל יכושו ויכלמו הקופצים ידיהם לעת עתה בבוא ישועת ישראל וגאולתם [...].

אך מה נאריך בכל הטוב והתועלת שציפינו מפרסום האגרת ההיא, אחרי כי נכזבה תוחלתנו ולא לבד כי אין דורש ואין מבקש להביא תרומת ידו אשר לא הביאה עד כה. ועוד ישימו תוהלה [=דופי] בפתשגן הכתב ובפרסומו, בטענות ותואנות בלות ומטולאות ואינם שווים נזק הדיו אף כי הזמן להעלות דברי הבליהם על הספר. מכל האמור ישער בנפשו הקדושה, כמה שמחנו והתענגנו לעומת כן בנועם זיו אמריו, אשר מלבד החיבה היתירה הנודעת לנו לאה"ק ויושביה הת"ח וצדיקים אשר בקרב לבבו הטהור כל דיבור ודיבור יביע אומר מלא רצון.

268. מן הצורך לציין שבחורף תקפ"ח פנו חברי הפקוא"מ אל ר' אנשיל שיפעל למען ביטול חוק הגיוס לצבא הרוסי; אגרתם לוויילנא מט"ז אדר תקפ"ח, אגרות הפקוא"מ ב, כ, עמ' 128-129.

269. כרך 5, דף 14 ע"ב.

270. ר' יעקב קאפל נולד בשנת תקמ"ד במדינת באדן לאביו רבי יהודה משה במברגר ר"מ קהילת בישאפסהיים דנעקאר. במלואו לו י"ט שנה נשא לאשה את מרת ייטלא, בתו של רבי געטשליק אלזענס אב"ד מאנהיים. זמן קצר לאחר נישואיו הועברו לו רבנות עיר היידלברג והמחוז. ביום ד' באב תק"פ נפטר אביו, ונקרא למלא את מקום האב בבישאפסהיים, וכמובן ששירת בנאמנה ובמסירות. למדנותו ומסירותו הקנו לו שם ובשנת תקפ"ד נקרא לכהן פאר בעיר ואם בישראל וורמייזא, בה כיהן בגאון עד סוף ימיו. יחד עם ניהול הקהילה המשיך את נשיאות וניהול הישיבה בוורמייזא – הישיבה הוותיקה ביותר באירופה. תלמידים רבים נאספו כדי לדלות מים זכים מבאריו, ואחדים מהם זכו לכהן פאר בקהילות אשכנז. היה מעורב בכל הנעשה בעולם היהודי, ועל כך ניהל חילופי מכתבים עם חברי הפקוא"מ.

ואחד מאלף מצאנו אשר אם לא טרחנו בהדפסת האגרת ההיא כי עם למענו כדי הוא לכל זה כי חכם הבין לאשורו יקרת דרכה ואושר מעשה השליחות מצוה ההיא (עינינו לשמים. יצליח ד' דרכי ר' ברוך ב"ר שמואל הנ"מ אסתר. הוא ישלח מלאכו לפניו ויצליח!)

[...] ובוודאי לא נמנע בעה"י להודיעו מיד מה שיתבשר לנו לטובה מהצלחת השליח הנ"ל בעה"י. עד כה עד[ני]ן אנו עומדים במצפה ולד' הישועה. יצליחו וישמיענו במהרה הצלחתו כיר"א²⁷¹.

ומה מאוד יקר ונעים על כולנו מה שהעתיק לנו מהרשום במחברתו משכבר מה ששיער בענין מקום תחנות עשרת השבטים, אולם מ"ש שנראה לו שהשליח הולך לדרך ואל המקום אשר שיער, לא ידענא היכן רמוז זה באגרת שהדפסנו, ולעת אחרת אי"ה בשובי לשלום²⁷² אצפה להרחיב הדיבור בזה להיכן פני השליח ד' יצליחו כוננו, ואולי עד אז נדע איזה בשורה טובה ממנו, וק"י ד' יחליפו כח ויראו בישועה עת לאסירים פקח קוח²⁷³.

עדכון תחנות השליח

מסיום איגרת זו נראה שחברי הפקוא"מ היו מעורבים גם במסלול השליח, כדי לוודא שייגיע למחוז חפצו בזמן המהיר ביותר. ולשם כך מעדכן אותם ר' ישראל באופן סדיר על הנעשה עם השליח. ואכן באיגרות הפקוא"מ מפוזרות ידיעות קצרות על עדכונים שונים, אבל אין פירוט של תחנות ספציפיות, היינו שקשה לנו לשרטט את מסלול מסעו.

זמן רב, מתחילת החורף עד ימי חנוכה תקצ"ב, חשש ר' ישראל לשלומו, היות וזמן רב לא קיבל ממנו פ"ש. ובסביבת ימי חנוכה קיבל ממנו פ"ש ושמח על כך, ותיכף מודיע זאת לפקוא"מ: "וב"ה בא לשלום בלי פ"ר"²⁷⁴.

בחודש אדר ראשון תקצ"ב לערך הם מתעדכנים שכבר הגיע למצרים: "ובעה"י נשא חן בעיניו שלמלך מצרים, ונתן לו איגרת כמו פאססע [=דרכון]"²⁷⁵.

במכתבם לר' ישראל משקלוב מיום י"ב אדר-שני תקצ"ב, הם גם מתעניינים בפרטי ביצוע השליחות ושואל כיצד הנחו את השליח לעבור את נהר הסמבטיון בשבת כפי שמופיע בספר יוסיפון שרק ביום שבת נח הנהר מזעפו וניתן לחצותו²⁷⁶.

בחודש חשוון תקצ"ג כתב רצ"ה לר' ישראל שמצפה ומייחל לשמוע בשורות טובות, וחושף בפניו שהוא מלא חשש מגורלו של ר' ברוך. וז"ל איגרתו של רצ"ה ביום כ"ז חשוון:

271. = כן יהי רצון אמן.

272. בעת כתיבת האיגרת היה רצ"ה בהאג, וכוונתו בזה שכשישוב הביתה יתעדכן אודות מיקום השליח.

273. כרך 5, דף 52 ע"א.

274. כרך 4, דף 168 ע"ב. (פ"ר = פגע רע).

275. ממכתבו של רצ"ה אל קהלת שעמרעק, מכ"ה באדר שני תקצ"ב; כרך 5, דף 23 ע"ב.

276. "ועוד זאת אשנה ואשאל שאם קיבל או יקבל איזה ידיעה מהשליח ר' ברוך השם ישמרהו ויצליח דרכו לחטול"ש, ימהר להודיע לנו במוקדם האפשרי. ויכתוב דרך קושטא וגם דרך אלכסנדריא, כי ההולכות דרך קושטא בלכתם יצר צדום. הודעתיו מה שמצאנו בס' יוסיפון סוף פרק י', ושאלנו אם גם השליח ר"ב צריך לעבור דרך שם מי יאר לפניו ללכת - גם אם הובא לו כיצד יעשה עם העברה בשבת את הנהר סמבטיון"; כרך 5 דף 21 ע"א.

ובענין השד"ר לעשרת השבטים כמוהו כמוני אנו מצפים אנחנו להתבשר ממנו בשורות טובות, ויפה כח רומכ"ת בצפייתו בתפלות וכו'. אבל עכ"פ גם אנחנו מצפים בכל פאסט ובכל גי"ק לשמוע ממנו בשורה טובה, ברם לא נחדול כי כעת אחרי ראינו ההעתקה האמתית מן האגרת שבאה בשנת ת"ו לפ"ק לחכמי ורבני ירושלם אשר העתיקה לנו מע' השד"ר מוהראש"ז נ"י, ובוודאי הביא ג"כ העתקה לרומכ"ת, אשר לא שזפתה עין רומכ"ת בשעת השילוח, לבי חיל בקרבנו על אודות השליח המקום יהי' בעזרו, אולי ואולי הגיע עת קץ ועת גילוי עשרת השבטים, והרחמן יוליכנו לשלו' ויחזירנו לשלו'. אבל כפי תוקף האגרת הנז' "א"א לבוא אליהם וכך גזרה חכמתו ית"ש"²⁷⁷. נכספנו לשמוע מה יענה רומכ"ת אחרי ראותי ההעתקה הנז', ועיני לשמים יתמלא רחמים על השליח ר' ברוך הי"ו וישמרו מכ"ר וישלח מלאכו לפניו²⁷⁸.

בחודש אדר תקצ"ג קיבל רצ"ה איגרת מקהילת פוזן: העתק איגרת מן השליח ר' ברוך בדבריים מפליאים". הוא פונה לר' ישראל כדי לברר את מידת האותנטיות שלה²⁷⁹.

ביום י"ב באלול לשנת 'גאולה תצמח' [תקצ"ג] מודה רצ"ה לרבי ישראל על שקיבל ד"ש מאת השליח: "העיקר לשמוע בשורה טובה מהשליח ר' ברוך, כמאמר בעל ש"ח נבטח בחסדי ד' וישועתו ירחם שארית עמו יחיש גאולתנו, יקרבו לתורתו ולעבודתו בבי"ר כיר"א"²⁸⁰.

על רמת התעניינותם של קהילות ישראל בחו"ל, אנו יכולים ללמוד מתוך אגרתו של השתדלן הוותיק הצדיק רבי מנחם מנדל רוזנבאום מווירצבורג מח' באלול תקצ"ה, אל חתנו רבי אליעזר ברגמן שעבר אז מצפת לירושלים, ומתעניין בשלום השליח.

ברוך השם. צל, יום ד' ח' אלול צ"ה לפ"ק

התולה ארץ על בלימה, הוא ייטיב לכם כתיבה וחתימה טובה, להאדון השר הגדול, צדיק וחסיד, מורנו הרב אליעזר נרו יאיר, ולבתנו הצנועה מרת סילא תחיה ולנכדינו..

.. גם ימחול להודיע לנו, האיך אופים מצות בארץ-הקודש.. גם (אם) לא נודע מדבר השליח ששלחו בני ארץ-ישראל ל'בני משה'²⁸¹.

277. כוונתו למה שכתבו 'בני משה' באיגרתם לאחיהם "שבטי ישורון יהודה ובנימין": "אל תקצו בתוכחת ה' אליכם, כי את אשר יאהב ה' יוכיח, וכאב את בן ירצה אתכם בקרוב... ואל תתמהו לאמר מאחר שאנחנו והארבעה שבטים היושבים מעבר לנהר עם רב ושגיא מאד וממון לרוב, למה לא נצא למלחמה להילחם עם האומות. ידיע להוי לכן כי אנחנו שבט בני משה אין לנו יכולת לעבור את הנהר עד עת קץ שיאמר ה' לאסורים צאו ולאשר בחושך הגלו. וכן הארבעה שבטים הנז' אין להם רשות לעבור את גבולם, כי אם כשיוצאים עם מלכיהם למלחמה עם שבעה מלכויות אשר סביבותיהם. ואתם עם קודש בטחו בה' עדי עד כי ביה ה' צור עולמים"; ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, לעיל הע' 110, א, דף צח ע"א.

278. כרך 5, דף 67 סוף ע"א.

279. במכתבו אל ר"י מיום ה' באדר תקצ"ג הוא תמה על כך שכבר שיגר אליו מראשית השנה כמה מכתבים, וטרם קיבל עליהן מענה, וממשיך: "מקרב שמועה שמענו שבא לק"ק פוזנא העתק אגרת שבאה מן השליח ר' ברוך הי"ו בדבריים מפליאים, ולא נאמין לקול השמועה באשר נעלמה מאתנו הידיעה מתשובה ההיא מרומכ"ת, ואילו קיבל אגרת מהנז' וודאי לא אחר לשלחה לנו... עיינו צופיות ומייחלות על תש"ה"; כרך 5 דף 103 ע"א.

280. כרך 5, דף 140 ע"א.

281. אברהם בר טורא (עורך): ישאו הרים שלום, ירושלים תשל"ח, עמ' 118. תיכף עם עלותו ארצה התקשר ר"א

אבל החידוש כאן הוא שהשליח נהרג בחודש שבט תקצ"ד, היינו כשנה וחצי לפני דרישתו של חותנו בשלום השליח. עובדה זו דורשת הסבר.

תגובות הפקוא"מ לקהילות ישראל

כנראה שרוב הקהילות לא הגיבו בכלל לבקשת הפקוא"מ, או שלא הגיבו בהתלהבות יתירה, ונותרו כמה מכתבים בהם הם מביעים את התפלאותם כלפי התעלמות ראשי הקהילות.

באיגרתם לקהילת בונא מיום י"ד אייר תקצ"ב, תמהים חברי הפקוא"מ על התעלמותם מבקשתם להושיט יד וכתף למבצע השליחות:

למעלת כבוד אהובינו ידידנו הוה"ק התורני והרבני המופ'... איש סגולה כש"ת הירש כהן גבאי דא"י...²⁸²

נפלות היא בעינינו אשר לא זכינו תש"ה על מכתבנו... גם על האגרת השלוחה לבני משרע"ה ועשרת השבטים והיא נדפסה אשר שלחנו לידו הרמה. וכמו כן לרב האי גאון אב"ד ור"מ נר"ו שמה²⁸², ולא הושבתי עליה דבר, ודעת לנכון נקל כי היתה כוונת הדפסתו והפצת האגרת בישראל לבשר טוב לבית ישראל, וגם להעלות לפנייהם לטובה זכרון אחינו ב"י שבא"י השרויים בצער ובדוחק, ועם כל דוחקם נכנסו בעובי הקורה ללוות הסך הנצרך לשליחות... וכמה תגדל תמיהתנו על אשר לא ענה אותנו דבר²⁸³.

באותו יום הריצו מכתב דומה לרבה של קהילת ווערדיהן – רבי דוד הכהן²⁸⁴; כעבור ארבעה ימים – בל"ג בעומר הביעה את תמיהתו לראשי קהילת ברלין על כך שטרם קיבל מהם מענה²⁸⁵;

ברגמן עם ר"י משקלוב. ר"א הגיע לארץ בחורף תקצ"ה והתיישב בצפת. אופי היישוב שם לא מצא חן בעיניו וכיום כ"ד באדר הוא מודיע לחותנו שעלה ירושלימה מצויד עם תעודת יושר שקיבל מאת רבי ישראל: "לפי שהיתה בידי איגרת מודעת ממיטיבי, הגאון הגדול המופלא והמפורסם בכל ארץ-הקודש הרב הזקן ונפלא, מורנו הרב ישראל נרו יאיר, בעל מחבר ספר תקלין חדתיך ... ותלמיד הגאון הגדול המפורסם בכל הגלילות בתעצומות עוז ותהילות, החסיד מורנו הרב אליה ווילנא"; שם, עמ' 82.

282. הכוונה לרבי אברהם אויערבאך אב"ד בונא [תקנ"ג-תר"ן]. ר' אברהם שתה מבארם של סבו – רבי צבי הירש אויערבאך אב"ד וורמייזא, רבי נתן אדלר בפפד"מ. מפפד"מ עבר לאלזס שם למד בישיבתו דודו – רבי יוסף דוד זינצהיים, רבו זה עמד על טיבו של בן אחותו, ולקחו כחתן לבתו היחידה. בשנת תקס"ח לערך נתמנה לאב"ד בונא, אחת מהקהילות העתיקות בהריינוס עוד מתקופת הראשונים.

כמו בכל גרמניה כולה, כך גם בגלילות ריינוס, היתה השפעתה של תנועת הרפורמה וההתבוללות בצורה דרמטית. גם בבון עשו שוחרי הרפורמה ניסיונות לחתור תחת אושיות הרב ולהכניס "תיקונים" בחיי הקהילה ובסדרי התפילה. עמדתו התקיפה והבורה עוררו את חמתם של המנהיגים הרפורמיים בקהילתו, והם עשו כל אשר לא ידם – כולל הלשנות לשלטונות. בברות הימים הרגיש הרב שכוחותיו אינם עמו, ובתקצ"ט פרש מתפקידו ומסר את הרבנות לבנו ר' אהרן, ונפטר בשכרון לב בשנת תר"ו. היה בידידות רבה עם חברי הפקוא"מ, כפי שמתואר לאורך הפנקסים.

283. כרך 5, דף 41 ע"א.

מעניינת תגובתו של ר' [קלונימוס] קלמן [מנגבורג] אב"ד דארמשטאט [החל משנת תקנ"ט], שגם בידו ישנה איגרת של עשרת השבטים, ורצ"ה ביקש שישלח לו העתק ממנה; כרך 5, דף 48 ע"ב.

284. שם, דף 42 ע"א, לא הצלחתי להוותו.

285. שם, דף 43 ע"א.

בכ"ו באייר פונה לרבי זעקל ליב ווארמסר רבה של פולדא בבקשתו זו ושהוא עדיין מחכה לתגובתם.²⁸⁶

המזוורת היא שישנם עשרות חילופי מכתבים בין היישוב לחברי הפקוא"מ, כאשר הנושא הזה אינו עולה בכלל! האם מכך אפשר להסיק שכל שנוקף הזמן שוככת התלהבותו של רצ"ה ממעשה השליחות ואת מקומה תופס הספק?

פרק שישי היסוסים סביב השליחות

ביקורת חריפה נגד השליחות ועל אישיותו של השליח

הערפל סביב השליח מתעצם עם חלוף הימים והחודשים. לעיל הבאנו מאגרותיו של רבי ישראל המתאר בצורה חיובית ביותר את אישיותו של השליח, ולא עוד אלא שקיבל על מבצע השליחות הסכמה חמה מאת מנהיג העדה – רבי חיים כהן. כעת, לקראת סוף המסע, מתחילים להישמע צלילים אחרים.

בראשית שנת תקצ"ג מתחיל רצ"ה לקבל שמועות שונות נגד השליחות. הוא נבהל והשתומם. לא ידע בשכבו ובקומו, שמבצע שמסר נפשו בעבורו כשלוש שנים, מתמוטט מול עיניו בצורה ירודה כזאת. השמועות חמורות ביותר, לדבריהן: הרב הגאון דפינסק לא סמך את ידיו על השליחות כפי שיצאה לפועל. בדיונים שקדמו לשליחות דרש רבי חיים הכהן שיצרפו לשליחות את ר' לאזר מעדת החסידים, אלא שהלה, למרות שכבר הבטיח בתקיעת כף להצטרף לר' ברוך, סירב להתלוות אליו, משום שהאיש בור גמור ואוכל טריפות: "מתנהג כגוי בלא ציצית ותפילין". בהחלט אשמות חמורות ביותר. כדרכו השביע רצ"ה מאנשיו בצפת וירושלים שיגלו לו את האמת סביב השליח והשליחות. במכתבו לר' ישראל מיום כ"ז חשון תקצ"ג כותב רצ"ה:

מעלת הרב מוהר"ח²⁸⁷ כתב שם כמצטער ומרעיד על שומעו שהדפסנו אגרתו החמודה לב"מ ועשרת השבטים, ואנחנו לא נדע מה מקום לדאגה וחרדה זו. גם מע' השד"ר מוהראש"ז נ"י הי' עמנו בעצה זו, ומאוד נראה בעינינו להדפיסה ולהפיצה בישראל, וגם אנחנו צפינו שתתקבל באהבה וחבה כאשר קבלנוהו בכל. האמנם כי לא רואים את אשר קווינו, זה בכה וזה בכה, ותלינו הדבר למיעוט האהבה לא"י, לחולשת תקוות הישועה שתבוא בקרוב, אפס על הרב הגדול הנז' מחבב הארץ בכל לב ונפש, וילך הלך ונסוע על קבלן? [על פ"ח²⁸⁸, תמהנו שדאג וחרד על הדפסת האגרת ההיא, דיעות בני אדם משיבת?]

ואולי בהיותם מוכנעים כל כך במדינתם יראים מאויבים ומוסרים, ואנחנו חוסים בעה"י בצל מלכות של חסד אוהב ישראל²⁸⁹.

286. שם, דף 44 ע"א.

287. כנראה שהכוונה לר' חיים ב"ר אביגדור מקארלין.

288. = פדיון חובות.

289. כרך 5, דף 66 ע"ב.

במכתבו אל עדת החסידים בצפת מ"ב טבת תקצ"ג מביע רצ"ה את חששותיו על אישיותו של השליח ר' ברוך.

מכתב זה הוא מענה לביקורת של כולל החסידים נגד כולל הפרושים ובראשם ר"י, ורצ"ה מתפלא על יחסם הבזויה כלפי הפרושים, בין השאר מתייחס גם לביקורת נגד השליח. הוא קיבל איגרת מר' יוסף דובנר, שהיה מחשובי עדת החסידים בצפת, בו הוא מטיח אשמות כבודות נגד ניהול הכספים בידי ר' ישראל. רצ"ה מתייעץ עם ר' יעקב צבי הכהן, מראשי החסידים, שלמרות שר' יוסף הוא נוגע בדבר²⁹⁰ "והייתי אומר לכבוד עצמו הוא דורש", עכ"ז "יש בו דברים שונים שיש להם רגלים לדבר אמיתותם" ולכן הוא מבקש הימנו שיברר עבורו אמיתות העניין.

להלן קטע מתוך מכתבו של רבי יוסף דובנר מעדת החסידים בטבריה לרצ"ה לעהרן:

כמו כן עכשיו שמענו וספרו לנו אודות שכתב לאשכנז ששלח את אחד ברוך לעשרת השבטים ושם העלו זה על הדפוס וכתבו לו [לר' ישראל משקלוב] מירושלים מה זה עושה שיבא לידי ח"ה גדול שכתב על איש בור גמור וה' מאכל טריפות וכתב עליו שהוא 'הרב המובהק וצדיק ויכול קפיצת הארץ'²⁹¹ ובוודאי יצאו לכאן ולע"ע מניחים שם עסקיהם ושומעים לקול נביא שקר [רבי ישראל? !] שכתב שכבר היה לו ידיעה ממנו [=מהשליח] מהר סיני, והם סוברים שהר סיני הוא תחת הרי החושך בסוף העולם ולע"ע שולחים לו מעות כמה אלפים על הוצאות, או לנו הלעד"נ [וכך כתב הכותב ההוא בעין] שאחד טפש מרמה העולם ויאמינו לי בחיי ראשי שהמנוח הצדיק הרב מפינסק לא רצה שילך הוא בעצמו שלא יה' לבדיון, והפציר באחד מכוללינו כ' לאזיר סלוצק שילך עמו, וגם עשה ת"כ וחזר בו, ואמר איך אפשר שאלך עם איש כזה שהוא מתנהג כגוי בלא ציצית ותפילין וכו' ואינו צריך להעסיק יותר.

עד כאן מתוך מכתבו החרוף של ר' יוסף דובנר. בקראם את המכתב תופס אותם הלם וזעזוע ואת חששותיהם מבטא רצ"ה במכתבו לראשי עדת החסידים בצפת.

לעה"ק צפת

יאר ד' פניו אליו וישים לו שלו' ברכה ושלום. ה"נ מעלת כבוד אהו' הרב החרוף המופלג בתורה, קרא ושנה ושימש ת"ח, זו תורה וזו הדרה, הנגיד הנכד בעירו, ביתו פתוח לרוחה וידידו לעזרה, יראת ד' אוצרו ומעלות דרבנן יעטרהו, כש"ת מו"ה יעקב צבי הכהן נ"י ממאהלוב

[...] והנה השקר שברור לנו שיש בדברים הרעים הנ"ל כמו"כ שסוברים שהר סיני רחוק כל כך ושולחים לו כמה אלפים, על זה לא נשאל כל עיקרו, אך על מה שהטיח על השליח ההוא ועמ"ש בשם הגאון הצדיק מפינסק וצוקללה"ה על זה אני דן מדברי מעכ"ת עצמו כי שקר ענה, שאלו כן מדוע תלה מעכ"ת מניעת ההליכה משלוחם עם השליח ר' ברוך כאשר הקדימו א"ע וכו' ולא תלה הדבר בגריעות השליח כאשר הטיח בחזקה רי"ד²⁹² דיבה, אולם

290. בעקבות היותו מסוכסך עם ר"י בנוגע לניהול כספי הכולל.

291. מן הנכון לציין שגם ר' ברוך גד באיגרתו משנת ת"ו מספר שבמסעו פגע באחד מ'בני משה', והלה סיפר לו שהגיע אליו דרך "קפיצת הדרך"; אכן הספיר, לעיל הע' 201, דף צו ע"א.

292. ר' יוסף דובנר.

להוציא הספק מלבנו, באתי להשביע את מעכ"ת בכוח [...] שיחקור וידרוש הדק היטיב וישיב לי האמת הגמור והמוחלט ולמען השם ולמען קדושת א"י אל יטה אוזן לדברי מלחשים, כ"א יחקור וידרוש האמת עד מקום שידו מגעת וישיבני האמת לאמתו בענין השליח הנז' ואודות האמור משם אותו צדיק הגאון מפינסק ואך אמת וצדק יהגה מפיו²⁹³.

באותו נוסח פונה רצ"ה ביום ט"ז בטבת תקצ"ג לכולל הפרושים בירושלים, שיבררו בעומק האם השמועות אודות כשרות השליחות נכונות. להפתעתנו, מתוך כותלי האיגרת של כולל פרושים בירושלים למדים אנו על ביקורת חריפה נגד השליח, אולם הם חוששים לגלותה: "ועוד היה לנו כמה ענינים לגלות להדרכ"ת אבל כבוד אלקים הסתר דבר". מילים ספורות אלו הגבירו את סקרנותו של רצ"ה:

איכו השתא אנן²⁹⁴ שכבר כתבו לנו ברמז שיש דברים בגו, יותר טוב שיגלו לנו רומכ"ת במה הדברים אמורים עתה שבאו הדברים סתומים עלתה על דעתינו [שבכוללם?] יש ענין שליחות ר' ברוך לב"מ ועשרת השבטים אשר לצורך ההוצאה וסיפוק אשתו שלחנו אז להה"ג מוהר"י צ"ל וחצי ר"ט קיר"ה ובאמת שמחנו בעת ההיא לקול השמועה ובפרט על מ"ש הרב מהר"י, שהגאון הצדיק מוהר"ח זצ"ל כהן צדק שהיה אב"ד בפינסק הסכים מאוד בענין השליחות ובירך את השליח קודם צאתו ואמר שיצליח. ועתה עלינו יגב דבר שהגאון הצדיק הנז' לא הסכים כלל בהליכת ר"ב הנ"ל דלא שפירין עובדא כ"א חפץ שילך אחר עמו עכ"פ, וגם רומכ"ת שמענו שלא הסכימו בתופס האגרת שכתב הרב מהר"י נ"י בחלוקת כבוד על השליח שאינו ראוי לכך ולא ידענו אם כן הוא, כאשר הוגד לנו. אולם משביעים אנחנו את רומכ"ת בכוח אהבתנו לאה"ק ת"ו ויושבי' שיגלו לנו האמת בענין זה בלי משוא פנים. הדרך לקמייתא רומכ"ת יזהירו גם את זולתם על רדיפת השלום וגם (אם) [עם] מוהר"י והאמת והשלום אהבו²⁹⁵.

כעבור חודש וחצי מביע רצ"ה את ספקותיו – באותו סגנון – לנוכח רבני ווילנא ובראשם הראב"ד הגאון רבי אברהם אבלי פאסוועלער, בעל 'באר אברהם':

עש"ק ג' באדר תקצ"ג

יפתח ד' להם את אוצרו הטוב לברך את כל מעשי ידיהם ולמלאות כל משאלותיהם ולהצליח כל השתדלותיהם בעד יושבי בתי ערי אבות מקבלי טובותיהם... ה"ה מעלת כבוד ידידי ד' וידידי נפשינו הרבנים הרוזנים הנגידיים הנכבדים הצדיקים הוותיקים ובראשם כתר תורה הרב הגאון ראב"ד מהור"ר אברהם אבלי נ"י ושני בקודש הרב הנגיד המופלג בתורה ובמעש"ט מהור"ר שלמה זלמן ושלישי בתרומת הקודש הגביר הנדיב המפואר מהור"ר שמואל במוהר"ח ורביעי בקודש הגביר האברך זרע קודש מחצבתו מהור"ר יעקב במורא"א.

293. כרך 5, דף 76 ע"א. בהמשך מוסר לו רצ"ה שהוא אינו מתכוון להשיב לו יוסף דובנר כדי לא להיכנס לוויכוח עמו.

מכתבו הקודם לו יעקב צבי הכהן הינו מיום ז' בכסלו (שם, דף 71 ע"א), ואין שם אזכור על השליחות!

294. = הואיל והכא הוי.

295. כרך 5, דף 78 ע"א.

אתה ה' תשמרם תנצבם ותברכם ותשפיע ותשפות חיים ושלום באוהליהם וכבוד והדר והון ועושר בהיכליהם, וזרעם נכון לפניהם.

ועוד זאת מהראוי להודיע לרופמכ"ת אשר בקיץ תקצ"א כאשר הגיעה לנו הידיעה משליחות ששלחו לבני משה ועשרת השבטים והוצאות שהפריזו על זה וגם שקבלו עליהם כל השלוחים המשותפים לספק לאשת השליח בסך קבוע מדי שבוע, שלחנו לשם כך ליד הה"ג מוהר"י סך צ"ט וחצי ר"ט קיר"ה שעלה במטבעות מדינתנו סך רד"ם זהו... כדי להקל העול מעל צווארי השולחים ובטחנו שנשתמש הסך ההוא לשם כך ולא נשתנה והסך ההוא לא היה מכלל קבועתינו הנהוגה כ"א בא מצד אחר ואין לשום כולל טו"ת עליו. כי מדינו היתה זאת בעה"י נגנוזוהו למשמרת לעת הצורך ומצאנו נכון להשתמש בו לצורך האמור. שיוכל לצמוח ממנו טובה כללית. האמנם שמקורב יצאו עוררים על השליח ההוא, לא נדע אם יש ממש בדבר, ואפשר דאויבים דאפקי לקלא²⁹⁶. ויהי מה כוונתנו רצויה לטובת כולם, ואין אחר מעשה כלום. אך נקווה שלא נעשה שינויי מדעתנו בדמים ששלחנו²⁹⁷.

יתירה מזאת, כד מעיינים היטב בכמה נקודות העולות באגרותיו של ר"י, אנו מוצאים רגליים לדבר, שגם הוא הכיר בו כחשוד על נאמנות וחשש שלא יעמוד בהתחייבות, ולכן התנה עמו שלשלוש שנים יהיה משועבד אך ורק לתכלית השליחות²⁹⁸. האם אין כאן ביקורת סמויה נגדו?

פרק שביעי

הסוף המר בתימן

הגעת השליח לתימן

סופו של שליח זה ידוע משני מקורות עיקריים: מאגרתו של ר' ישראל אחרי שהגיעה אליו השמועה המעציבה של רציחת השליח, וכן מתיאורו המפורט של ר' יעקב ספיר המעיד ששמע את הפרטים ממקורות מהימנים. מקור נוסף הוא שברי ידיעות מתוך איגרות הפקוא"מ.

בראשית חודש אב תקצ"ג הגיע השליח לצנעא והתקבל בכבוד ע"י יהודי העיר ובראשם האב"ד הרב מארי יוסף אל קארה²⁹⁹.

296. יש להניח שכוונתו הן לחסידים, והן להנהגה הירושלמית שלא הייתה נוחה מניהולו של ר"י.

297. כרך 5, דף 93 ע"א.

298. באגרתו לראש"י: "והשבענוהו בנקיטת חפץ בבית הגאון שי' [ר' חיים הכהן] שלא יסיח דעתו עד ג' שנים שילך רק לשם והדרך". וכן כתב ר"י ספיר: "והשביעוהו שבועה חמורה שלא יסיח דעתו להתעורר בעניינים אחרים, רק ישים כל מאווייתו ומעיינו בדבר הזה"; אבן ספיר, דף צג ע"א.

299. רב הראשי של צנעא. נולד בתקכ"ט. היה מתלמידיו המובהקים של ר' יחיא צאלח, והיה מגדולי הלמדנים בתימן: "הנהיג עדתו ביושר בענווה והשכל. החזיק מוסדות הלימוד ורבוץ תורה ונתן לבו עליהם. רבץ ישיבה בביתו בכל לילה שתי שעות קודם אור היום בלימוד גפ"ת" (הרב עמרם קורח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' כח). בשנת תקע"ב נבחר לראב"ד ורב ראשי. העמיד תלמידים רבים ותיקן תקנות שונות. הותיר אחריו פס"ד ותשובות רבים שעדיין מחכים לגואל. ראה משה גברא (עורך), אנציקלופדיה לחכמי תימן, א, בני ברק תשס"א, עמ' 549-551; ר' אהרן ב"ר דוד קאפח, חוברת 'הגאון רבי יוסף ב"ר שלום אלקארה', רמת גן תשמ"ט.

לדאבון לב השולחים, תימן הייתה תחנתו האחרונה. כדי להבין את אשר אירע לשליח בתימן, יש להקדים מעט רקע היסטורי על השלטונות המתחלפים בצנעא, וההשלכות מכך על שלום הקהילה היהודית. בדיוק בתקופה זו היתה עדנה ופריחה ליהדות תימן, מה שלא היה לא לפנייה ולא לאחריה.

לאחר שנים רבות של ביטחון מעורער ליהודי תימן עקב שלטון עריץ³⁰⁰, נתגבשה יהדות תימן מחדש בשנת ת"ק לערך, בראשותו של שר-החצר ר' שלום עראקי וחכמים אחרים. המצב הכלכלי והרוחני השתפר, התהדקו הקשרים עם א"י ומרכזי יהדות אחרים, ואף נבנו מוסדות ציבור בסיוע הכספי של ר' שלום עראקי. אך בשנת תקכ"ב, מסיבות שטרם הובררו, נפלה גזירה חדשה על יהודי תימן: האימאם אלמהדי עבאס אלמנצור חוסיין ציווה להרוס את כל בתי הכנסת בצנעא ובנוסף לכך גזר עוד שורה של גזירות. הקהילה עמדה בחורבנה, ובינתיים, בשנת תקמ"ו, נחתה צרה חדשה על יהדות צנעא: "גזירת המקמצים", שלטון צנעא דרש מן הקהילה היהודית להעמיד לרשותם 44 איש לשם ביצוע מלאכת ניקוי וטיהור בורות השופכין, גזירה זו נועדה להשפילם, ותכליתה היתה דיכוי מוחלט של היהודים³⁰¹.

ואם לא די בצרות פנימיות, נחתו על תימן צרות חיצוניות. מצב המדיני נתערער והלך, ופורענות אחר פורענות נתרגשה על יהודייה. השלטונות מתחלפים מדי כמה שנים, עובדה המערערת את יציבות האזור, וכמובן ששלום היהודים גם מתערער. הרעב מתעצם, שודדים ובוזזים אוכלים בכל אשר נקרה בדרכם³⁰².

הרווחה באה ליושבי הארץ רק בשנת תקס"ט, לאחר ירידת גשמים ומות השליט. בשנת תקע"ז עלה לשלטון צנעא האימאם אלמהדי עבדאללה, השולט ביד חזקה ומנסה למגר ולרסק כל השבטים שהתקוממו נגד שלום העיר. היהודים הצטרפו אליו, והוא הכיר בהם לטובה, ולא עוד אלא שבנה חומה מסביב לשכונת היהודים על מנת שלא יהיו פרוצים להתנפלויות. אימאם זה האריך ימים על ממלכתו יתר מכל השליטים שקדמו לו, משנת תקע"ז ועד תקצ"ד³⁰³. למרות שהרג את איש-אמונו, הלא הוא שליח דידן ר' ברוך מפניסק, נשאר זכרו של האימאם אלמהדי במסורתם של יהודי תימן כמלך חסד³⁰⁴.

מסעו של השליח מגיע לקיצו

כעת נחזור לנתיבו של השליח. בהגיעו לצנעא הבטיחו לו ראשי הקהילה שיסייעו בידו ככל האפשר, מכאן ואילך אנו מתפצלים לשני מקורות. כל מקור מתייחס לעצמו כאמין ביותר, איש מפי איש; אבל הבדלים מהותיים בולטים ביניהם³⁰⁵. ולכן, באין מנוס, נפרט כל מקור בפני עצמו. בפנים

300. התלאות תוארו בו בזמן במגילת 'דופי הזמן', שפורסמה ע"י ר"י קאפה, "ספר דופי הזמן לר' סעיד צעדי: קורות יהודי תימן בשנות תע"ז-תפ"ו", ספונות, א (תשי"ז), עמ' קפה-רמג.

301. הרב עמרם קורח, סערת תימן, עמ' כד-כז; י' ישעיהו ור' גרידי (עורכים): מתימן לציון, תל אביב תרצ"ח, עמ' 106-118.

302. יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תל אביב תשל"ו, עמ' 29-30.

303. רשימת האימאמים, אצל י' ישעיהו, לעיל הע' 302, עמ' 117.

304. י' טובי, לעיל הע' 303, עמ' 31.

305. יערי (עמ' שנא) ומורנגשטרן (גאולה בדרך הטבע, הע' 15) נוטים לראות בספיר מקור יותר מהימן.

נעתיק את גרסת ר"י משקלוב, ואילו מתחת לקו נציין את השינויים המשמעותיים שבפי ר"י ספיר. גרסת רבי ישראל משקלוב כפי ששמע משני עדים, הם רבי שלמה פ"ח³⁰⁶ והשד"ר הצפתי ר' טוביה³⁰⁷, ששמעו מפי החכם התימני ר' יוסף בן ציון מודעי שהתלווה לר' ברוך מעת הגעתו לתימן. הוא שהתיימש ראשון מחוסר המענה של 'בני דן', כפי שיתואר להלן, והוא שדיווח על כל הפרשה לשד"רים מא"י שפגש במצרים.

בהגיעו לצנעא שמע השליח שהמלך שחלה אז "ימים רבים, הוא ומשנהו וכל בני ביתו" במחלה מסוימת שהיתה ידועה בא"י, ואילו רופא המלך לא הצליח לרפאו, "ור' ברוך ידע רפואה לחולי זה". הלה התייעץ עם רב העיר – כנראה שהכוונה למארי יוסף אל-קארה – "איש חכם וצדיק", האם יציע את עצמו לרפא את המלך. התעניין הרב עליו ועל מעשיו בתימן והלה גולל בפניו את תכניתו בשליחות חכמי א"י לחפש עשרת השבטים והציג בפניו את האגרות. הרב התרגש עד דמעות, כנראה מן המשימה המשיחית הטמונה במשימה קדושה זו. תשובת הרב היתה חד-משמעית: אין לך להסיח דעת ממשימתך "ואל תעשה דבר אחר"³⁰⁸, והוא אף הציע להתלוות אליו. ואכן כך עשה. רב העיר לקח את משרתו הרב יוסף בן ציון מודעי³⁰⁹, ושלושתם יצאו אל המדבר הגדול³¹⁰, בתוכנית להגיע לשבטים לאחר מהלך של חמישה-עשר יום³¹¹.

מצנעא יצאו לגבול המדבר הלא-נחקר שבצפון-המזרח, ואף התחילו לילך במדבר. בתחילה הניב מסעם אי-אלו תוצאות מעורדות, אולם לדאבון לב השליחות נקטעה באופן בלתי-טבעי. בערב שבת³¹² התיישבו על הארץ כדי 'לקנות שביתה', פתאום בא מולם עקרב גדול ממדים ונשך ברגלו של ר' ברוך. "באבירות לב" חתך ר' ברוך עם חרבו את החלק הפצוע מרגלו, עובדה שגרמה לו ייסורי תופת. פתאום ראו שה תוהה מסתובב שם; השליח תפסו ושחטו וקרע את בטנו, והכניס את

306. על שהותו של ר' שלמה פ"ח בתקופה זו במצרים ראה לעיל הע' 106. על ר' שלמה ומשפחתו הקדיש אריה מורגנשטרן את ספרו 'בשליחות ירושלים', ירושלים 1987.

307. לא מצאנו זכרו במקום אחר. במאמרו 'שליחים מא"י לתימן', סיני, ד (תרצ"ט), עמ' תיא, הקדיש לו א' יערי ערך משלו, כשהוא מעתיק את לשון ר"י, ותו לא.

לעיל בהע' 103 הבאנו את עדותו של יוסף וולף שבשנת תקצ"א פגש במצרים בשני שד"רים האחד ר' שלמה פ"ח והשני עולה ממוהליב, סביר להניח שהכוונה לר' טוביה!

308. ספיר מוסיף ששני נימוקים בפי הרב: א. מהחשש שמא לא יצליח לרפאותו ויגרום תואנה נגד היהודים. ב. הלא ר"י משקלוב השביעו שלא יסיח דעתו מצו השליחות.

309. לא מצאתי זכרו במקום אחר.

310. אצל ספיר מפורש שהמלווה לא היה רב העיר אלא הדיין 'הרב החסיד המקובל ובעל מעשים טובים' מארי יחיא אל-אבין'. בנוסף לדיין לקחו גוי וגמל. כן לקחו עמם צדה ומים לכמה ימים.

הדיין נולד בצנעא בשנת תקכ"ו. בשנת תקע"ח נפטר הדיין מארי יוסף נקאש, ומארי יחיא אבין' נבחר כדיין במקומו, בראשות הרב ר' יוסף קארה. עסק רבות בלימוד קבלה [לפיכך אין תימה שהצטרף למסעו של השליח] ובכללים בדקדוק. בוויכוח הגדול שהתנהל בצנעא עשרות שנים בעניין ברכת המוציא בהסיבת רבים, תמך במנהג הקדום ע"פ שיטת הרמב"ם, שאחד מברך ופוסט את כולם. הוא חתום על פס"ד רבים בעיר.

311. לכיוון חיידאן שבצפון תימן. נפת חיידאן נמצאת מדרום-מערב לעיר צעדה. יהודי חיידאן יצאו לגלות מוצע בשנת תל"ט. ר"י ספיר מוסר כי בשנת תרי"ט מנתה הקהילה במקום כמאה משפחות, ובמקום היו ארבעה בתי כנסת; אבן ספיר, א, דף מה ע"א.

312. אחרי דרך שלושה ימים.

רגלו הפצועה אל תוך בטן השה, כדי להבריא את רגלו. ויהי לפלא ונרפא המקום. חשב השליח לעצמו: מניין מקור השה במדבר הצחיח? "וביקש וימצא עדרי צאן ורועיהם עמהם, וישאלם לאמר (כי ידע ר"ב לדבר בלשונם) מאין אתם ויענו, רועי צאן בני דן אנחנו"³¹³. ר' ברוך שמח על כך ששימתו מתקרבת, וביקש הימנו להתלוות עמו למחנה דן! הלה ענה שלא יוכל לקחתם עמו, אך הבטיח להביא את דבריהם אל אחיו ולהחזיר להם את תשובתם³¹⁴. משעבר זמן-מה והמים בכליהם הולך ומתמעטים, והרב חשש מפני הצמא ולכן החליט לחזור העירה, ושכנע את השליח להצטרף עמו³¹⁵.

בשובם לצנעא שמע שוב השליח שהמחלה עדיין מקוננת בגופו של המלך, והציע לפניו שינסה להבריאו³¹⁶. המלך הסכים, ובמשך שלושה חדשים לא מש ממיטת המלך עד שהבריא לגמרי³¹⁷. המלך לא ידע איך להכיר לו טובה, "ויאהבהו מאוד ויגדלהו וינשאהו ויעשירהו ויתן לו בית גדול ועבדים לשרתו"³¹⁸. גמול זה גרם לקנאה בעיני 'רופא המלך', הלה דיבר אל לב המלך שר' ברוך באמת אינו נאמן לו ולא למדינתו, אלא הוא מרגל מטעם מושל מצרים, שבתקופה זו 'מוחמד עלי' ניהל מלחמה נגד תימן³¹⁹, אולם המלך לא שעה לדיבוריו³²⁰.

מה עשה הרופא? קָשֶׁר קָשֶׁר עם 'הכומר השופט' כדי להורידו לבאר שחת, וגם הוא ניסה את כוחו לשכנע את המלך שמדובר במרגל מצרי. המלך פנה לר' ברוך וחקרו ודרשו, והבין שמדובר בעלילה; אבל עבדי המלך החלו גם לקנא בו והכינו פח לר' ברוך. כעבור זמן-מה בא המלך בלוויית שריו ועבדיו לבית השליח. הם ביקשו הימנו להכין סעודה גדולה, אכילה ושתייה כיד המלך. המלך השתכר וביקש מהשליח להכין מגדל של אבנים, כדי להכין מטווח בו מכוונים ויורים על 'אבן-הראשה', אך תחת שירה המלך באבן-הראשה, ירה (בטעות על ר' ברוך) ופצעוהו. תיכף ומיד עטו עבדי המלך על גופו והרגוהו באכזריות וקרעו את גופו לגזרים. על המלך נפלה תרדמה עמוקה, ולא היה מודע למעשה האכזרי שנעשה סביבו. לאחר זמן מה קם המלך מתרדמתו, ונבהל ונשתומם מן המחזה האכזרי נגד עיניו, שגוף אהובו מנותח לגזרים. 'וכאשר ראה בשרו מושלך למאכל עופות וכלבים ואין אוכל, חרה אפו על הרופא אשר התעולל עליו עלילות ברשע, ויאמר לו המלך הביטה

313. הרועה שאלו חזרה: מי אתם? וענו לו: יהודים! והלה שאל מהם 'אות' וענו לו את הפסוק שמע ישראל והראוהו את הציצית והתפילין שבאמתחתו.

314. בינתיים מסרו בידו את האגרת לבני-שבטו, והם חיכו בחיידאן לתשובה.

315. גרסה הפוכה: שהשליח רצה לחזור, והוא שיכנע את הדיין לחזור עמו.

316. השליח שיכנע את הרב שיסכים על שהייתו בעיר כדי להבריא את המלך, במטרה שיושיט יד להצלחת השליחות.

317. גם ביקר את נשי וילדי המלך, כן ריפא את שרי הממשלה ומשפחותיהם: "וכל אשר עשה הצליח".

318. עוד העניק לו סוס לרכיבה וחרב יקרה. הענקה זו מפליאה ביותר, שהרי הוא נוגד את דת האסלאם. כאן מאשים ספיר את השליח שגם אחרי שהבריא את המלך, לא המשיך בשליחותו, אלא נשאר בצנעא. ולא עוד אלא החל להתגאות בעושרו והפגין זלזול בכבוד אנשי העיר, ולא עוד אלא זלזל גם בכבוד המלך! והמלך והעם החלו לנטור עלו שנאה וביקשו את מיתתו.

319. השליח פנה למלך עם תכנית לנצח את מצרים: "אם אדוני לו שמעני יתן על ידי עשרת אלפים אנשי חיל מצבאות תימן ואצא להילחם עם מושל מצרים... כידי רב לי להילחם עמו". דיבורים אלו הפיחו אש בגחלי המשטינים, כי הוא אכן מרגל לטובת מצרים, בכך שפיו ענה בו שמכיר היטב את מושל מצרים. מכאן ואילך החליט מושל תימן לחסלו.

320. כן קיבל המלך יום-יום אגרות שטנה נגדו על אשר גדלו ונישאו.

וראה למי עוללת כה כי איש קדוש היה. הרופא לא נבהל מצעקת המלך, והתחצף מולו בטיעון שעם המלך יערב בשרו עם בשר עזים ויציגו לפני הכלבים, הם יטרפוהו. ויצו המלך לעשות כן, ואף גם זאת לא חרץ כלב פיהו לאכול כי-אם בשר העז, ואת בשר ר"ב הניחו. ויהרוג המלך את הרופא הרשע שחיק טמא. המלך קרא ליהודי העיר שילקטו את בשר הקודש ולקברו בכבוד גדול.³²¹ וגם נתן אל ידם תיבה עם כספו וכתביו של ר' ברוך ע"ה לתת הכול ליורשיו כי שמע ממנו אשר יש לו בן ובת בא"י.³²²

ימים אחדים אחרי הריגתו, בא "רכב אחד יהודים מחיידאן לצנעא וסיפרו שבאו רוכבים ערביים לחיידאן ושאלו ליהודי ירושלמי", ובשמעם שחזר לצנעא הפכו פניהם ושבּו כלעומת שבאו.

ר' יעקב ספיר מוסר שהאסון הנורא ביום ח' בשבט תקצ"ד, וכל התוכנית נגדעה.

מתוך סיפורו של ספיר אנו למדים כי השליח הניח שהרוכבים היו השליחים המצופים. והוא מוסיף ומוסר שכאשר הדיין מארי יחיא אל אלביץ, בן לווייתו, בשמעו את דבר הרוכבים, הלך שנית לחיידאן ומשם אל המדבר, "וישם נפשו בכפו וילך לו לבדו ועקבותיו לא נודעו עד היום הזה", וכך נסתיימה השליחות בטרגדיה כפולה.³²³

השמועה על הריגת השליח, בתוספת אגדות שונות, הגיעה לצפת דרך מצרים עוד בחודש אדר שני תקצ"ד, ומיד הזדרז רבי ישראל משקלוב להודיע את דבר כישלון השליחות לחברי הפקוא"מ, ושלח את מכתבו פעמיים – פעם דרך ליורונו ופעם בדרך אחרת.³²⁴ "מדאגה מדבר פן לא הגיע לידם, וביודיע היותם צמאים לשמוע מה היה בסופו של השליח ע"ה", ובאמשטרדם הזדרזו להדפיס מכתב זה, אף "כי לא בשורה היא כאשר צפינו".³²⁵

השליח נהרג במפתיע, וגופו נשאר ללא קבורה – בצורה בזויה ומושפלת – במשך שלושה ימים – כפי שמתבאר מקינתו של ר' שמעון דוד מצנעא, להלן. ולמרבה הפליאה לא הרקוב בינתיים. רק

321. ראש המתעסקים בקבורה היה: "הזקן המאושר מארי אל-סעיד אל בדיחי".

322. על אופן ההריגה מוסר ספיר גרסה שונה: בכל יום אחרי סעודת שחרית היה המלך מטייל עמו בגנו, ובין השאר למדו שם ירייה מטווח, שהיו צריכים לקלוע למטרה. ביום ח' שבת בבוקר, וכמנהגו בא ר' ברוך לבקר, ושתי יחד כוס קפה. לאחר מכן פנה אליו המלך ובקשו "בא ונשוח בגן", הם חזרו לגינה, ו"עבד כושי עמהם". הם התחילו לירות במטווח: "ויהי אך עבר מלפניו כשמונה רגל וירה המלך עליו כדור מהקנה שבידו, והכדור נכנס בין כתפי השליח ויצא מלבו. עוד לא נפל ארצה והחזיר פניו נגד המלך ואמר לו: זאת תגמולך שהצלתני ממוות? ונער הכושי רץ אליו בחמת רוחו ושלף חרבו והתזו גם את ראשו". תיכף התעשת והתחרט על מעשיו.

323. כך מסיים ר' יעקב ספיר את אגדת הרפתקאותיו של השליח. עם כי הפרט האחרון אינו מדויק. הדיין יחיא אלביץ לא חזר תיכף למדבר, אלא יותר מסתבר לקבל את המסורת שבפי ר' עמרם קורח מצנעא, שבעקבות הרעב והדבר שהתפשט בשנת תקצ"ו יליינו כשנתיים אחרי הריגת השליח, ועלה המוות בבתים ובחצרות, האוויר התעפש והצחנה התפשטה בכל הסביבה, מאות ואלפים היו חללי רעב. "הדיין ר' יחיא אלביץ" דחקוהו מהמוות שנה זו ורעבונה, גלה מצנעא ונעלם ולא נודע מקומו איה; סערת תימן, עמ' כז. וראה לכך שלא יצא לחפש שוב את השבטים, מתוך הסברו שנתן לסיבת העונש להריגת ר' ברוך, לקמן הע' 335.

324. ראה הע' 213.

325. צוין לעיל הע' 99.

לאחר שלושה ימים ניתן האישור לקברו. הוא השאיר מאחוריו אישה צעירה ושני ילדים קטנים³²⁶, שגם עליהם לא שפר הגורל, וכעבור שלוש שנים ביום כ"ד טבת תקצ"ז נהרגה יחד עם שני בניה הקטנים: מנחם מענדיל ולאה³²⁷, בעת ובעונה אחת עם עוד אלפים הרוגים מתושבי הגליל ברעש עצום שפקד את האזור, כך שלא נשאר שם ושארית לכל המשפחה, בר-מינץ³²⁸.

רבי ישראל משקלוב לא אמר נואש

באגרת החמישית, אותה רשם רבי ישראל עם הגעת הבשורה המרה, למרות כישלון המבצע – וכל המשתמע מכך – ולמרות ההתנגדות העיקשת שהגיע מירושלים ומהחסידים, לא אמר נואש, וזאת על סמך עדויות שהגיעו אליו זמן מעט אחרי הרצח. "הנה כעת בא גוי ערבי שהלך ונסע בכמה חלקי העולם", ובנוסעו מהלך ט"ו יום מאר"צ בכיוון מזרח, אל תוך המדבר הגדול, נפגש עם "היהודים בני הרכבים", כשהוא מוסיף לתאר את סוג בתייהם ואת גודלם וחוזקם הפיזי: "והעיר נקראת עיר יהוד אלחבר... ועוד סיפר מהם נפלאות".

ולא עוד, אלא שבהזדמנות זו שיתפה עדת הספרדים פעולה עמו: "וחכמי ורבני הספרדים פה, דברו עמו להוליך אגרת מהם אל בני הרכבים ולהביא תשובתם אליהם והבטיחוהו שכר אלף גרו"ש. ודעתי נוטה לשלוח גם אגרות על ידו, ויש אתנו פה שני אנשים הרוצים ללכת עמו אחר פסח, ועוד נשית עצה בדבר אי"ה ויחדיו נמתיק סוד וד' יהי' עמנו ויצליח מעשינו".

אלו דברים פלאים ביותר! הרי לא רק שהשליחות לא הניבה תוצאות חיוביות, אלא הניבה תוצאות שליליות ביותר, ולמרות הכשל המחרד: מצא רבי ישראל שניים נוספים שהיו מוכנים להסתכן... לא רחוק מן ההיגיון לומר שחברי פקוא"מ הם שבלמו זאת בעדו להוציא את רעיונו מהכוח אל הפועל.

אבל מני אז והלאה לא שמענו ממנו אפילו רמז קל בנושא עשרת השבטים. מאידך, מעניין שראשי היישוב בצפת לא אמרו נואש, ובשנת תרי"ד נשלח ר' עמרם, יהודי מערבי מתושבי צפת שידע את שפת הערבית על בוריה, שהיה בקי בספרי הערבים ונימוסיהם, כדי להביא ידיעות על עשרת השבטים. הוא יצא בתחפושת של עולה-רגל למכה. ר"י ספיר, שחקר בתימן את פרשת נסיעתו, מספר שהשליח ביקר במכה כמוסלמי ולא הכירוהו. שם חקר ודרש על 'בני רכב' ולא מצאם. 'משם המשיך לתימן, הלך בעקבות ר' ברוך מפנסק עד עיר חידאן, אבל לא מלאו לבו לצאת למדבר הגדול והנורא וחזר בידים ריקות'³²⁹.

326. במפקד הראשון שנעשה ליישוב, בתחילת שנת תקצ"ד, מופיע: מו"ה ברוך מקארלין, שמשפחתו בת ארבע נפשות; דוחקי הקץ, עמ' 406, מספר 155.

327. מתוך רשימת הרוגי צפת מהרעש; ר' ריבקין, ספר ארץ ישראל, ב (תרפ"ד), עמ' 107.

328. בהיות ר' יעקב ספיר בצנעא, שמע את פרטי הסיפור הטרגי מפי רבני העיר. ר"י חשב לעצמו שיש להניח שנותרו בכלי השליח רישומים מעת מסעו המפרך, ובטח יש בהם ענין, לכן שאל אודותיהם. אך למרבה אכזבתו: "לא יכולתי להשיג מאומה, באמרם שהרבה מחפציו היקרים לקח המלך אחר הרגו, והנשאר שלח לעדאן לשלוח לאשתו ובני בצפת. ובעדאן דרשתי, ואמרו לי שלא ראו, וגם לצפת לא הגיעו"; אכן ספיר, דף צה ע"ב, וחבל על כך.

329. אכן ספיר, דף צה ע"ב.

שליח שלישי שיצא לתור ולחקור את עשרת השבטים בתימן, והעלה אף הוא חרס בידו, היה ר' דוד אשכנזי. בשנת תרי"ז יצא ר' דוד מירושלים גם הוא בעקבות ר' ברוך מפנסק ור' עמרם המערבי. הוא התחפש כדרוויש, גידל פרע שער ראשו וזקנו, אולם מכיוון שלא ידע לשון הערבים ומנהגיהם הכירוהו ושדדוהו בעיר מכה. משם פנה לכיוון כוש [אתיופיה], והגיע עד לעיר גונדר [צפון אתיופיה], "לחקור על היהודים שבכוש, אבל ידיו הריקניות ומעט חכמתו לא מלאו אחר עצמו". משם חזר בערב ר"ה תר"ך לעיר עדן לאחר תלאות רבות אך בידיים ריקות³³⁰.

כעת אחרי כישלון השליחות, החלו חברי הפקוא"מ לקבל תלונות מקהילות ישראל שהתבקשו להושיט עזרה למימון השליחות. מעתה אנו מתחילים לשמוע צלילים אחרים לגבי ההתעוררות להחשת הגאולה. נעתיק איגרת ששיגרו לקהילת וויטצענהויזן (Witzenhausen) הסמוכה לעיר קאססעל³³¹, המביעה את המהפך בתפיסתם מטרת השליחות.

לק"ק וויטצענהויזן

כ"ד טבת תקצ"ה

ישאו הרים ברכה ושל' למעלת אהובנו ידידנו האלוף והקצין הגביר הנדיב הנכבד היקר והנעלה לשם טוב ולתהלה, אוהב את התורה ומכבד את לומדי' [...] מחבב את אה"ק ויושביה, חונן עפרה ומנשק אבני', יראת ה' לחיים היא אוצרו, כ"ש כהר"ר אייזיק פרענקל גבאי דא"י דק"ק וויטצענהויזן יע"א.

[...] הפליאות הנשגבות בעיני כבודו על מעשה הנדפס מהשליח ר' ברוך זצ"ל הי"ד יש ליישב שבנידון לא רצו כ"א בר"ב ז"ל שטעה לרועים כי הוא שליח א"י, ויש בידו אגרת אליהם – ואשר לא הלכו יהודים מסאנא לעה"ש הוא מטעם סכנת הדרך ללכת במדבר מקום צ"י ואשר גם מים אין שם. ואשר נעלם הרבה מיד מעין כל, כבר אירע כזאת בעיר סאנא זה איזה שנים שהי' שם אחד מבני דן ושוב נעלם כנראה בשם של קפיצת הדרך.

330. אבן ספיר, דף צו ע"א.

הפלא הוא שלמרות רצף הכישלונות בדבר חיפושים אחרי עשרת השבטים, כעבור כמה שנים לא אמרו נואש, ורבי תימן קיווה שיתייב בידו הנוסע שהגיע אליהם למצוא אותם. היה זה המזרחן יוסף הלוי, שנשלח מטעם חברת 'אליאנס' בשליחות ארכיאולוגית לאסוף כתובות שבאיות בתימן וכן לחקור את מצב היהודים שם. בשנת תר"ל יצא אפוא למסע אל העיר השבאית הקדומה מאריב, הנמצאת באזור דליל-אוכלוסין במזרחה של תימן. ר' חיים חבשוש, שנלווה אליו כמורה דרך, מספר ברשימת המסע שלו שרבי תימן – האב"ד רבי סלמאן אל-קארה, אחיו מארי יחיאל אל-קארה ורבי אברהם – היו משוכנעים "שתכלית נסיעתו האימה הזאת היא רק לחפש אחרי עשרת השבטים, היושבים סגורים במזרח תימן, כמפורסם אצלנו". הוא אומר גם שרבי צנעא "קבלו את פני החכם יוסף הנז' בנפש עליזה ובפנים מאירות ושיסייעוהו בכל מה שהצטרך לו". חבשוש הסכים ללוותו, הגם שידע על הסכנות בדרך: "בחשבי עתה באה העת כאשר עם לבבי לבקר ולראות את אחינו יושבי המזרח הנקראים בפי מורי והמוני 'בני דן' אשר המה מושלים על הגוים שכניהם בחרוב הקשה נגד אויביהם..." שניהם יצאו לכיוון המדבר, כשבדרךם עוברים על קהילות יהודיות שכוחות ואינן ידועות, אולם מרוב הסכנות שנקלעו באם-הדרך, חזרו למקום יציאתם; שלמה דב גויטין (עורך): מסעות חבשוש, תל אביב תרצ"ט, עמ' 48-5. ממש שידור חוזר של מסעו של רבי ברוך מפנסק.

המעניין הוא שבאמצע סיפור המתח רושם ר' חיים חבשוש רשימה קצרה של שד"רים מארץ-ישראל שמתו או נשדדו בתימן, כשר' ברוך הוא הפותח ברשימה שחורה זו: "אמר המגיד: גם בימינו אירעו מקרים רבים כאלה תוך העיר צנעא. הראשון: חכם ברוך, אשר הרגוהו לאלתר בלי עלילה"; שם, עמ' 27.

331. באותה שנה מכתן רבי מאיר פרנקל-אייזמאן כרב הקהילה.

ועיקר היישוב הוא כי כך גזרה חכמתו³³² ית"ש שלא יבואו אלינו ולא נבא אליהם עד עת קץ. וכן כתוב באגרת שבאה מעשרת השבטים בשנת ת"ז לאלף הלז שנדפסה בס' קטן שנדפס באמ' שמו מעשה נסים. ויש בידינו העתק מקויים מאותה האגרת כמו שבאה העתקה מירושלם תוב"ב בשנת ת"ב לפ"ק. וההעתקה ההיא מונחת בעיר ריג'יו באיטליא בגזני הק"ק. וזה שנתים קבלנו העתק משם מקויים...³³³.

אנו עומדים נפעמים מול מפעלו הענק של רבי ישראל, כפי שמתגלה בין בתרי הפנקסים. בעת ובעונה אחת, לא הניח שום דבר קטן וגדול, עסקן רב פעלים לביסוסו ולפיתוחו של יישוב א"י. נבצר מאתנו להבין כיצד עמד מאגר כה עצום של זמן ומרץ לרשותו של אדם יחיד. הוא טיפל בענייני הכללים, במגביות שבחו"ל, בהנהגה הרוחנית של עדתו, בהרצת תשובות הלכה לשואליו, ובין השאר: בחיפוש עשרת השבטים!

התבטאותם של חכמי תימן בעקבות האסון הנורא של רציחת השליח הי"ד

ר' דוד אלג'מאל מחכמי תימן [נפ' תרע"ז] מוסר ששמע בעצמו מפי ר' דוד רצאבי [תלמידו של רבי יחיא צאלח] בשם הדיין ר' יחיאל ב"ר שלמה אביין [שהתלווה לר' ברוך] דבר פלא, פרשנות על הריגתו האכזרית של השליח:

332. במקור כנראה בט"ס: חכמינו.

333. כרך 6, דף 88 ע"ב.

נכון להסמיק את דעתו של רבי מאיר אורבאך אב"ד קאליש-ירושלים בנידון. כבר משחר ימיו הגה רבי צבי הירש קאלישר ופעל לנצל את "הזמן החדש" למען יישוב א"י, ושאין לשבת בחיבוק ידיים, ולכן יש להתחיל בגאולת הארץ וביישובה. השקפתו שבנה במשך שנים היתה כי הגאולה לא תבוא בבת אחת אלא בהדרגה, בדרך הטבע, בהתאם לתנאי החיים והמצב המדיני בעולם, וכפרי מאמציהם של בני האדם. לראשונה בשנת תקצ"ו פנה לנדיב ר' אנשיל רוטשילד בבקשה לפדות בכסף את א"י מיד הפחה המצרי. במכתבו זה הוא מביע את הגותו בדבר שלבי הגאולה, גאולת אדמת א"י, לקבץ נדחי ישראל וייסוד ממשלה יהודית. הרב קאלישר לא פרסם בדפוס את דעותיו עד שנת תרכ"ב אז פרסם את ספרו 'דרישת ציון'. לפני שמסרו לדפוס מסר את הכת"י לידידו רבי אליהו גוטמכר אב"ד גריידיץ, והלה התלהב מהגותו, ועודדו שיציאו לאור.

הרב גוטמכר פנה אל רבני ירושלים וביקש מהם לחוות דעתם על סוגיה זו. ראשי היישוב בא"י קיבלו רק בחלקם הקטן בברכה את רעיונותיו של הרב קאלישר. אך רוב מניין ובניין של ראשי היישוב האשכנזי הסתייגו והתנגדו לו. חלקם טענו שאמנם רצוי להתחיל ביישוב הארץ, אולם המצב בארץ אינו מאפשר זאת. חלקם התווכחו עמו בנוגע להשקפותיו על הגאולה בדרך הטבע.

רבי מאיר אורבאך השיבו במכתב ארוך, בו הוא נוקט עמדה שלילית לרעיון. אנו נתמקד רק בעניין עשרת השבטים. הרב קאלישר פותח את ספרו עם דברי הרמב"ן בפירושו לשה"ש שראשית הגאולה תהיה 'על פי רישיון המלכויות, ויהיה קצת קיבוץ גלויות, ואח"כ יוסף ה' שנית ידו ושב וקבצך מכל העמים'. ר' מאיר אורבאך מבקר - בין השאר - בביאור דברי הרמב"ן והאפשרות ליישם בצורה מעשית, ואלו דבריו: "ואשר תמכו ימינם להתלמד מדברי הרמב"ן... בהוציעו שמה... הלא נאמר על עשרת השבטים... כמו כן יבואו בראשונה ומשב"י בראשם. והמה נקראו 'נדחי ישראל', ואח"כ יקבץ ה' לנקבציו משבט יהודה. ואז יהיה ברישיון המלכות. והמביט בעין פקוח יראה בעליל כפי שיעורו של הרמב"ן: אתחלתא דגאולה מחוייב להיות מעשרת השבטים, אשר עד כה בעו"ה לא ידענו איפוא הם רועים, ומכל דורשי וחוקרי ארץ לא שמענו דבר ברור לדעת אף אפס קצהו מהם ומהמונם, וה' סגר בעדם"; עיתון הלבנון, שנה א גליון 4 (כ"ה אייר תרכ"ג), עמ' 20.

בסוד מה שאירע לחכם ברוך נ"ע, לפי שהעיר יתברך למושב בני משה זת"ל, כי יש ח"ו קטרוג מס"מ לפניו על עוון ח"ו ישראל. לכן ימהרו לשלוח אל ירושלים לשלוח משם שלושה חכמים אל הארצות, כדי ליעשות ג' הרוגי מלכה. אז מיהרו ושלחום חרש לאמור, וכולם נהרגו זת"ל, וחכם ברוך היה מהם, ואז נתכפר עון ישראל³³⁴.

קינה על גודל הזוועה ברציחת השליח ר' ברוך

להלן קינה שחברה ע"ר' שמעון דוד [מצנעא ?] על ר' ברוך. בקינה זו מביע המחבר את זעזועו בלב חס. הוא מגולל בה את דרכו של ר' ברוך, לאמור שמשרת מלוכה העמים על כתיפו, ואיך אויב אכזר הכהו בחימה שפוכה, לאחר שעזב את בני ביתו ונפל בקוצר ימים בעיר צנעא. הוא מדמה את האסון של ר' ברוך כיום שנחרב בהמ"ק וגלות יהודה. הצדיק נפל קרבן בעוון בית ישראל ויהודה. הוא ממשיך ואומר שגזר דינו ירד מאת נורא עליה, ולבסוף הוא מתפלל לה' שישלח ליולדיו נחמות'.

א'קונן בקול מר ועיני דמעוה תדמע, על הריגת רב ברוך בעיר אוזל³³⁵ נטמע, גדול מאד שברינו וכמוהו לא נשמע, למיום גלות אפרים ויהודה.

נ'פלה עטרת ראשי, ואורי חשך וקדר שמי, נהפך לאבל משושי, ביום גלות אפרים ויהודה. י'רד גזר דינו מאת נורא עליה, לתת חרב ביד אכזר, להרוג בני סגולה, נזר ישראל ויהודה. ש'לף אויב בחימה חרבו וידיו עליו הרים, והכהו אכזר במכת אכזרים, שאו עליו קינה אחים וחברים, כיום שנחרב בת וגלתה יהודה.

מ'שרת מלוכה על כתיפו היתה, בדם מתגוללת וחרב אויב רותה, וגויתו כתרשיש מושלכת לפני הארי היתה³³⁶, שלושת ימים לא הבאישה ולא הסריחה, וחרב אויב הגיעה על צוררי יהודה.

ע'ל זאת חרד לבי ורפו כל עצמותי, נשבר לבי בקרבי ורבו אנחותי, בשמעתי זאת השמועה רבו עצבותי, וקוננתי קינה ללמד בני יהודה.

ו'בכיה אעורר ואעורר קינים, ימים ולילות וגם רוב שנים, על רבי ברוך אשר מת בקוצר ימים, עליו ציון וכל ערי יהודה.

נ'פשו בטוב תלין ושמו לעד יהיה, נכון כמו שמש ועם צדיקים יהיה, בשוב אלהי את שבות אפרים ויהודה.

ד'ודי שכן חרלים בארץ מליחה, עזב בית עונג וגם בית מנוחה, בחור כארזים ירד לי שוחה, עזב משכנות מבטחים וגם ערי יהודה.

334. יהודה לוי (עורך): התעודה ממפעל חשיפת גנזי תימן, חולון תשנ"ו, עמ' שא-שב.

335. יהודי תימן כינו את העיר צנעא גם בשם 'אוזל' (בעיקר בשירים), על פי האמור בספר בראשית י כו: 'ויקטן ילד את אלמודד... ואת אוזל ואת דקלה'.

336. מכאן אסמכתא לגרסת רבי ישראל משקלוב שהשליט הציע להניח את בשר הקדוש לפני כלבים כדי לבחון האם יטרפו את בשר הקדוש, ולא טרפוהו, וזה היה לו לאות ששריו הרגו איש קדוש.

ו'איך נפל מן השמים מאור חשכינו, באמת הוא מחולל מפשעינו, בפח יוקשים נלכד בעוונותינו, בעון בית ישראל ויהודה.

ד'עו כי בגורל נפל חסיד, לאביו ולאמו הוא בן יחיד, נטש את אשתו ובנו ידיר, עליו תאבל ארץ אפרים ויהודה.

אל חי יתן עוז ותעצומות, וישלח ליולדיו נחמות, וינחיל שי עולמות, בשוב אלהי את שבות ישראל ויהודה³³⁷.

337. המקונן סיים: "זאת הקינה נשאתי על הריגת החכם הנפלא כרב בין יעקב אשכנזי, שנהרג במדינת צנעא, תחרוב ותצדי, בעונותינו הרבים, לפי שאמרו רז"ל כל המוריד דמעות על אדם כשר, הקב"ה חושבם וסופרן לאור נאזר בגבורה"; יהודה לוי נחום (עורך), חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' שעא.